

АДАБИЁТИМИЗ ФАХРИ

ТОШКЕНТ – «О‘ЗБЕКИСТОН» – 2007

83.3(5У)6

A15

Таҳрир ҳайъати:

Абдулла Орипов, Бобур Алимов, Гофирижон Муҳамедов,
Бахтиёр Назаров, Умарали Норматов, Нурбой Жабборов,
Баҳодир Каримов.

Тўплаб, нашрга тайёрловчиilar:
филология фанлари доктори, профессор Умарали Норматов,
филология фанлари доктори Баҳодир Каримов.

XX аср ўзбек адабиётининг улкан намояндаси бўлган Абдулла Қаҳҳор асарлари аллақачон халқимизнинг маънавий мулкига айланди. Адид сиймоси уни таниган ва билганлар қалбидан жой олди. Шу боис Абдулла Қаҳҳор хусусида сўз кетса, адид ҳақидағи хотиралар қайта жонланади, хотиралар тилга киради. Алоҳида таъкидлаш керакки, Абдулла Қаҳҳорнинг ўзини кўрмаган, аммо асарларини ўқиган китобхонларнинг ҳам, айниқса, адабиётшуносларнинг ҳам унга нисбатан меҳри ўзгacha.

Ушбу китоб Абдулла Қаҳҳор ҳақидағи хотиралардан, шунингдек, адид асарларининг истиқол йилларидағи янгича талқинлари асосида ёзилган илмий мақолалардан таркиб топди. Адиднинг 100 йиллик таваллуд айёми муносабати билан тақдим қилинаётган бу китоб сиз азизларга манзур бўлади деб ўйлаймиз.

ISBN 978-9943-01-154-0

© «O'zbekiston» НМИУ, 2007 й.

Абдулла ОРИПОВ

АБДУЛЛА ҚАҲХОР

Йўллар ортимизда қолар эдилар,
Далалар қоларди чексиз, бетакрор.
Нега улар чексиз десам дедилар:
Бу ердан ўтганди Абдулла Қаҳхор.

Йўллар ортимизда қолар эдилар,
Чўққилар қоларди юксак ва қатор.
Нега улар юксак десам дедилар:
Бу ердан ҳам ўтди Абдулла Қаҳхор.

АБДУЛЛА ҚАҲХОР...

Абдулла Қаҳдор бой тажрибали, бадиий сўз санъатини пухта эгаллаган ёзувчиидир. Унинг барча асарларини китобхонлар катта эътибор билан севиб ўқийдилар. Унинг тили ва услуби катта мастерлар даражасида. Характерлари аниқ, бир-биридан кескин ажралиб туради.

Абдулла Қаҳдор... Чехов ижодиёти учун характерли ва биз учун айниқса қимматли бўлган маҳорат сирларини ўрганди, форманинг мукаммаллигига эришди. Бу – кичик ҳикоя яратади билиш, тутал композиция яратади билиш, муҳтасарлик, аниқлик ва тилнинг соддалиги, образлар, картиналарнинг ҳайрон қоларли даражада характерли ва ифодали бўлиши, ҳаётни чинакамига реалистик акс эттириш билан боғлиқ эди.

Константин СИМОНОВ

АБДУЛЛА ҚАҲХОР ҲАҚИДА СЎЗ

Сизлар Абдулла Қаҳдорнинг – фавқулодда истеъодали, фоят ўткир ақл эгаси, жиiddий бир инсоннинг рус тилига таржима этилган насрый асарлари – романлари, қиссалари, ҳикояларидан иборат икки жилди тўпламнинг дастлабки саҳифаларини очяпсизлар.

Қаҳдор насрининг фазилатларини, мазкур икки жилдикка киритилган сара асарларини ўқиб, ўзларинг билиб оларсизлар. Кўп вақтларингни олиб ўтирумайман, мақсадим – бу одам ҳақидаги тасаввурларимни, унинг ҳаётга муносабатида, ёзувчилик салоҳиятида, умуман, шахсиятида мени ўзига жалб этган жиҳатларни баён қилишга уриниш, холос. У мени шу қадар мафтун қилиб қўйган эдики, гарчи таржима соҳасида мутахас-

сис бўлмасам ҳам, аввалига – эллигинчи йилларда, Ўзбекистонда яшаб турганимда, қиссаларидан бирининг таржимасига зўр иштиёқ ва шиддат билан киришдим, кейинроқ эса – энди Москвадалик пайтим, сатирик комедияларидан бирини рус тилига ўгирдим. Ундан ҳам кейинроқ, Қаҳҳор «Ўтмишдан эртаклар» деб атаган ва шу билан уни гоят ўзига хос ҳамда сайқалланган шаклга солган, муаллифнинг ёрқин, лўнда юморидан далолат бериб турувчи сўз боши билан таъминланган болалик ва ўсмирлик хотираларининг таржимасида иштирок этдим.

Ҳозир буларни эслаётганимнинг муҳим сабаби бор: бир ёзувчи турли йилларда бошқа бир ёзувчининг асарларини таржима қиласерса, яъни бирмунча вақт ўзини қўлёзмаларидан ажратиб қўядиган иш билан қайта-қайта шугулланаверса, билингки, бу шунчаки ҳавасдан эмас, балки асарларни таржима этаётган шахстга юксак эътиқодидан ҳам далолатdir.

Менга Қаҳҳорнинг шахсияти, феъл-атвори, ўзига ва ўзгаларга талабчанлиги, қобилиятининг айрича хусусияти бўлмиш лириклигию кинояга мойиллиги, хуллас, барча жиҳатлари ёқар эди. Айниқса, унинг ҳаётда ҳам, ижодда ҳам мардлиги мен учун қадрли эдик, бу фазилат асарларига қандай ҳаётий материал танлаганида, материалга қандай мавзу юклаганида ва масалани қандай ҳал этганида кўринар эди.

Ёзувчи Абдулла Қаҳҳор билан танишувим ўттизинчи йилларга тўгри келади, унинг илк романи «Сароб»ни ўқиб чиққанимда ўзим ҳам ёшгина эдим. Қаҳҳор бу романини ёзишга йигирма беш ёшида киришган, китоб босмадан чиққанида ўттиздан ҳам ўтмаган эди.

Бу китоб нафақат ўзбек насрининг, балки умуман ўттизинчи йиллар насримизнинг ҳаммани ўзига жалб этган ютуғи бўлди.

Қаҳҳор насрига, драматургиясига кейинроқ хос бўла борган характерли қирраларнинг барчаси ҳам бу дастлабки катта китобда тўла юзага чиққан эди, дейиш

эҳтимол қийиндир, бироқ Қаҳҳор истеъодининг, ёзувчилик характерининг муайян нуқталари ўшандаёқ етарли қудрат ва аниқлик билан намоён бўлган эди.

Инқилобдан кейинги йиллардаги зиёлиларнинг тақдирини бош қаҳрамон, яъни адашган ва охир-оқибатда боши берк кўчага кириб қолган одам тақдири орқали кўрсатган бу китоб муайян синф тақдирини халқлар тақдирига қарама-қарши қўйиш йўлига ўтиб олганларга нисбатан шафқатсиз танбеҳ эди...

Олдиндан айтиб қўяй: мабодо Қаҳҳорнинг дастлабки романини унинг сўнгти автобиографик асари «Ўтмишдан эртаклар» билан ёнма-ён қўйсангиз, ўттиз йилдан ортиқ давр мобайнида асардан-асарга ўтиб келган ўша фазилатни айниқса яққол сезиб оласиз.

Ўзининг шахсий ҳаётий тажрибаси мисолида мамлакати ва халқи босиб ўтган йўлнинг нақадар улкан эканини яхши билган, бизнинг кўзимизга қанчалар оғир ва ҳатто фожиали бўлиб кўринмасин, бу ўтмишини эслашдан чўчимаслик учун келажакка қаттиқ ишонгандан одам умрининг охирида ўзининг болалиги ва ўсмирлиги ҳақида китоб ёзди.

Ёзувчи Қаҳҳор (энди драманавис Қаҳҳор) билан менинг иккинчи учрашувим унинг «Шоҳи сўзана» комедиясини саҳналаштирган Москва театрларидан бирида рўй берди. Очигини айтганда, бу комедия бир неча мавсум давомида мамлакатимизнинг турли бурчакларидағи ўнлаб эмас, юзлаб театр саҳналарида улкан муваффақият билан ўйналди ва муаллифнинг номини Иттифоққа машҳур қилди.

Бир ҳол ҳаётда турлича кечади: баъзан ёзувчи билан шахсан танишдинг нима-ю, танишмадинг нима – унинг асарларини ўқиб ўзингча яратиб олган тасаввурингта ҳеч нарса қўшилмайди; баъзан аксинча – шахсиятининг, табиати ва феъл-хўйининг ўзинг учун кутилмаган қирраларини кашф қиласан-да, адебнинг аввал ўқиган ва ҳали ўқишига улгурмаган асарларига бўлган қизишинг янада ортади.

Мен Қаҳҳор билан танишганимда худди шундай ҳолга тушдим. Бу танишувдан сўнг мен ўша дамгача ёзувчининг нисбатан кам китобларини ўқиб шахсияти-нинг ўзим уқмаган ва илғамаган томонларини кўрдим; тасаввурим бойиди.

Бу инсоннинг ҳаёт ҳақида, унинг мураккаблик-ларию зиддиятлари ҳақида теран дадил ўйлай олиши менга «Сароб» романиданоқ таниш эди. Бироқ мен нафақат ақли теран ва доно инсонга, балки ҳаракатлари мардонавор, қатъиятли, мулоҳазалари кескин, ҳатто дагалга ўхшаб кетадиган, хижолат бўлар даражада кескин бир инсонга тўқнаш келдим.

Саҳнада Қаҳҳор комедиясини томоша қилиб, бу одамда юмор туйғуси гоят кучли эканини билар эдим, лекин яқиндан танишгач, бу ҳақдаги аввалги тасаввурим тўла эмаслигига иқрор бўлдим. Бу туйғу Қаҳҳор характерининг юзасида ётган туйғу эмасди. Унинг гоят ўткир заковати ҳам қандайдир яширин, яна айтишим мумкинки, жиндай маъюс эди. Қалбининг туб-тубида яшаган алланечук ранж унинг қаламини кўп ҳолларда ҳажвга мойил бўлишга мажбур этарди: бунинг устига, бир ёқда, ҳаёт номукаммал, бир ёқда эса адаб кинояли кузатувчан. У одамларни севарди, бироқ табиатида ёзувчилик ҳаётини чигаллаштириб юборган бир жихат ҳам бор эди: у яхшилик сари бораркан, йўлида ёмонни сезмасдан, уни даф этмасдан, уни масхара қилмасдан, унга ҳажвнинг ўткир тифини санчмасдан қолмасди.

У ёвузлик, жаҳолат, разиллик ёнидан хотиржам ўтиб кетаверадиган одам эмасди, афтидан, бу ҳол уни қайғуга соларди, худди мана шу қайғу унинг ақлли кўзларида ҳамиша сезилиб турарди. Бироқ ҳаёт номукаммал экан, бундан ўзгача муносабатда бўлиш унинг қўлидан келмасди, бошқача муносабатда бўлишга интилмасди ҳам.

Қаҳҳор билан танишувим унинг рус тилига таржима қилинган барча асарларини, айниқса, ҳажвий ҳамда юмористик ҳикояларини ўқиб чиқишга мени ундаdi.

Қаҳҳор ҳикояларида, ҳажв билан юмор ҳамиша ёнма-ён иштирок этар, фақат қаламга олинган ёвузликнинг кўлами ва ижтимоий салмоғига қараб гоҳ униси, гоҳ буниси устун бўлар эди.

Ўша ҳикоялар мазкур «Танланган асарлар»да мўлгина тақдим этилган, ичидан ўзимга ёқадиганларини санаб чиқайин десам, кўп вақт кетади, негаки мен уларнинг кўпини ёқтираман. Фақат бир нарсани айтай: рус адабиётидаги Чехов анъанаси бу ҳикояларда ўзбеклар орасидаги аскиячиллик анъанаси билан қандайдир ҳайратланарли даражада табиий уйгуналашиб кетган. Аскиячиллик зўрлаб қайта тирилтирилаётган «эскилилк» қолдиги эмас, балки халқнинг турмушидан кетмайдиган, кетишга ҳам чоғланмаётган тирик анъанадир. Қаҳҳорда бу анъананинг давом этиши ҳозирги замон ҳаёти ва турмуш тарзи билан шундай алоқадорликнинг муҳим томонидирки, бу алоқа унинг барча насрый ҳамда драматик асарларига хосдир.

Шахсан танишувим чогида мен Қаҳҳордаги юрагимга қадрдон яна бир жиҳатни пайқадим. Гоят зукко кишилар, боз устига, ўзларининг зукко эканларини яхши биладиган кишилар камдан-кам ҳолларда уятчан бўлишади. Қаҳҳор уятчан эди. У ҳеч қачон суҳбатдошига ўзининг закийлигини кўрсатишга ошиқмас, буни асосан, адабиёт учун, оқ қофоз ила ёлғиз қоладиган палласи учун асрар эди. Қаҳҳор ўзининг қадрини биларди, айни чоқда, уятчан, вазмин ва камтарлигича қоларди. Эсимда, илк марта «Синчалак» тўгрисида хийла нокулайланиб, ҳатто бир оз ўнгайсизланиб оғиз очган, асар менга ёқса таржимасини бўйнимга оламани, бу ишга менда майл ва бўш вақт борми эканини сўрагунча ич-ичидан қийналган эди. Мен бу дўстона юмушга бажонидил рози бўлдим. «Синчалак» менга жуда ёқарди, фақат асарнинг кишини ҳайратга солар даражадаги аниқ, миллий руҳини, бой, шу билан бирга нозик юморини, баъзан заҳарли пичинг билан алмашиниб турадиган чиройли қочиримларини рус

тилида ҳам ўзбекчасидагиdek ифодалай оламанмикан, деб чўчиридим. Яхшиямки, бу давргача Ўзбекистонда унча-мунча яшаб қўйдим, акс ҳолда таржимага киришишга журъат қдолмаган бўлардим. Бироқ ишни бошлагач, Қаҳҳорни янада яқиндан таний бошладим.

Деярли бошиданоқ сездимки, мен нимадан чўчиган бўлсан, Қаҳҳор ҳам худди шундан ташвишда экан. Шунинг учун қиссани бергиси келарди. Ўзбекча у ёки бу ифода, нутқ тузилишига мос келадиган русча синоним ва идиомаларни ахтариб, биргалиқда қанча кун ва оқшомларни ўтказганмиз.

Қаҳҳор рус тилини жуда яхши биларди. Рус адабиёти унга беш қўлдай таниш эди, натижада ўзбекча текстга мос тушадиган русча ифодаларни излаб топишда гоят билағонлик ва тадбиркорлик кўрсатарди.

Тошкентда Қаҳҳорнинг ёнида ўтказган дамларимни миннатдорлик билан хотирлаётганим сабаби, унинг асарларини рус тилига таржима қилганимдагина эмас ёки бўлмаса, бу иш менга ёзувчи сифатида муҳим бўлганида ёхуд менга кўп нарса берганидагина ҳам эмас, ўтган ойлар менга яна юрагимда бу инсон билан, кинояли, чўрткесар ва, айни чоқда, қалби одамларга мардона муҳаббат билан тўлган инсон билан бўлган шахсий муносабатларим қолдирган хотиралар боис ҳам, қадрлидир.

Қаҳҳор умуман жасоратли, мард киши эди. Менинг у ҳақда сўнгги хотирам Қаҳҳор шахсиятининг мана шу хислати билан боғлиқdir.

Мен уни вафотидан атиги бир кун олдин касалхонада қўрганман. У ажал чанг солаётганини билса ҳам ўлишни истамас ва ўзигагина хос табиатига кўра ўлим олдида ҳам ўзини бардам тутар эди. У каравотда устма-уст қўйилган ёстиқقا суюниб ётаркан, оғир-оғир нафас олар ва қўрқувни билмайдиган нуроний чехрасида худди ёр-дўстларининг истиқболига югуриб чиқолмаганидан бир оз хижолат чеккандек бир ифода мужассам эди.

Қаҳҳор дунёдан кетаётганини билса ҳам, то жони бор экан, ўзини она-Ернинг асл фарзандидек сезарди. Бу менинг Қаҳҳор билан сўнгги учрашувим эди. Мен оламдан кўз юмаётган одамнинг бардам кўл сиқишлирию теран нигоҳларини кўриб ҳайратда қолдим. Қаҳҳор ҳақиқий инсон эди, у адабиётда умрбоқий асарлар қолдирди.

Леонид ЛЕНЧ

МОҲИР НОВЕЛЛАНАВИС

Абдулла Қаҳҳор... драматургнинг дадил қўли билан ихчам ҳикоялар ёзди. Унинг новеллаларида доим ўткир сюжет, кутилмаган ўзгаришлар бўлади. Айни вақтда улар ҳаётий, ишонарли, бадиий мустаҳкам бўлади. А. Қаҳҳор мақтов, хушомадларга муҳтож эмас, унинг тўгрисида айтаётган бу гапларим эса мақтов эмас, балки китобхоннинг миннатдорчилиги, холос.

«Тўйда аза» кичик ҳикояси Абдулла Қаҳҳор маҳоратини кўрсатиш учун энг яхши намуна бўла олади... Уч ёки тўрт саҳифалик бу кичик ҳикояда, «хўрозқанд»га ўхшаб кетадиган ёш аёлга «уйланаман», деб ҳатто ўзининг кўркам соқолини ҳам қирдириб ташлаган доцент Мансуровнинг қиёфаси худди тириқдай гавдаланади. «Хўрозқанд»га ўхшатиш нақадар ажойиб чиққанини айтинг-а! Ҳикоя ҳам кулгили, ҳам фожиали. Чунки Мансуров ўз «сатангиги» билан курортта жўнаш учун уни вокзалга олиб чиқиб кетаётганида, таксида ўлиб қолади. У ўлади-ю, лекин сиз унга ачинмайсиз. Доцент Мансуровдан қўшниларнинг ҳам ихлоси қайтади. Ўлим тўгрисида кулгили қилиб ёзиш жуда қийин гап, бу фақат Чеховнинг, француздарнинг қўлларидан келган эди. Бизда ҳозир бунинг уддасидан чиқадиганлар кам. Абдулла Қаҳҳор эса, бунинг уддасидан чиққан. Кичик ҳикояда сийқадай туюлган воқеа унинг қалами туфайли ҳаётнинг барча жонли ранглари билан товланиб кўринади.

Борис ПОЛЕВОЙ

ЗАМОНАМИЗ КЛАССИГИ

Абдулла Қаҳҳорни ёзган китоблари орқали кўпдан биламан. Бироқ, мана шу тантанали кунда унинг билан шахсан танишишга муяссар бўлганлитим билан фахрланаман.

Мен Абдулла Қаҳҳорни Совет Иттифоқидаги ҳозирги энг катта ёзувчилардан бири, деб ҳисоблайман. Менимча, бу одамни замонамиз классиги деса арзийди. Ўйлайманки, унинг «Синчалак» асари иккинчи жаҳон урушидан кейин яратилган энг яхши, энг ажойиб китобларидан биридир. Ундаги қиз бола образи шунчалик гўзал, шунчалик мафтункорки, оддий китобхон сифатида уни севиб қолдим. Бу образ чинакамига яратилган, киши хотирасида узоқ вақт сакланадиган образдир. Умуман, мен Ўзбекистонни Иттифоқимиз миқёсида машҳур бўлиб кўтарила олган ёзувчиси билан чин юрақдан табриклайман.

Саид АҲМАД

УСТОЗ ЧИРОФИ

Бундан эллик йил олдин энди ўн олти ёшга кирган гўр бола эдим. Ҳар куни бир касб танлардим. Артист бўлсаммикин, деб Ҳамза театрининг остонасида кунни кеч қиласадим, рассом бўлсаммикин, деб Ҳамдамий деган машҳур рассомнинг устахонасини супуриб ҳар хил сувратлар чизардим. Рассомлар мактабига кириб бирон йил ўқиб ҳам кўрдим. Кал Одил деган фотографга шогирд тушиб хизматини қилдим. Доктор бўлсаммикин, деб медтехникумда озроқ таълим олдим. Қурилиш техникумига қатнадим. Солих дорвознинг арқонларини судраб юрдим. Бу ҳам етмагандек Карим қизиққа тақлид қиласан, деб бетимга минг хил бўёқлар

суртдим. Қай қасбни танламай сал кунда ундан кўнглим совиб, бошқа қасб пайига тушардим.

1936 йили қўлимга Абдулла Қаҳҳорнинг ҳикоялар китоби тушиб қолди. Ўқиб кўрдим... Яна ўқидим. Ўқийвердим. Бирдан ёзувчи бўлиш ҳаваси дилимга тушди. Ёзиб кўрдим. Сира ҳикояга ўхшатолмадим. Э, бу ҳам бўлмади, деб қаламни улоқтиридим. Эртасига яна ёзувчи бўлгим келаверди. Яна ёздим. Яна бўлмади. Индинига яна ёзувчи бўлгим келди. Бу галги қарорим қатъийроққа ўхшади. Кечаси ҳам, кундузи ҳам ёзавердим. Беш-ўн кун машқ қилгандан кейин, энди ёзувчи бўлдим, деб «Ишқивоз» деган ҳикоямни қўлтиқлаб «Муштум» журнали редакциясига бордим. Ўша пайларда жуда ҳам машҳур бўлган фельетончи Комил Алиев журналда ишлар экан. Ҳикоямни ўқиб туриб, тез-тез менга қараб қўярди. Охири ўқиб бўлгандан кейин папирос тутатиб, тутунини осмонга пуфладида, менга синовчан тикилиб қолди.

— Агар манаву иккита журнални Гафурнинг уйига обориб берсанг, ҳикоянгни яхшилаб тузатиб бераман, — деди.

Гафур Гуломнинг шеър ва ҳикояларини ўқиган эдим. Ҳўп дейиш ўрнига, Абдулла Қаҳҳорга обориб берадиган нарсангиз йўқми, деб юборганимни ўзим ҳам билмай қопман.

— Журналнинг бу сонида Абдулланинг нарсаси йўқ. Гафурники бор. Оборасанми?

Мен хўп дедим-у иккита журнални қўлтиқлаб йўлга тушдим. Гафур Гуломнинг уйи қайдалигини билардим. Икки марта орқасидан эргашиб қорама-қора юриб уйигача боргандим.

Гафур Гулом уйида экан. Деворга тираб қўйилган велосипедига қараб ниманидир ўйлаб турарди. Нима учун келганимни, ким юборганини айтдим-да, иккита «Муштум» ни қўлига бердим. Йўлда келаётганимда журнални вараклаб кўргандим. Унда Гафур Гуломнинг «Довдираш» деган қиссасининг бошланиши босилган

эди. У кўлимдан журнални олдию шошиб кўз ойнагини тақаркан:

— Ҳой бола, гилдиракка иккитагина ел уриб юбор, — деб супа даҳанига ўтириб ўқишга тушиди. То гилдиракка ел бергунимча терлаб кетдим.

— Комил ака давомини бериб юборсин, деб тайинлаган эдилар. Жуда зарур экан, — дедим юзимдан терни артарканман.

— Э, шунаقا демайсанми, — деди Гафур ака ва жадал уйга кириб арабча ҳарфда чиройли қилиб ёзилган тўрт-беш саҳифани буқлаб қўлимга берди.

— Йўқотиб қўймайсанми? Эҳтиёт бўл, бола! Ўша пайтларда гирт гўдак «ёзувчи» қўллёмани олдиму орқамга қайтдим. Трамвайда бир чеккада ўтириб қўллёмани ўқий бошладим. Жуда қизиқ экан. Афсуски, бошида нима бўлишини билмас эдим.

Келсам, Комил Алиев ҳикоямни таҳрир қилиб машинкадан чиқаздириб қўйган экан. Ё тавба, ҳақиқатан ҳам шунақами ё севинганимдан шунаقا туғодими, ҳикоям Абдулла Қаҳҳорникидан ҳам, Гафур Гуломникидан ҳам зўр чиқиби.

Орадан йигирма кунлар ўтиб, журналда бир бет бўлиб ҳикоям чиқди. Киоскадан беш нусха сотиб олдим. Ўртоқларимга тарқатиб, яна бешта олдим. Эртасига яна олдим. Сочларимни поправка қилиб галстук тақиб, кечаси билан тўшак тагига бостирилган шимни кийиб кўчага чиқдим. Назаримда ҳамма ана ёзувчи келяпти, деяётганга ўҳшарди. Юрганда оёғим ерга тегмаётгандек. Гапларим ҳам галати. Бирор билан гаплашганимда ҳар бир сўз охирига «нинг» қўшиб гапираман. Масалан, «Овқатнинг едингизми?», «Товуқнинг ҳайданг», «Газитнинг ўқинг» деб гапира бошладим. Бирор кулади, бирор шунаقا бўлса керак, деб эътибор бермайди. Илҳомим жўш уриб, ҳар куни биттадан ҳикоя ёзаман. Журналдаги ҳикоямни бошқа редакциядагилар ҳам ўқишган экан, оборган нарсамни тўхтамай босадиган бўлиб қолишиди. «Ёш ленинчи»да «Дайди ошиқ», «Чарлстон»,

«Муштум»да «Севинчи» деган ҳикояларим босилди. Биринкки ой ичида китоб қилса бўладиган ҳикоя йигилиб қолди. Тўплаб нашриётта обордим. Ўша пайтда нашриётда китоб чиқариш имкони бор экан. Уч ой деганда «Тортиқ» деган китобим босилиб чиқди.

Ёзувчилар союзи атрофида ўралашадиган бўлиб қолдим. Одамлар билан «ёзувчи Сайд Аҳмад», деб кўришаман. Тошкентда нечта китоб дўкони бўлса, ҳаммасидан беш-ўнтадан олавердим. Тарқатдим. Ўзимдаги китоблар тугаб қолаётгандек яна янгисини олардим. Шундай қилиб учиб-кўниб бирон йилни ўтказдим. Бирданига бошимга чақмоқ урилгандек гангид қолдим. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» журналида китобим тўгрисида Абдулла Қаҳҳорнинг мақоласи босилиби. Ўқиб, кўзларим тиниб кетди! Бошим айланиб, ўтириб қолдим.

Абдулла Қаҳҳор китобимдаги биронта ҳикояни кўнгил учун ҳам дуруст демаган. Ҳаммасини бракка чиқазган. Кошки эди, айтадиган гапларини илиқ-иссиқ қилиб айтган бўлса, ачитиб-ачитиб айтган.

Ҳозирги савиям билан ўқисам, у кишининг айттан гаплари юз фоиз тўғри эканига тан берардим. Аммо мен ўша пайтларда гирт гўдак «ёзувчи» эдим. Адабиёт ҳақидаги илмим Гафур Гуломнинг тўртта, Абдулла Қаҳҳорнинг олтига ҳикояси берган илм эди. На роман ўқиганман, на адабиёт назариясини биламан. Қизиқ бир воқеани олиб охирида қизиқ қилиб тутатсан ҳикоя бўлади, деб ўйлардим. Мақолани ўқиганимдан кейин ҳар хил ўйларга бордим. «Абдулла Қаҳҳор мени кўролмайди, ўзидан ўтиб кетишимни хоҳламаяпти», «икки қўчкорнинг боши бир қозонда қайнамас», деб шуни айтишади-да, деб ўйлардим.

Нашриёт кассасидан пул олгани борган эдим. Абдулла Қаҳҳор ҳам журналдаги ўша мақоласига пул олаётган экан, аччиқ-аччиқ гапириб бир аламдан чиқайми, деб ўйладим.

—Домла, — дедим. — Ўша мақолага неча пул берипти? Ўзимга айтсангиз кўпроқ берардим-ку? Абдулла ака

менга бошдан-оёқ бир қараб чиқди, нимадир демоқчи бўлиб ўйланиб қолди, кейин индамай кетаверди. Унинг жавоб бермаганидан икки хил маъно англадим. У ё «нодон» деди, ё «шу эси йўқ бола билан гап талашиб ўтираманми, садқайи гапим», дегандек эди.

Бир йилга яқин ҳеч нарса ёзолмадим. Қўлимга қалам олишим билан кўзимга домланинг чимирилган қоши кўринаверди. Шундай алам ўтгандики, сира-сира чидаёлмасдим. Ҳатто бирон мажлисда битта-яримта ҳикоясини танқид қиласмикин, деб ҳам ўйладим. Аммо нима деб танқид қиласман. Бунга қанақа асос топаман? Домла икки ямлаб бир ютиб қўяди-ку.

Ўша кезлари домлани жинимдан ҳам ёмон кўрардим. Илгарилари бўлар-бўлмасга атрофида ўралашиб, кунига етти-саккиз марта салом берардим. Энди рўпара келганда салом бермай, индамай, без бўлиб ўтиб кетавераман. Менинг бу қилигимга ~~Абдулла~~ ака мийигида кулибгина қўя қоларди.

Професор Мұхаммаджон ~~Узбоеев~~ бизга почча бўларди. Унинг тўйида ~~Абдулла~~ ака билан учрашиб қолдим. Домла кўк чой ичар экан. Менга чой буюрган эди. Суюқ қилиб фамил чой дамлаб келдим. Атайин шундай қилганимни домла сезди. Бошқа одамга айтиб кўк чой дамлатиб ича бошлади. Абдулла ака менинг гўдакларча жириллашимга эътибор бериб юрган экан. Ўша тўй куни ёнига чақириб насиҳат қилди.

— Сиз ғалати одам экансиз-ку. Шу билим, шу савия билан ёзувчи бўламан деб юрибсизми? Биронта роман ўқимай, адабиёт назариясини мутлақо билмай, атрофда бўлаётган воқеаларни таҳлил қилмай ёзувчи бўлмоқчимисиз? Ўқинг, кўп ўқинг. Чеховни ~~ўқинг~~, Мопассанни ~~ўқинг~~, Салтиков-Шчедринни ~~ўқинг~~. Русча биласизми? Ана, билмайсиз. Маълумотингиз ҳам ўрта экан. Шеърда бахши бўлиб ўрта маълумот билан кун кўрса бўлар-ку, аммо прозада бахшилик бўлмайди. Ҳатто кўчалардаги вивескаларни, кино афишаларни ўқиб русчани ўрганса бўлади. Майли ёзинг. Аммо ўйлаб

ёзинг. Ёзганларингизни менга опкелинг. Ўқиб, қўлимдан келганча тушунтириб бераман.

Ўша кундан бошлаб икковимиз яна яқинлашиб қолдик. Нимаики ёзсам олиб бораман. Домла бўлмайди, деб қайтиб беради. Етти-саккиз марта шундай қилгандан кейин домладан ҳафсалам пир бўлди. Бўлмайди, деб қайтиб берган ҳамма ҳикояларни у ёқ-бу ёгини салпал тузатиб газеталарда чиқазавердим. Ҳаммага ёқади. Аммо домлага ёқмайди.

Абдулла ака ўша кезларда ниҳоятда гўзал ҳикоялар ёзарди. Ўқиб қойил қолардим. Қандоқ қилсан ўшанаقا ҳикоя ёзаман, деб ўйлардим. Чеховнинг ҳамма китобларини йигиб келдим. Ҳижжалаб ўқидим. Бари бир ҳеч нарсага тушунмадим. Русча билмагандан кейин нимасига ҳам тушунардим.

Қирқинчи йилларнинг бошида Абдулла Қаҳҳор Чехов ҳикояларини таржима қила бошлади. Пеш чиққанини пеш ўқийман. Ҳикоя қанаقا бўлишини ўшандада билганман. Аммо меники сира уникуга ўхшамасди. Чехов таъсирими ё кўп ўйлаганимданми бир зўр ҳикоя ёздим. Очигини айтсам, жумлаларини ниҳоятда чийратма қилиб юбордим. Персонаж тили худди ўзига мос, табиат манзаралари ҳам аниқ, ҳолат худди кўз олдингизда тургандек.

Абдулла Қаҳҳорни бир қойил қолдирай, деб қўлтиқлаб журнал редакциясига бордим. Абдулла ака ишлаб ўтирган экан. Ҳикояни қўлига бердим. У қўлёzmани варақларкан пиchinг қилди:

— Яна ўша илгаригидек чала-чулпа ҳикоями?

Мен мақтанганнамо дедим:

— Ўқиб кўринг-чи, қойил қоласиз, домла.

— Бўлмасам бир айланиб келинг, ўқиб қўяман. Бирорнинг олдида ўқиёлмайман. Айниқса, сизнинг нарсангизни ўқиётганда оғзимдан бирон ножӯя гап чиқиб кетса, хафа бўласиз.

Ёзувчилар союзи ўша пайтда ҳозирги Сулаймонова кўчасида эди. Журнал союз биносининг икки хона-

сига жойлашганди. Ҳовлига чиқиб ўқиб бўлишини кута бошладим. Назаримда Абдулла Қаҳҳор ҳикоянинг ҳар бир жумласини ҳаяжон билан ўқиётганга ўхшайверди. Ҳикояда ер қимирилашидан қўрқадиган одам тасвириланган эди. У ҳаммавақт ана зилзила бўлади, мана зилзила бўлади, ҳаммани ер ютади, деб ташвишланади. Ҳикоя қаҳрамони уйланмаган, оила кўрмаган. Бари бир зилзила бўлса ҳаммаси йўқ бўлиб кетади, деб ўйлайди. Унинг эртадан умиди йўқ. Емишичишни ҳам бир кунлик харид қиласди. Ҳовли-жойига ҳам қарамайди. Эртага зилзила бўлса оворагарчиликнинг нима кераги бор, деб ўйлайди. Ҳикоя нима билан туваши ҳозир эсимда йўқ. Хулласи жуда боплаб ёзганман. Ҳозир кирсам домла бағрига босиб табриклиди. Етук ёзувчи бўлганингиз қутлуғ бўлсин, дейди. Ана шундай хаёлар билан банд эканман, домла папирос чеккани ҳовлига чиққанини билмай қолибман.

— Шоир, ҳикоянгиз стол устида турипти. Индамай олиб кетаверинг, бўлмайди, — деди.

Ҳазиллашяпти деб ўйлаб кабинетга кириб стол устида турган ҳикояни қўлимга олдим. «Зилзила» деб сарлавҳа ёзилган жойнинг тагига «Ҳикоя қаҳрамони жинни. Руҳий касал одам. Адабиётта жинниларни масхара қилиш ҳуқуқи берилмаган» деб ёзиб қўйипти. Ўқидим-у, оёқларим қалтираб кетди. Бўшашиб ҳовлига чиқдим. Домла скамейкада хотиржам ўтирибди. Безрайиб қараб турибман.

— Домла, — дедим алам-изтироб билан. — Шуни ҳам ёмон дедингизми, а? Наҳотки бирон жойи сизга ёқмади?

— Ўтилинг, — деди у ёнидан жой кўрсатиб. — Ҳикоянгиз менга мутлақо ёқмади. Аммо бир нарсадан жуда хурсанд бўлдим. Ҳикоя ёзиш техникасини пухта ўрганибсиз. Жумлаларингизга, диалогларингизга, қаҳрамон портрети тасвирига қойил қолдим. Аммо нимани ёзишни ҳалиям билмайсиз. Холосаларингиз чатоқ.

Айтадиган гапингизнинг тайини йўқ. Ҳикояни нима мақсадда ёзгансиз, билиб бўлмайди. Ёзишдан аввал нима демоқчиман, деб мақсадни аниқ билиб олиш керак. Сизда мутлақо мақсад йўқ. Қани энди илмингиз бўлса, адабиётнинг буюк мақсадларидан боҳабар бўлсангиз катта ёзувчи бўлиб кетардингиз. Ҳали ҳам бўлса кеч эмас, ўқинг. Олий мактабга киринг. Ёзишга қўлингиз жуда келишади. Тилни биласиз. Озроқ рассом бўлганингиз иш берипти. Персонажлар портретини аниқ чизяпсиз. Тасвиirlарингиз рангли. Афсус, илмингиз йўқ.

Домладан аразлаб уч-тўрт ой кўринмай юрдим.

Қаттиқ хафа бўлгандим. Умуман кўришмайман, деган ниятда эдим. Бирдан «Ёш ленинчи» газетасида «Сароб» романи ҳақида икки подвал танқидий мақола босилди. Мақола автори мутлақо яроқсиз, ҳатто заарарли асар, деб баҳолаганди.

Гапнинг очигини айтсам, «Сароб» менинг энг севикили китобим эди. Бу китоб мени адабиётга бошлиб кирган устозим эди. Мен учун бутун дунёда «Сароб»га teng келадиган китоб йўқ эди. Уни ёмон дейдиган одамни бўгиб ташлашга тайёр эдим!

Мақола босилгандан уч кун ўтиб, Ўзбекистон Фанлар академиясининг ҳовлисида муҳокама мажлиси бўлди. Муҳокамага жамики катта ёзувчилар, адабиётшунос олимлар, юздан ортиқ китобхон келган. Кўпчилик жой тегмаганидан тик туриб қолган эди.

Ҳозиргидек эсимда, ҳаво иссиқ. Муҳокама бўлаётган ҳовлининг орқасида катта дараҳтзор бор (ҳозирги Гагарин парки). Шу пайт бирдан булбул сайраб қолди. Одамлар булбул наъмасидан завқланиш ўрнига баравар кулиб юборишиди. Роман қаҳрамони Саидийнинг қайнонасини автор Булбулигўё деб тасвиirlаган. Президиумда ўтирган Гафур Гулом: «Ана, мақола булбулгаям, булбулигўёга ҳам ёқмаяпти», деб юборди. Яна кулги бўлди.

Бир адабиётшунос (у кишининг номларини айтмайман, кейинчалик бу фикрларидан қайтганлар), «Абдулла

Қаҳҳор миллатчи, Сайдий орқали ўз ўтмишини ёзган, у ўз ўтмишига тупуриши керак эди», деб даъво қилди. Бу гап ҳеч кимга ёқмади. Гафур ака, «ҳой-ҳой, оғзингта қараб гапир, ука», деб танбеҳ берди.

Сўзга чиққанларга ҳадеб луқма ташлаб ўтирган мақола автори Ҳ.Мусаевнинг қилиқларига ғаши келган Гафур ака қайириб ташлади:

— Менга қара, укам. Битта саволимга жавоб бергин: сумбул деб нимани айтади?

Ҳамма жимиб қолди. У жавоб беролмасди. Билса ҳам эсанкирадими, ё чинакамига сумбулнинг нималигини билмайдими, ҳар қалай жавоб беролмай ўсал бир ҳолатда жойига ўтирди.

Рақиби паст келган пайтларда Гафур ака жуда бийрон бўлиб кетарди. Ўрнидан туриб энди бизга навбат, дегандек президиум столининг олдига чиқди.

— Романни мен ҳам ўқиганман. Ўқиганда ҳам маза қилиб, яйраб-яйраб ўқиганман. Битта-яримта жузъий нуқсони бўлса бордир. Лекин ҳалқ севиб ўқиётган яхши бир китобга сиёсий айб қўйиб ўқувчини чалгитиш яхши эмас. Бунақа танқид адабиётга фойда эмас, зарар келтиради. Ундан ташқари, укажон, сумбулнинг нималигини билмайсан-у, романга баҳо берасанми? Бу мақола хато. Гапим тамом!

Муҳокама охирида Абдулла Қаҳҳорнинг ўзига сўз берилди. У айтилган гапларга ортиқча ҳаяжонланмай, босиқлик билан ўз муносабатини билдира бошлади. Аммо «Абдулла Қаҳҳор ўз ўтмишини ёзган, у ўз ўтмишига тупуриши керак эди» деган гапга жавоб қайтараётганда бир оз қизишиб кетди.

— Мен бир темирчининг ўғлимани. Болалигим дам босиш билан ўтган. Менинг тупурадиган ўтмишим йўқ. Оғзимда қанчаки тупук йигилиб қолган бўлса, шу гапни айтган одамнинг башарасига тупураман!

Муҳокамада кўпчилик Абдулла ака томонига ўтди. «Сароб» яхши асар деб баҳоланди.

«Сароб»нинг оқланишига Абдулла ақадан кўра мен кўпроқ севинган эдим. Орадан сал вақт ўтиб энг яхши бадиий асарлар учун эълон қилинган республика конкурсида Садриддин Айнийнинг «Қуллар» романи билан «Сароб»нинг мукофотга сазовор бўлиши кенг китобхонлар олдида Абдулла Қаҳҳорнинг юзини ёруғ қилди.

«Сароб»дан икки нусха сотиб олгандим. Биттасини қўлимдан қўймай ўқирдим. Бу нусхада ўзимга ёқсан чиройли жумлалар, ўхшатишлар, ҳолатларнинг тагига чизиб қўйгандим.

«Мухторхондан офтобда қолган чўмичнинг ҳиди келади, у ўпганда калтакесакнинг чирқиллашига ўхшаган товуш чиқади», «Муродхўжа домланинг пешонаси янги мойлатилган қизил этикнинг тумшугига ўхшарди», «Сиз Москвани кўрмагансиз. У ёшлигимизда чой қутилар устида суратини кўрганимиз Москва эмас...»

«Сайдий Мунисхоннинг ёнида юриб кечаси чироғ билан юрган кишидай бўлиб қолди: у ҳеч кимни деярли кўрмайди, уни ҳамма кўради», «Муродхўжа домла ўзининг юриши билангина эмас, бошқа яна бир мунча сифатлари билан ҳам ўрдакка ўхшайди. Ўрдакнинг уч хислати бор: ҳавода учади, ерда юради, сувда суздади. Домла мактабда – муаллим, қишлоқда – ер эгаси. Меҳмонхонасида гарчи ошкора бўлмаса ҳам – савдо-гар». «... У ўтираётиб «ҳи» деди-да, ҳеч нарсадан-ҳеч нарса йўқ Сайдийга «сиз товуқсиз», деди. Ёқубжон ҳаммавақт бир нарса демоқчи бўлса аввал шундай бир нотайн ва кўпинча совуқ гапни айтиб, изоҳини кечиктиради. Буни ҳамма, жумладан Сайдий ҳам билар эди. У то изоҳ бергунича Сайдий товуқ бўлиб тура турди». Бир вақтлар мен «Сароб»ни ёддан айтиб бера олардим. Сўзма-сўз, жумлама-жумла, бирон сўзини тушириб қолдирмай ёдакасига айта олардим. Мана, романни ўқиганимга қирқ тўқиз йил бўпти. Юқорида мисолга келтирганим жумлаларни китобга қарамай ёзяпман. Баъзи жумлаларда сўзлар жойини

алмаштириб юборган бўлсам, ҳурматли ўқувчилардан узр сўрайман.

Мен умуман Абдулла Қаҳҳор ҳақидаги хотира-ларимни бирон ҳужжатта қарамай, мисолларни китобдан кўчирмай жонлантирмоқчиман.

Ўттиз беш йил орқасидан соядек эргашиб юриб, эллик йил китобини қўлдан қўймай ўқиб, сафарларда ҳамроҳ бўлиб, ҳаётида юз берган ҳам қувончли, ҳам кўнгилсиз дамларга гувоҳ бўлиб юрганимдан хотиримда ҳамма-ҳаммаси муҳрланиб қолган экан.

Хотираларимни адабиётшунос олимлар Қаҳҳор ҳақидаги илмий ишларига бир ҳужжат, деб билсалар асло хато қиласлар.

Ушбу сатрларни унинг боғида, менга ундан мерос бўлиб қолган богининг айвонида ўтириб ёзяпман. Ҳамма воқеалар кўз олдимдан ўтятти. Бу айвонда тонготар суҳбат қурган Ҳабиб Абдулаев, Ҳадича Сулаймонова, Константин Симонов, Берди Кербобоев, Муҳаммаджон Ўрозбоев, Гафур Гулом, Халил Раҳматуллин, Собит Муқонов, Алексей Сурков, Степан Шчишаев...

Шу топда мен айнан шу буюк алломалар, адибу удаболар даврасида ўтиргандекман. Овозлари қулогим остида жаранглаб турипти. Абдулла aka меҳмонлар билан гоҳ қизгин баҳсга киришади, гоҳ назокат билан меҳмоннавозлик қиласди.

У жуда чиройли куларди. Кулгиси ҳам ҳикоялари каби қисқа ва маъноли эди.

Устозни эслаб қўлимга қалам олдим. Хотираларни ўзи ўргатгандек, ўзи таълим бергандек қисқа ва ифодали ёзишга ҳаракат қиласман.

Минг тўққиз юз эллик еттинчи йилнинг ёз кунларидан бирида Абдулла aka «Муштум» редакциясига кириб келди.

— Ишни вақтлироқ тутатинг, шоир, боқقا кетамиз, Кибриё Самарқандга, Аний куёвиникига кетган, — деди. — Сайдага бутун келмайман, деб телефон қилиб қўйинг.

Саидахон ўша пайтда «Совет Ўзбекистони маданияти» газетасида ишларди. Телефон қилиб зўрга розилигини олдим. Абдулла аканинг бирон зарур гапи бўлса керак, деб ўйладим. У кишининг «Победа» машинасида боқقا қараб йўл олдик.

Абдулла ака рулда. Мен ёнида ўтирибман. Орқа ўриндиқда Абдулла аканинг эллик йиллик юбилейига атаб чиқарилаётган уч томлик «Танланган асарлар»ининг биринчи томи...

Орадан қанча йиллар ўтиб менинг ҳам бир томлик «Хазина» деган китобим босилиб чиқди. Кичикроқ бўлса ҳам «Москвич» машиналиқ бўлдим. Атайлаб Абдулла аканинг уйига бориб, юринг, гап бор, дедим.

Одатда нимага, қаёққа деб суриштирадиган Абдулла ака жиддий бир гап бўлди шекилли деб индамай «Москвич»га чиқиб ўтирди. Абдулла ака ёнимда ўтирипти. Машина ўзимники. Орқа ўриндиқда бир томлик китобим.

—Домла, — дедим, — эсингиздами, эллик ёшли юбилейингиз арафасида машинангизда богингизга боргандимиз. Ўшанда уч томлигингизнинг биринчи томи орқада силкиниб келган эди. Жуда-жуда ҳавасим келганди. Мен қачон шунақа бўламан, деб орзу қилган эдим. Мана бугун сизчалик бўлмасам ҳам ҳар қалай ниятимга етдим.

Абдулла ака мулоим жилмайди.

—Барака топинг. Одамзод ҳасад қилмаслиги керак. Ҳавас қилиши керак. Ҳавас қилган одам муродига етади.

Абдулла ака ҳавасли, инсофли одам эди. Мол, давлат кетидан қувмасди. «Синчалак» қиссаси рус тилида Москванинг «Знамя» ҳамда республиканизнинг «Звезда Востока» журналларида босилди. Икки тилда китоб бўлиб чиқди. Аммо «Шарқ юлдузи» журналига бермади. Нега ундан қиласиз, деб сўраганимда, одам боласида инсоф бўлиши керак. Бу журналда асари навбат кутиб ётган қанча ёзувчилар бор. Ўшаларники чиқсин, деди.

«Синчалак» фильмни учун ёзган сценарийсига жуда катта пулга шартнома тузилганди. Домла пулини ҳам олди. Боққа келсам, юринг шаҳарга тушиб чиқамиз, деди. Киностудияга бордик, директордан шу пулнинг икки минг сўмини қайтариб олишларини талаб қилди. Директор договорни Москвадан тасдиқлашган, қайтариб олишга ҳаққимиз йўқ, дейишига қарамай, бухгалтерияга кириб пулни топшириб кассирдан тилхат ёздириб чиқди.

Қайтиб кетаёттанимизда нега ундай қилдингиз деб сўрадим.

— Бошқа авторлар билан олти минг сўмга шартнома тузишар экан. Нима учун менга саккиз минг беради? Бунаقا пулга муҳтоҷ эмасман.

Домла Москвага — Ёзувчилар союзининг пленумларига борганда албатта ўша ерда таълим олаётган аспирантларга, студентларга баҳоли қудрат моддий ёрдам кўрсатарди. Москвада ўқиб олим бўлиб келгандардан биттаси Абдулла аканинг «Синчалак» қиссасини асоссиз танқид қилиб чиқди.

— Мана, — дедим Абдулла акага. — Шу нонкўрга ёрдам бергандингиз. Яхшиликка ёмонлик, деб шуни айтадилар-да.

Абдулла ака бу гапимга қўшилмади.

— Нима, ўқиб олим бўлгандан кейин мени мақтасин, деб ёрдам берибманми. Илм олсин, муҳтоҷ бўлмасин, деб ёрдам берганман. Энди ўз ақли, илми буюрган ишни қиласерсин.

Эллигинчи йилларнинг охирларида уй-жойдан сал танқислик сезардик. Буни Абдулла ака билиб юрган экан. Бир куни мени чақириб ер олиб берсам уй қура оласизми, деб қолди. Саидахон билан маслаҳатлашиб жавоб беришимни айтдим. Эртасига Саидахон билан икковимиз ғамхўрлиги учун Абдулла акага миннатдорчилик билдиргани уйига бордик. Устоз машинасига ўтқазиб Ишчилар шаҳарчасидаги Янги ариқ кўчасидан ер кўрсатди. Жой бизга ёқди. Кейин

бilsак, бу жой Абдулла акага ажратилган экан. Шаҳар советига мени етаклаб бориб номимга қарор чиқаздириб берди. Шу жойга уй қурдик. Дараҳт экдик. Эккан гилосимиз нишонага биттагина ҳосил қилди. Пишганда узиб, оппоқ қоғозга ўраб Абдулла акага олиб бордим...

Нимагаки эришган бўлсам, ҳаммасига Абдулла ака сабабчи. У кишига берилган ерга уй қурдим. Меҳр қўйиб парвариш қилган бодини ҳам менга ташлаб кетди. Ҳозир шу боғда устоз чирогини ёқиб ўтирибман.

Илгаригидек, худди Абдулла Қаҳҳор ҳаёт пайтидагидек бу боғдан ижод аҳлининг қадами узилмайди. Шоирлар, ёзувчилар, артисту рассомлар келишади. Ва, албатта, Абдулла ака тўгрисида унинг ажойиб таланти тўгрисида соатлаб гап бўлади.

Бу боқقا келиб у кишини ёдга оладиганларнинг ҳаммаси устоз ҳимматини кўрган ижодкорлар.

Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Ўткир Ҳошимов, Учқун Назаровлар эндиғина қўлларига қалам олиб ижод чорраҳасида ҳардамхаёл бўлиб тургандарида устоз Абдулла Қаҳҳор уларнинг қўлларидан тутиб ижоднинг нурли йўлига олиб чиққан эди. Бугун етук шоир, ёзувчи бўлиб етишган бу ижодкорлар устозни ёдлаб боқقا келишади.

Абдулла Қаҳҳор чинакамига **сўз заргари** эди. Кичик бир ҳикояси ҳам соат механизмидек аниқ деталлардан ташкил топарди.

ШУҲРАТ

УСТОЗНИНГ СЎНГИ КУНЛАРИ

Саккизинчи апрелда уни Москвада даволаниш учун узатиб қолаётганимизда қирқ етти кундан кейин дунёдан ўтишини ва қошида бўлишимни хаёлимга ҳам келтирмаган эдим.

У жўнабдики, ёру биродарларининг қулоги Москвада эди.

22 май кечаси Абдулла Қаҳҳор мени йўқлаттанини ва билет аэропортта тайинлаб қўйилганини билдиришди. Бу хабардан гангиб қолдим: ўзи тинчликми? Наҳотки, у оғирлашиб қолган бўлса?! Йўқ, у Тошкентни, ёру биродарларини согинганидан мени йўқлатган. Шу яхши ният билан 23 майда эрталаб йўлга чиқдим. Лекин барибир шайтон минг ёқقا етаклаб кетарди. Мен Москвага, назаримда, бунаقا узоқ учган эмасман!

Москва аэропортидан туриб телефон қилдим: хайрият тинчлик экан!

У Медицина Фанлари Академиясининг В. А. Вишневский номидаги хирургия институтида даволанарди. Мен кириб борганда чалқанча ётар, ранг-рўйи ортиқча олинмаган, қарашлари аввалидек тетик ва кузатувчан, лекин қовогининг салқиши, вазмин ҳаракатлари уни оғир дард билан мардона курашиб келаётганини тилсиз изоҳлаб турарди. Мени кўриши билан унча гўшт қочирмаган юзига салгина мамнун кулги сочилди ва қўлиниң учини дармонсизгина кўтарди. Мен унинг қўлини зўр мамнуният билан кафтимга олар эканман:

— Бундоқ энгашинг, Тошкент нафасини олиб келгандирсиз, — деди.

Мен унинг юзига юзимни қўйдим. Кўзимга ёш қалқди. Бошимни кўтарсан унинг ҳам кўзларида ёш кўрдим. Мен ёру дўстларнинг саломини топширдим, ҳол-аҳволларини сўрадим. Ҳар қачонгидек вазмин, етти ўлчаб бир кесадиган устоз ортиқча бир ҳаяжон ва ўқинчсиз, ўз одатича битта-битталаб деди:

— Мен реалист одамман. Ўлимдан қўрқмайман. Лозим топган нарсамни ёздим, айтишим керагини айтдим. Энди, ҳамма ёзувчиларда бўлганидек менда ҳам чала қоладиганлари бор. Бу табиий.

Менинг ўпкам тўлиб, у кишининг сўзини бўлиб, ҳали узоқ яшашларини айттан эдим, Абдулла aka унча аҳамият бермади. Яна ўша реалист сифатида ҳаёт маъносининг

тубигача тушуниб яшаган, ўз бурчини шараф билан ўтаган донишманд кишидек анча нарсаларни сўзлади. Докторлар ва лозим ўртоқлар билан гаплашувимни, Тошкентта олиб кетишмни илтимос қилди.

— Кўзимни мана бундай очиб Тошкентта кириб борай (у қилиб кўрсатди), бир яйраб нафас олай, — деди. Сал вақт ўтгач, яна кулиб қўшди: Тошкентни ҳам кўп кўрганмиз-у, шундай бўлса ҳам ...

Шу кейинги жумлани айтаркан, унинг кўзида «ўкинганимдан ёки noctorligimdan айтиётганим йўқ, бир кўнглим тусаб қолди, бир орзу-да» деган маъно бор эди.

Шу куни икки соатга яқин сухбатлашиб ўтиридик. Бу орада врач келиб, унинг камроқ гапириб кўпроқ тинглаши кераклигини таъкидласа ҳам, Абдулла aka бир томондан гўё сўзлаб қолишига шошилаётгандек парво қилмас, бир томондан сухбатдошга илҳақ бўлиб, зерикиб ётган кишига ўхшарди. Лекин мен ажалдан қўрқанидан шошиб қолган одамнинг ҳовлиқишини, ваъз-насиҳатини, энтикишини кўрмасдим. У жуда хотиржам, сўzlари ҳам ҳар қачонгилик ўз услубига хос қисқа ва дона-дона, орасида ҳазил-мутойиба ёки қочириқлар ҳам учраб турарди.

Абдулла aka айтганидек, «бир мамлакатча келадиган бу шаҳарда» узоқлашиб кетмай, унинг илтимосига кўра, Ўзбекистон ваколатхонасининг ётогига қўндим.

Эртасига Абдулла аканинг илтимослари билан банд бўлиб, соат иккиларда келсан у киши: «Қаерларда юрибсиз?» деб кутиб олди. Мен қисқача ҳисоб бериб, институтнинг директори, академик В. А. Вишневский билан ҳам учрашганимни айтдим. Гарчанд, докторлар бу ҳолда ҳали-бери бирор ёққа олиб кетиш у ёқда турсин, бошқа касалхонага кўчириш ҳам амримаҳоллигини бир оғиздан айтган бўлса ҳам мен Абдулла акага енгилроқ қилиб, бу ҳақда бирор ҳафтадан кейин аниқ фикр айтишмоқчи бўлганликларини минг бир хижолат билан аранг билдиридим. Абдулла aka «э, аттанг»га ўхашаш бирор ҳаракат қилмади. Фақат сув

сўради. Рафиқаси Кибриёхон тутган боржомидан бир хўпламгина ичиб, тамшаниб қўйди. «Бу ёлгонимга нима деркинлар», деб Абдулла аканинг оғзини пойладим, у кишини елпишни тўхтатиб қўйган эканман, Абдулла aka шуни эслатди:

— Елпинг, сиз елписангиз ором оляпман!

Мен шоша-пиша «ўз ишимга тушиб кетдим». Орага узоқ жимлик чўқди. Мен елпийман, Кибриёхон оёқ-қўлларини, баъзан бошини уқалайди.

Бир маҳал Абдулла aka сўз бошлади:

— Болалигимда ўртоқларим билан Намангандага бормоқчи бўлиб, Қўқон тепасидаги Каптархонага ўтиб қолибмиз. Қўрсақ, тоғ тепасида битта қирғиз турибди. Ёнида битта ўтов, битта от, шарқираб оқиб турган ариқ. Сўрадик: «Бу қаер?» «Каптархона», деди қирғиз, «Наманганд қаёқда?» Қирғиз қўли билан бир томонни кўрсатди. Ҳаммамиз орқамизга қайтдик... Эрталабдан бери шу воқеа эсимга тушиб, хаёлимдан кўтарилемайди. Қани энди шу маҳал ўша ариқдан бир пиёла сув ичсан!

Бир неча кунки, Абдулла aka овқатдан қолган экан. Мен боримда ҳам бирон нарса истамади. Нимаики таклиф этилса, бошини сал қимиirlатар ёки секингина рад жавобини берарди. Лекин оғзи тез-тез қақраради; гоҳ чой, гоҳ сув сўрарди. Баъзида бир қултумгина боржоми хўпларди.

Тиббий ҳамшира навбатдаги уколни қилиб кетгач, Абдулла aka тепасида ўтирган бизларга илтимос қилиб қолди:

— Айтинглар, шу ташвишларни тўхтатсин, нафи йўқ. Ёмон кўрганим — ориқлаб ўлган киши!

Чиндан ҳам Абдулла акага жуда кўп укол қилишарди. Мен силаб туриб унинг тирсагидан юқориси ва сонининг уколдан тош бўлиб кетганини сездим. Ичимда, «баданинг бутун ери қолмабди-ку», дедим. Бу уколлар етмаганидек, тепасида кислород берадиган асбоблар тайёр турарди. Сал нафас олиш оғирлашса, дарров бурнига тўгрилашарди.

Абдулла ака кислородга қарши бўлмаса ҳам, аппаратдан чиқадиган товушни ёқтирмас, унга хўмрайиб қараб қўяр, баъзан шу товуш туфайли уни вақтидан олдин олиб ташларди. Яна бемалол гаплашиб ижод, дўст-ёrlар ҳақида гап борар экан, Абдулла ака деди:

— Одамлар мени душмани кўп деб ўйлайди. Ваҳоланки, менинг душманим йўқ. Мен ҳеч кимга душманлик қилган эмасман. Мабодо бирор одамга қаттиқ гапирган ёки у ҳақида ёзган бўлсам, адабиётимизнинг равнақини кўзлаб, жоним ачиганидан, ўша одамнинг талантсизлиги ёки ёмон асар ёзгани учун шундай қилганман. Мабодо шу ёмонликка кирса, мен ёмонман.

У мийигида кулиб, шунинг аксини ўзи тасдиқлаб турарди.

Мен Абдулла ака юрагининг икки марта оғирлашиб, хуруж қилганини кўрдим. Бу ўлимдан бир-икки соат аввал, 25 май куни эрталаб содир бўлди.

Бир кун аввал анча енгил тортган Абдулла ака кечани безовтароқ ўтқазган. Кибриёхоннинг таъкидлашича, яна Тошкентга олиб кетишларини илтимос қилган, мени йўқлаган. Ярим кеча бўлгани учун Кибриёхон менга телефон қилишни эп кўрмай, фақат соат еттиларга яқин хабар берди. Уйқу аралаш телефон трубкасини олишим билан Кибриёхоннинг товушини эшишиб чўчиб кетдим. Жонҳолатда: «Тинчликми?», дедим. Кибриёхон тинчлик эканини айтиб, Абдулла ака сўраётганини билдириди. Елиб кўчага чиқдим. Кўчада эндиғина ҳаракат бошланиб келяпти. Не-не хаёллар билан шифохонага етиб бордим. Зинанинг икки поясини битта қилиб учинчи қаватга кўтарилидим, палатага бехалат кирдим. Абдулла ака мен ўйлагандан ҳам сокин ва хотиржам ётибди. Мени кўриши билан, «Келдингизми?», деди. Мен ёнларига ўтиридим. Тепаларида Кибриёхон ва синглиси Марҳабо. Одатимни қилиб қўлларини силадим. Сал ўтиб, Марҳабонинг қўлидаги еллигичини олдим. Гарчанд Абдулла ака мени йўқлатган бўлса ҳам, анча вақтгача ҳеч нарса демади.

Жим ётди. Бир хўплам чой ичгандан кейингина қайси асарлари чала қолаётганини таъкидлади. (Буни кеча ҳам эслаган эди.) Кейин осмонда бир тўйиб нафас олиш орзуси борлигини билдириди. Мен далда бердим. У қатъий деди:

— Олиб кетишнинг иложи йўқми?. Орзу-да, осмонда бир нафас олай!

Мен яна турли важлар билан далда бердим. Шундан кейин Абдулла ака ўтқазиб қўйишимизни ўтинди. Олдинига иккиланиб туриб, кейин ҳамширалар ижозати ва кўмагида қадларини кўтардик. Шунда Абдулла ака:

— Мана, орзуга етиш мумкин экан-ку! Қандай яхши, — деди ва эркин нафас олди.

Салдан кейин ҳамширалар: «Энди бўлди, етади», деб яна ётқизиши. Ана шунда билдимки, Абдулла акада қандайдир безовталик бор. Лекин бизга билдиromoқчи эмас. У ухламоқчи бўлган кишидек кўзини юмди. Бирдан қорни билан нафас олиб, энгак ости тез-тез бориб келаверди. Кибриёхон ҳаяжон билан менга астагина: «Приступ!» деб қўйди. Бу хуруж бир неча дақиқага чўзилди. Абдулла аканинг ранги ўзгариб, майда чакка томирлари гунафша рангига кирди. Кибриёхон бу хуружларга қанчалик «кўнниккан» бўлмасин типирчилаб қолди. Кўзига ёш келди. Мен кўзлари жиққа ёш опа-сингилларга қанчалик далда бермоқчи бўлмайин ўзимни босиб ололмасдим. Димогим ачиб, бутун баданим титради... Югуришиб кирган ҳамширалар кетмакет укол қилиши. Кислород қўйиши. Бир неча дақиқадан кейин Абдулла ака ўзига келди, кўзини очиб: «Сал ухладимми?» деди. Биз тасдиқладик. Ахир, қандай қилиб, «оғир бўлиб турдингиз» деймиз. Абдулла ака гўё ҳеч нарса бўлмагандек, яна сўзлашиб ётди. Бир соатлар чамаси вақт ўтгач, ўша ҳол такрорланди. Яна шошиб қолдик. Яна ўзига келди. Лекин бу гал бўшашиброқ кўзини очди. Узоқ жим ётди. Оғирлашиб қолганини эшишиб, бундан уч кун аввал Ригадаги ишини ташлаб келган профессор Шабот Хўжаевни сўради. уни эрталаб

ҳам сўратган экан. Турган ери олислигидан Шабот Хўжаев ҳамон етиб келолмас эди. Яна енгил-елпи гаплашиб ўтирдик. Бир вақт даволовчи врач Софья Георгиевна кириб келди-ю, Абдулла аканинг томирини ушлади ва ўзига қарашни илтимос қилди. Абдулла ака қийналиб сал кўзини очган бўлди ва шу заҳотиёқ боши чапга бурилди... Бу жон кўчиши эди. Ўзига қайтган Абдулла ака салгина кўзини очиб билинар-билинмас табассум қилди. Табассумнинг сўнгти яна бояги ҳолат билан улашиб кетди. Кўзлари катта очилиб, асабий бир ҳолатда оёқ-қўли тортишди-ю, қўлини мен, оёгини Кибриёхон босиб қолдик. Шу орада энгак ташлади: Абдулла ака — буюк бир одам оламдан ўтди. Соатга қарасам, Москва вақти билан 10 дан 23 минут ўтиби.

Шундай қилиб, 1968 йилнинг 25 май куни ўзбек китобхони севимли ёзувчисидан, ёш адабиётчилар эса одил, меҳрибон, талабчан, ҳассос, ҳақгўй мураббийсидан жудо бўлди. У ҳаётда қандай мардонавор яшаган, ижод этган бўлса, ана шундай матонат билан сўнгти нафасигача ҳаёт кечирди. Унинг ўлимини эсласам: «Ҳаёт билан видолашишнинг ўзи бир санъат экан. Бунга ҳам матонат ва ирода керак экан», деган ҳаёлга бораман.

Устоз Абдулла Қаҳҳор йўқ. Унинг теран фикри, ҳассос талаби билан ёзилган ажойиб асарлари узоқ йиллар қўлдан-қўлга ўтиб ўқилади. Қаҳҳор яратган адабий мактаб авлоддан-авлодга эстафета бўлиб ўтади.

У тириклигидаёқ ўлмасликнинг мандатини қўлига олган эди.

Озод ШАРАФИДДИНОВ

ҚАЛБИДА ИСТИҚЛОЛ ЁЛҚИНИ БОР ЭДИ

Абдулла Қаҳҳор Қўқон шаҳрида туғилган эди. Болалиги Қўқон атрофидаги қишлоқларда кечган. Отаси темирчи бўлгани важидан оила қишлоқма-қишлоқ

кўчиб юришга мажбур бўлган ва ёш Абдулла бошлангич таҳсилни ҳар хил мактабларда, ҳар хил муаллимлар қўлида олади. Кейин Қўқондаги болалар билим юртида ўқииди. Бу билим юртига Тошкентда ўқиши учун болаларни танлаб олиб кетиш мақсадида катта домла келади. Бу домла бўладиган болани кўзларига қараб билиб олар экан. У ўн учта болани танлайди. Чиндан ҳам уларнинг ҳаммаси «бўладиган» болалар экан – кейинчалик ўзбек маданиятининг атоқли намояндалари бўлиб етишишди. Одамлар уларни «ўн уч қалдиргоч» деб аташди, улар тўгрисида мақолалар ёзишли, фильм суратга олинди.

Ана шулардан бири – Абдулла Қаҳҳор ҳам астасекин бадиий ижод билан шугуллана бошлади ва ўзбек адабиётининг пешволаридан бири даражасига кўтарилиди, ҳақиқий устоз ёзувчи бўлиб қолди. У қирқ йилдан ортиқроқ умрини адабиётга багишилади, романлар, қиссалар, ҳикоялар, очерклар, драмалар яратди, кўпчилиги маданий ҳаётда чуқур из қолдирган мақолалар ёзди. Тўгри, улар сон жиҳатидан унчалик катта эмас, адидан қолган меросни бор-йўғи беш ёки олти жилда жамласа бўлади, лекин уларнинг сифатига гап йўқ. Адид оламдан кўз юмганига 34 йил бўлди, лекин унинг асарлари эскириб, қатордан чиқиб қолгани йўқ. Албатта, бу асарларда яратилган даврнинг муҳри бор, айримларида ўша пайтдаги ҳукмрон мафкурага ён берилган ўринлар йўқ эмас. Лекин яхлит олганда бу асарлар ўзбек халқининг маънавий улгайишида, миллий онгининг шаклланишида катта аҳамиятга эга бўлган ва бугун ҳам хизмат қилишда давом этаётган асарлардир. Шунинг учун ҳам Ўзбекистон истиқолилининг 10 йиллиги кунларида бир қатор адабиёт ва санъат намояндалари билан бирга Абдулла Қаҳҳор ҳам «Буюк хизматлари учун» ордени билан мукофотланди.

Абдулла Қаҳҳор қирқ йил ижод қилган бўлса, ҳамиша унинг қалбида истиқдол ёлқини мавжланиб турган. Албатта, у ошкора тарзда истиқдолни қўмсаб бирор асар

ёзган эмас, ҳеч қайси мақоласида баралла овозда истиқ-
лолга чақирган эмас – шўро замонида бундай қилишнинг
ўзи мумкин эмасди. Бироқ у Ўзбекистонни ҳам, ўзбек
халқини ҳам дунёдаги ватанлар, юртлар ичида энг гўзал
бўлишини, ҳар бир ўзбек ҳар жиҳатидан барқамол ва
етук бўлишини истарди. У Ўзбекистон билан ҳам, ўзбек-
лар билан ҳам ифтихор қилар ва бу туйгусини бошқа-
ларга ҳам юқтиришга ҳаракат қиласди. Мен яқин
мулоқотларимиз давомида фақат бир мартағина унинг
огзидан билибми-бilmайми истиқлол ҳақидаги ошкора
гап чиқиб кеттанини биламан. Ўшанда Абдулла Қаҳҳор
ўзбек санъаткорларига раҳбарлик қилиб бир ой даво-
мида Ҳиндистонда бўлиб қайттан ва инглиз асоратидан
эндигина озод бўлган бу қадимий ўлканинг қиёфаси,
маданияти, тартиблари тўғрисида оғзидан бол томиб
гапириб берганди. Ҳикоясининг сўнгтида эса чуқур бир
хўрсишиш билан «бизни мустамлакачидан ҳам ёлчит-
мабди-я!» деб афсусланган эди.

Унинг қалбидағи истиқлол ёлқини асарларида кўри-
ниб туради. У Ўзбекистонни шоҳи сўзанага менгзаган
эди ва бу гўзал сўзанада биронта ҳам «чишта ямоқ»
бўлмаслигини орзу қилган эди. У қаҳрамонлари тили-
дан «ойда доф бўлса бўлсин, аммо бизнинг одамларда
доф бўлмасин» деб ҳайқирган эди. Яна анча-мунча
асарларида ўзбекларнинг юксак фазилатлари тўғрисида
мароқланиб ёзган эди.

Айни чогда у ҳаётдаги иллатлар тўғрисида, инсон
шаънига номуносиб бўлган, уни таҳқирлайдиган тар-
тиблар ҳақида, одамлардаги кемтиклар, қусурлар ҳақида
ташвишланиб ёзарди. Ёзганда ҳам маҳорат билан,
китобхоннинг хотирасида умрбод муҳрланиб қоладиган
қилиб ёзарди. Шунинг учун кимлардир унга ҳасад қи-
лар, кимлардир унинг тўғрисўзлигидан ранжир ва охир
пировардида ҳаммалари биргалиқда бу ёзувчини қора-
лашни бошлашар, унга турли-тўман бўхтонларни, ёл-
гон-яшиқ нуқсонларни ёпиштириб, обрўсизлантиришга
уринишарди. Унинг асарларида бирон қаҳрамонни

чаласавод санъаткор ёхуд адабиёт ўқитувчиси қиёфа-сида кўриб қолишиса, буни бутун ўзбек зиёлларига тұхмат деб эълон қилишарди. Бирон аёлнинг қингир юришлари, «баданидан нами кетмай туриб» даври-даврон суришга интилишлари тасвиrlанса, буни «ўзбек аёlinи ҳақорат қилди» деб чuvвос солишарди. Аммо халқ билардик, фақат ўз юртини, ўз миллатини яхши күрган, уни бенуқсон кўришни истаган адигина ҳеч қандай таъна-дашномлардан кўркмай, инсон ҳақидаги ҳақиқатни рўй-рост тасвиrlайди. Ватанга, халқа муҳабbat дегани ҳеч қачон уни енгил-елпи мақташдан, ҳавойи ва чучмал гаплар билан китобхон олдига похол солищдан иборат бўлган эмас. Кўпчилик ёзувчилар «ҳаётимиз яшиаб кетди, ҳаммаёқ чаман бўлди» деб турган, «дунёда бизнинг миллат одамларидан кўра аслроқ одам зоти йўқ» деб бонг ураётган бир шароитда миллат ҳақида, Ватан ҳақида ҳақиқатни айтиш учун ҳам катта жасорат, мардлик керак. Шўро шароитида эса бу ишни қиласиган одам бошини дорга тикиб қилмоги керак эди. Абдулла Қаҳҳорнинг асарлари айни ана шу сифати билан, яъни инсон ҳақидаги ҳақиқатни рўйи-рост айтгани билан умрбоқийлик касб этди ва айни шу сифатлари бугун ҳам жамиятга хизмат қилишда давом этмоқда. Ахир, бугунги кунда орамизда биронта порахўр ёки бефаросат амалдор қолгани йўқ, ҳамма пиёнисталар ичкиликни ташлаб, ароқ заводлари таназзулга юз тутди, майшатпараст ва ишратпарастлар фақат хизматини ўринлатиб бажариш тўғрисида ўйла-япти, ношуд муаллимлар, чаламулла мутахассисларнинг уруги қуриб битди деёлмаймиз-ку! Ҳа, Ватанини севган, қалби истиқбол ёлқинидан нурланган одам миллат дардларини ўз дарди деб билмоги ва уларга барҳам бериш йўлларини қидирмоги керак. Баъзан Президентимизнинг ҳаётимиздаги нуқсонлар тўғрисида куйиб-ёниб сўзлаётгандарини эшитганимда Абдулла Қаҳҳордай забардаст қалам эгалари етишмаяпти деган фикр ўтади.

Албатта, беайб парвардигор. Одамларда турли-туман катта-кичик нуқсонлар ҳамиша учраб туради. Абдулла Қахҳор фақат ана шундай нуқсонларни ҳажв қилиш билан чекланмаган, у миллатнинг миллат бўлишига халақит берадиган жуда жиддий муаммоларни қаламга олишдан ҳам чўчиган эмас. Бир воқеа сира эсимдан чиқмайди. 1966 йилда Абдулла Қодирий 70 ёшга тўлди. Бу санага багишлаб йигин ўтказилди. Унга бор-йўги 50 – 60 одам қатнашди, холос. Ҳолбуки, адабнинг оқланганига ўн йил бўлган бўлса-да, одамлар ҳамон унга муносабатларини ошкор намоён қилишга чўчишарди. Шунинг учун адаб санасини нишонлашга ҳам ҳадиксираб келишмаган эди. Бу йигинга келиб атайин нутқ сўзлаган Абдулла Қахҳор оёғидаги занжирлари чириб тўкилиб кетган бўлса-да, эски қафасининг ҳудудидан бир қадам ҳатлаб ўтишга юраги бетламайдиган ҳинд фили ҳақидаги ривоятни келтирган ва одамлардаги мутеликни, қуллик психологиясини қаттиқ қоралаган эди.

Абдулла Қахҳор ёзувчилик ишини муқаддас деб ҳисоблар ва шунга яраша ижодга ўта масъулият билан ёндашишни талаб қиласди. У маҳоратнинг чегараси йўқ деб ҳисобларди ва адабиёт хизматига бел боғлаган одам умрбод ўз маҳоратини чархлаб бориши, тинимсиз меҳнат қилмоги керак деб биларди. У бу гапларни ўз фаолиятида неча марташиб амалда исботлаган. Масалан, мен «Тобутдан товуш» пьесасининг қўлёзма қораламаларини кўрганман – улар сал кам 1000 саҳифани ташкил қиласди. Ҳолбуки, ҳозирги пайтда ҳар қандай пьеса ҳам 60 – 70 саҳифадан ошмайди. Бинобарин, адаб бу пьесасининг ҳар саҳифасини 15 – 20 мартадан қайтадан ёзиб чиқсан! Мен ҳозир ўз ижодига бу қадар масъулият билан қарайдиган, матн устида бу қадар беаёв меҳнат қиладиган бирон ёзувчини билмайман. Яқинда Умарали Норматов мақоласида Абдулла Қахҳорнинг бир гапини келтирди. Абдулла ака сұхбатларидан бирида менинг номимни тилга олиб, «шундай ёзмоқ керакки, носфуруш сенинг китобинг саҳифасига нос

ўраб сотган бўлса, уйида уни очиб, матнга кўзи тушган одам, «Ие, бу Озоднинг гаплари-ку!» дея саҳифани эҳтиёт қилиб олиб қўйсин» деган экан. Мен бу гапни айтганларини эслолмайман, лекин Абдулла ака шундоқ деганларига ишончим комил. Гапни қаранг-а! Санъаткор олдида, адид олдида турган вазифанинг улугворлигини бу қадар образли айтиш жуда қийин. Лекин бунга эришмоқ жуда-жуда мушкул. Бунга эришган одам сўздан мўъжиза яратган сехргарга ўхшаб қоладику! Ҳар ҳолда, бундай мукаммал ёзмоқ учун, бу даражада баркамол санъат намунасини яратмоқ учун ижодкор Абдулла Қахҳордай буюк меҳнаткаш бўлмоги керак. Бу эса ҳаммага ҳам насиб қиласвермайди. Фақат ўз Ватанини жон-дилидан яхши кўрган, ўз халқини ҳар томонлама баркамол кўришни истаган, кўксида истиқлол ёлқини барқ уриб турган санъаткоргина бу баҳтга мушарраф бўлади.

Матёқуб ҚЎШЖОНОВ

ЗАМОНАСИННИНГ ФАОЛ ФАРЗАНДИ

Абдулла Қахҳор адабиёт майдонида юз бераётган ҳамма катта-кичик воқеалардан хабардоргина эмас, уларга ўз вақтида муносабат билдириб турадиган фаол ёзувчилардан эди.

Абдулла Қахҳор билан тез-тез учрашиб турадиган, пайти келганда, бадиий ижод, адабиёт илми ҳақида фикр олишадиган ҳам бўлдим. Бора-бора муносабатларимиз анча яқинлашиб қолди. Бирга саёҳатларга ҳам чиқдик: ҳаёт, адабиёт хусусида баъзан узоқ-узоқ сухбатлашишга, фикр алмашишга одатлангандик. Абдулла ака умрининг охиригача давом этган бу мулоқотлар адабнинг шахсияти, ижодини тўлароқ ўрганишимга яхши замин бўлди.

Абдулла Қахҳор том маънодаги гражданлик талабларига амал қиласиган ёзувчи эди. У ҳаёт билан баравар

қадам ташлар, ёзувчилик бурчини тўла адо этишга интиларди. Ҳаётда қўлга киритилаётган ютуқлар, олга силжишлар уни ўзида йўқ дараражада қувонтиради. Бироқ, ижтимоий турмушимизда йўл қўйилаётган камчиликларни сезиб қолса, жон-дилидан ачинарди. Адабиёт унинг учун қувончни изҳор этиш воситаси эмас, балки камчиликларга қарши кураш қуроли ҳам эди.

«Адабиёт бу – ҳаётнинг муҳим бир парчаси, – дерди у. – Хусусан, ҳаётнинг муқаддас парчаси. Ҳаромхаришлиқ, қалбакилик, нопокликларга адабиётда асло ўрин бўлмаслиги керак», деб ҳисобларди.

Адид истеъдод шайдоси эди. Баъзи сафдошлари билан шахсий муносабатлари кўнгилдагиdek яқин бўлмаса ҳам, уларнинг истеъдоди ва ижоди ҳақида юксак фикрлар айтиб юради. Устига-устак уларни бетакрор, ўзига хос образли тушунчалар билан баён қиласдики, бу таърифлар эшитган киши хотирасида умрбод муҳрланиб қоларди. «Ойбекнинг энг заиф асари истеъдодсиз ёзувчининг мақтовли асарларидан афзал», – дерди у. «Гафур Гулом оёғи билан ёзса ҳам шеър чиқади» – мана унинг иккинчи сафдошининг юксак табиий истеъдодига берган баҳоси.

Бир ёзувчининг асари ҳақида гап кетганда, «у дам емаган ошни эслатади», дегани хотирамда. Бундай фикрларни у бекордан-бекорга эмас, муайян мақсадни кўзлаб айтарди, аниқроги, адабиёт бу – истеъдод иши эканлигини, баъзилар ўйлаганлариdek, тирикчилик манбаи эмаслигини таъкидлаш ниятида уқтиради.

Бирор муаллифнинг истеъдодидан дарак берадиган асар пайдо бўлиб қолса, бундай асарни ҳар хил йўллар билан қўллаб-қувватларди. Аксарият пайтларда истеъдодли ёзувчининг дастлабки асарини ўқиганидан кейин унга ўз таассуротларини билдириб хат йўлларди. Абдулла Орипов, Шукур Холмирзаев, Ўткир Ҳошимов, Учқун Назаров ва бошқа қатор ёшларга шу тарзда ёзилган хатлардан шахсан хабардор эдим. Бугина эмас, янги пайдо бўлган яхши асарлар ҳақида суҳбатларда оғиз

тўлдириб, мароқ билан гапиравди: улар ҳақида тўгри келган пайтда, катта йигинларда, матбуотда ҳам ўз фикрини айтишдан ҳузур қиласади.

Абдулла Қаҳҳорнинг ёш истеъдодларга ғамхўрлиги-ни бошқача тушуниб, «у ёшларни бузяпти», деб таъна қилувчилар ҳам топиларди. Аслида, у ёшларни тўгри йўлга йўналтирас, уларнинг истеъдодини парваришлаш тўғрисида жон куйдирар эди.

Бугун шуни дадил айтиш мумкинки, адабнинг устодлик нигоҳи тушган кўпгина ёш ҳаваскорлар эндиликда ё йирик олим, ё номи кетган адаб бўлиб етишдилар.

Ёзувчи сифатида Абдулла Қаҳҳорнинг иш услуби гоят сабоқ бўларлидир. У енгил-елпи ёзишни ёмон кўрарди, ёзувчи асар ёзиши учун ўзида чидаб бўлмас даражадаги дард борлигини сезиши («дард» сўзини адаб кўп ишлатарди) ёки қувонч ҳисси билан тўлибтошиши керак, дерди. Бусиз асар ёзиш ювилмаган идишдан овқат ейиш билан баравар, деб биларди.

Сўзга инжудек сайқал бериш, образли ифодаларни керакли ва кераксиз равиша қалаштириб ташлайвермасдан, фақат энг зарурини топиб ишлатиш – унинг иш услуби шуни тақозо қиласади. Адабнинг «Анор» ҳикоясидаги деталлар осонгина топилиб, асарга киритилгандек кўринади. Бироқ, Абдулла Қаҳҳорнинг ижод принциплари билан таниш одам шуни англайдики, бу маънодор деталлар не-не машақкатли изланишлар мева-си ва улар истеъдод қудрати билан зарур ўринлардагина ишлатилган. Шу сабабдан «Анор» ўзбек ҳикоячилигининг мумтоз намунаси бўлиб қолди.

Абдулла Қаҳҳорнинг сўзга муносабати ҳам унинг услубига bogлиқ. Бу масалада у доим икки нуқтага эътибор қиласади. Биринчиси – фикрни аниқ баён қиласидиган сўзларни топа билиш. Табиийки, бунинг учун ёзувчининг сўз бойлиги кенг қамровли бўлиши керак. Унинг сўзлиги қай даражада бой бўлса, у шу даражада сўз танлаш, кенг ва чуқур маъно англатадиган

мос сўзларни танлаб қўллаш имкониятига эга бўларди, дерди у.

Иккинчи нуқта – сўзни қадрлаш. Абдулла Қаҳҳор бу бобда бир нарсага алоҳида эътибор берарди. Бу – сўзнинг ўрнини топиб ишлата билиш санъати. Адид ибораси билан айтганда, сўз жумлада нур таратиб туриши керак. Ўз ўрнида ишлатилган сўзгина нур таратади олади. Алоҳида олинган ҳолда қандай маънодор бўлмасин, ўрнига тушмаган сўз ниманидир англатади, лекин нур таратмайди. Бадий ижодда сўзнинг нур таратиб туришини билиш маҳоратга боғлиқ.

Шу муносабат билан бир воқеани эслашни истардим. Бир куни Абдулла акани нашриётдан чиқиб кетаёттанида учратиб қолдим. У бир оз маъюс ва нохушроқ кўринди. Сабабини сўрадим. «Кўрмайсизми, баъзан кўнгилсиз воқеалар рўй бериб туради», деди. Мен бир оз ташвишландим. У бир муҳаррирнинг номини айтди (кимлигини эслаш зарур бўлмаса керак). У ўрни топиб ишлатилган «тутун» сўзини «дуд» сўзи билан алмаштириб қўйибди. «Рози бўлмасдан иложим қолмади, бари бир кейинги нашрда тўғрилайман», – деб қўшиб қўйди. Бундай қараганда, шу оддий бир ҳодиса учун хафа бўлиш ўринсиздек кўринарди менга. Бироқ ҳақиқий санъаткор учун ўз ўрнида ишлатилган сўзнинг бошқа бир «нур»-сизроқ сўз билан алмаштирилиши ўзига хос фожиадек гап экан.

Абдулла Қаҳҳорнинг адабий танқидчиликка муносабати ҳам диққатта сазовор. У ўз фикрини дадил ва ишонарли қилиб айта оладиган танқидчини ёқтиради. Мужмал, саёз мунаққид ишларидан ҳазар қиласарди. Фикрини эплаб айта олмайдиган «мунаққид»нинг чираниб айтган, мақтovлардан иборат мақола ва китобларини ўқиш у ёқда турсин, кўришни ҳам истамас эди. Ўзи ҳақида далилсиз ёзилган китобларни ҳам тан олмас, ҳатто инкор қила олар эди. «Гаразли мақтovдан бегараз танқид афзал», деб биларди. Унинг асарлари ноҳақ танқид қилинган пайтлар ҳам бўлган. Жамоатчиликни

ишонтиrolмайдиган бундай танқидий фикрлар «Тобутдан товуш» комедияси хусусида ҳам айтилган эди.

Шуниси характерлики, ҳар бир танқидий фикрдан ўзига лозим холосани чиқариб оладиган Абдулла Қаҳҳор мазкур комедия хусусидаги «танқидий мулоҳазалар»га бепарво бўлди ва асарни жиҳдийроқ тарзда қайта ишлашни лозим кўрмади.

Абдулла ака мунаққиднинг вазифасини тўгри тушуна-диган санъаткорлардан эди. Бугун у қай даражада ҳақ эканлигини ҳаёт тасдиқлаб турибди. «Мунаққид асар мазмунини (яхши асарнинг, албаттага) китобхонга етказишга ёрдам бериши керак», — дерди у.

Адабий танқиднинг яна бошқа бир муҳим вазифаси ҳақида ҳам адаб кўп гапиради. Ўзига маъқул бўлган бир мақолани ўқиб, олган таассуротини қўйидагича баён этгани ҳамон эсимда: «Аёлларнинг кўрпа қавиганини кўрганмисиз! — деди у ўшанда. — Улар нима учун кўрпани бир чеккадан қавиб кетишавермайди. Чунки қавиш пайтида паҳтани кўпроқ тушиб қолган жойидан нина билан суребуриб камроқ тушган жойига олиб боришади-да, текислашади, кейин ипни тортишади. Мунаққиднинг иши ҳам маълум даражада шу йўсинда бўлиши керак».

Абдулла Қаҳҳорга қай даражада яқин бўлмай, ҳаёт ва адабиёт ҳақида ундан қанчалик кўп фикрлар эшитмай, бир нарса мен учун муаммолигича қолиб келарди. Нега уни «ўзбек адабиётининг Чехови» дейдилар! Бу улуг ўхшатишнинг сири нимада!

Сиртдан қараганда, улар орасидаги муштараклик кўпроқ ташки белгиларда кўзга ташлангандек кўринади. Эҳтимол, Абдулла Қаҳҳорни «ўзбек адабиётининг Чехови» деб аташ ҳам биринчи галда шу ташки белги — ихчам ҳикоялар битищдаги умумийлик сабабли пайдо бўлгандир. Бироқ деталлаштирилган таҳлил шуни кўрсатадики, Абдулла Қаҳҳор ижоди, аввало, ўзининг ички оҳангиги, бадиий услублари, ҳаётта назар ташлаш йўсинлари, воқе-ликнинг кўз илгамас ички оқимини пайқай билиш сингари хислатлари билан намоён бўлади.

А. П. Чехов кўпроқ ҳалқ ҳаёти, унинг маълум бир тарихий босқичдаги тақдири, ҳаёт йўналиши ва келажаги билан қизиқиб, кичик ойна синигида бутун оламни кўргани сингари, Абдулла Қаҳҳор ҳам кичик-кичик воқеалар орқали ихчам эпизодларда ўз ҳалқи ҳаётининг катта йўналишларини кўрсата олди. А. П. Чехов жимжимадор безаклар, сюжетлар, китобхонни ҳанг-манг қолдирадиган воқеалар изламасди. У оддий воқеаларни тасвирларкан, улар ҳаётнинг ўзида қандай бўлса, шундайлигича кўрсатиб беришга уринарди. Абдулла Қаҳҳор ҳам шу йўлдан бориб, мазмундор ифода, воситалар топди, ихчам ва шу билан баробар ниҳоятда аниқ деталларни ишга солди, олам-олам маъно берадиган сўз ва бадиий воситаларни топиб ишлатди.

Характер яратишда, образларнинг индивидуал хислатларини бўёқдор кўрсатишда ҳам Абдулла Қаҳҳор А. П. Чеховга яқин турар эди. У ҳар бир персонажни фақат унга хос сўзлар билан гапиртира олар, шу йўл билан яхлит ва қўламли манзаралар яратади. Чеховнинг баъзи ҳикояларида қузатилганидек, Абдулла Қаҳҳорнинг барча маънодор асарлари муаллиф ёрдами-сиз, диалог билан бошланади, диалог билан давом этади ва шу йўсинда ҳам якунланади. Бу тарзда асар яратиш усулини қўллаб, асарни ўқимишли қилиш – бадиий ижодда ниҳоятда мушкул ҳисобланади. Абдулла Қаҳҳор эса шу мушкул ишнинг удасидан чиқа оларди.

Абдулла ака шахс сифатида кўп жиҳатдан мукаммаликка эришган эди, дея оламан. У қандай гўзал ёёса, шундай чиройли гапиришни ҳам қойиллатарди. Қай вазиятда ва қандай савиядаги китобхонлар, суҳбатдошлар, тингловчилар даврасида бўлмасин, ўз фикрларини аниқ ва маънодор қилиб, лўнда ифодалаш устаси эди: сўзларни моҳирона териб, чертиб-чертиб ишлата биларди. Қайси мажлисда бўлмасин, ҳар гал бирор янги гап айтар, бу гап мақол, матал сингари анча вақтгача оғиздан-оғизга ўтиб юрарди. Ҳатто баъзи ижодий иигилишларда бирор сабаб билан Абдулла Қаҳҳор нутқ

сўзламаса, мажлис файзсиз ўтгандек туюларди. Хуллас, ёзувчининг асарларига хос қандайдир сеҳрли жозиба унинг нутқига ҳам хос эди. Бу хислати билан у ўз даврининг тенги йўқ нотиги ҳисобланарди.

Фикримизнинг далили сифатида Абдулла Қаҳҳорнинг бир нутқини эслаб ўтишни лозим деб топдим. Маълумки, Абдулла Қодирийнинг 70 йиллик юбилейи кўнгилдагидек нишонланмаган эди. Матбуотда бу ҳақда баъзи бир мақолалар эълон қилинди ва Тил ва адабиёт институтида кичик бир мажлис бўлиб ўтди, холос.

Унда Абдулла Қаҳҳор нутқ сўзлаб, гапини шундай бошлиған эди: «Қайсиdir бир мамлакатда (назаримда, Америкада) ҳайвонот боғида қари фил бор экан. Бу занжирбанд фил юз йил давомида қозиқ атрофида айланибди. Оқибатда, занжир ейилиб, узилибди. Шундан кейин ҳам фил маромини бузмасдан, узилган занжирни судраб, қозиқ атрофида яна юз йил айланган экан». 30 – 40-йилларда Абдулла Қодирий ижодига нисбатан кўпгина салбий муносабатлар билдирилди ва унинг бутун ижоди совет адабиёти учун ёт эканлиги ҳақида қанчадан-қанча мақола ва китоблар эълон қилинди. 50-йилларда Абдулла Қодирий совет ёзувчилари сафига қайта қўшилди. Бироқ, адабиётнинг эстетик қимматини тўгри тушуна олмаган баъзи бир кишилар ҳамон бу ёзувчи ижодига нисбатан танқидий фикрларни бемалол айтиётган ва уни миллатчиликда айблашдан ҳам қайтмаётган эдилар. Адабиётнинг туб моҳиятини англамайдиган бундай мунаққидларнинг хатти-ҳаракатларини Абдулла aka занжир узилгандан кейин ҳам яна юз йил қозиқ атрофида айланган фил кўникумасига ўхшатди. Адабий фактлар хусусида диалектик фикр юритмасдан, дормага одатланган мутахассислар ишини бундан ҳам аниқроқ ва далилли исботлаш қийин бўлса керак.

Ёзувчининг ўз ҳамкарасабалари ва ҳамфир зиёлилар билан муомаласида ҳам қандайдир жозиба, оҳанрабобдек ўзига тортадиган куч сезилиб турарди. Шу сабаб-

дан турли миллат ва мамлакатларнинг зиёлилари Абдулла Қаҳҳор билан сұхбатда бўлишни ўзига мартаба деб билардилар. Қатор рус ёзувчилари ва олимлари билан адид яқиндан муносабатда бўлар, қардош республикаларнинг катта ёзувчи ва олимлари юртимизга келганида уни зиёрат қилишар, бундай сұхбатларга адид шогирдлари, ҳамкасбларини ҳам таклиф қилиши туфайли ҳаёт ва адабиёт хусусидаги сұхбатлардан улар ҳам баҳраманд бўлар эди.

1968 йилнинг баҳор кунлари. Адид бетоб. Шифокорлар унга тўشاқдан турмай ётишни буюришган. Аммо у бунга кўнавермасди. Гоҳ иккинчи қаватдаги хонасига кўтарилиб, алланималарнидир излаб, нималарнидир тартибга солар, яна биринчи қаватга тушиб, бир оз ётар, салдан кейин яна нималарнидир эслагандай, иккинчи қаватта чиқиб кетар эди. Хуллас, унинг ҳолатида қандайдир безовталик сезилиб турарди.

Умуман, бу улкан адид билан узоқ давр мобайнида бирга бўлиш мен учун катта сабоқ вазифасини ўтади. Бунинг маъноси шуки, адид назар ташлаган ҳаёт материалига мен ҳам назар қилдим, бироқ шуни англадимки, у ўзининг истеъдод қуввати туфайли ўша ҳаёт материалига нисбатан бошқачароқ, маънодорроқ бадийлик талаби нуқтаи назаридан қарар эди.

Ҳурматли ўқувчида Абдулла Қаҳҳор қаерга бормасин, ким билан учрашмасин, фақат ижодни ўйлар экан, деган фикр тугилмаслиги керак. У дам олишни ижод жараёни билан баравар олиб борарди. Эсимда, Арслонбобнинг баланд тогларига чиқсанда ёхуд Тошкент – Қўқон орасидаги довон йўлидан ошаётган, Намангандан билан Андижон орасидаги йўлдан кетаётган кезларида машинасини атайлаб тўхтатиб олиб, кенг далаларга, қир ва адирларга кўзи тўймай боқар, баъзан эса кўрпача тўшаб, ўт-ўланлар устига ёнбошлаб, истироҳат қилишни яхши кўрарди.

Баъзида уч оёқли мосламага ўрнатилган фотоаппаратида эсдалик учун суратта олар, расмларни, албатта,

ўзи қоғозга туширади. Бу ишни ҳам худди асар устида ишлагандек, қандайдир қунт ва ҳавас билан қиласди. Расмлар кўнгилдагидек чиқмай қолса, хафа ҳам бўларди. Шундай саёҳатлардан биридан қайтиб келганимиздан кейин икки кун ўттач, дийдорлашиб, ҳол-аҳвол сўраш учун Абдулла Қаҳҳорнинг ботига келдим. У сада тагидаги чорпояда худди узоқ муддатли ва ўта масъулиятли бир иш билан банд бўлиб, натижা чиқаролмаган кишидек маъюс ва хомуш ўтиради. Сабабини сўрадим. «Расмлар чиқмади. Плёнкалар чет элники экан. Фойдаланишни билмабмиз. Шунча меҳнат бекор кетди», деди хира чиқкан, нуқта-нуқта доғли уч-тўртта расмни олдимга қўйиб. Мен унинг кўнглини кўтариш учун «Ҳечқиси йўқ, янгитдан яна саёҳатга борамиз», дедим.

Абдулла Қаҳҳор, ҳақиқатан ҳам, жонли қоя эди. У ҳаётдан, баъзи бир одамларнинг гализ муомаласидан нолишни билмаганидек, ўзининг бетоблигидан ҳам арз қилавермасди. Биз унинг ўзини тутишидан, баъзи бир хатти-ҳаракатларидан дарди ниҳоятда оғир эканлигини билардик. Бироқ бу оғир дардни у чидам ва матонат билан бошидан ўтказарди.

Апрель ойининг охирлари эди, чамамда, Абдулла аканинг Москвага даволаниш учун кетиши ҳақидаги гаплар қатъийлашиб, жўнайдиган бўлиб қолди. Нима сабаб бўлди-ю, мен уни кузатишга чиқолмадим. Бир ойлардан кейин, май ойининг охирларида Тошкент аэропортида биз «ИЛ-18» самолётининг пастки юкхонасидан марҳум устозимиз жасадини олиб тушдик.

Адид билан ўн йилдан ошикроқ бўлган мулоқот кўп жиҳатдан менга сабоқ бўлди. Унинг билан шахсий ва ижодий фикрлашувларимдан ҳаёт ва адабиёт воқеликларига қандай муносабатда бўлишни, унга фақат адабиётшунос олим ёхуд мунаққид назари билан эмас, балки гражданлик масъулияти билан ҳам қарашни ўргандим. Иккинчи жиҳатдан, Абдулла Қаҳҳор билан бўлган суҳбатлар ёзувчи матнини қадрлаш, бадиий асарнинг қимматини аниқлаш, унга санъат намунаси

сифатида баҳо бериб, ютуқ ва камчиликларини белгилашда мен учун дастуриламал бўлиб хизмат қилди.

Юқорида қайд қилганимиздек, XX асрнинг кўп улувлари билан ҳамнафаслиқда ҳамкорлик қилган бўлсан ҳам, улардан икки адабни – Ойбек ва Абдулла Қаҳҳорни ўз устозларим деб биламан. 20 – 30 йил давомида улар билан ижодий ҳамкорлик қилиб, ҳамсуҳбат бўлиб, айrim ҳолларда баҳста киришган пайтларим бўлган. Бугина эмас, юқорида айтиб ўттанимдек, Абдулла ака билан оиласи жиҳатдан ҳам яқин муносабатда бўлиб, ўн-ўн беш кунлаб республика бўйлаб саёҳатларда юрганмиз. Шу боисдан бу икки улуг сиймо ижодини тадқиқ қилиш билан чеклан-масдан, уларнинг шахсий ҳаётини ҳам қузатганман. Айrim сухбатларимизда айтилган гаплар, ўша пайтларда бошқаларга ошкор қилинса, мустабид мафкурасининг қаттиқ зарбасига учрашимиз мумкин бўлган гап-сўзлар ҳам ҳамон эсимда. Абдулла Қаҳҳор мустақиллик кунлари тезроқ етиб келиши хақида кўпроқ ўйлар эди.

Шогирдларимдан Бегали Қосимов менга Абдулла Қаҳҳорнинг яна бир гапини эслатди. У киши деган экан:

«Вақтлар келар, жаҳон ўзбек деган ҳалқ борлигини ҳам англар, уни таниб олар, ахир археологлар ер тагида қолиб кетган минг-минг йиллик сопол идишларни топиб, ўрганиб, улар асосида йирик-йирик тарихий воқеаларни қайта тиклашяптию...»

Бу сўзларда катта маъно бор. Шу пайтгача чет элдагилар Ўзбекистон деса кифтини қисарди. Тошкент номи аталганда, нари борса ўн кишидан бири «ҳа-а» деб сал англаганинамо муносабат билдиради. Самарқанд, Хива номларини эшитгандагина ўн кишидан икки-учининг юзи ёришиб, гапга тушунгандек бўларди. Хорижда тез-тез бўлиб турадиган кишиларнинг гувоҳликлари бу. Эндиликда манзара тамоман ўзгарди. Ўзбекистон деб аталмиш мамлакат бутун дунё назарига тушди. Ҳозир ер юзида ўзбекнинг тарихдаги ўрнидан бехабар давлат қолмаган бўлса керак. Афсуслар бўлсин-

ким, халқимизнинг Гафур Гулом, Ойбек ва Абдулла Қаҳҳор сингари улуг фарзандларига унинг бу кунларини кўриш насиб этмади.

Одил ЁҚУБОВ

АДАБИЁТИМИЗ ФАХРИ

Улкан сўз санъаткори Абдулла Қаҳҳор ижоди XX аср ўзбек адабиётининг шонли саҳифаларидан бирини ташкил этади. Гафур Гулом, Ҳамид Олимжон, Миртемир, Мақсуд Шайхзода каби атоқли ижодкорлар билан биргалиқда Абдулла Қаҳҳор янги ўзбек маданиятини яратиш, қаҳрамон халқимизнинг меҳнати ва олижаноб фазилатини бутун дунёга маълум ва машҳур қилишда унутилас мас хизмат кўрсатган заҳматкаш инсонлардан ҳисобланади.

Унинг ҳажм жиҳатидан кичик, икки-уч саҳифадан ошмайдиган «Анор», «Ўгри», «Кўр кўзнинг очилиши» сингари ҳикоялари аллақачон дарсликлардан ўрин олган бўлиб, улар фикрнинг лўндалиги, бадий тўлақонлиги, жумлаларнинг ниҳоятда силлиқлиги, чуқур ижтимоий мазмун билан йўғрилганлиги кишини ҳайратда қолдиради.

Ёзувчи сўзга шунчалик хасиски, агар бу митти дурданаларнинг ҳар бирини қайта ҳикоя қилингудек бўлса, ҳикоянинг ўзидан кўра анча кўп жойни эгаллаган бўлар эди. Ёзувчи тилининг ҳайратомуз рамзийлигини, ўз қаҳрамонлари қалбига теран кириб боришини, уларнинг қайгу ва аламларига чуқур инсоний муносабатда бўлишини айтмайсизми?

Мисол учун «Ўгри» ҳикоясини олайлик. Қобил бобонинг ҳўқизини ўгри уриб кетган. Ҳўқиз – камбагал деҳқоннинг яккаю ягона умиди ва таянчи. Чол элликбошига арз қилиб боради. Албатта, элликбоши-никига қуруқ қўл билан бориб бўлмайди. Совгани олиб, элликбоши бу ҳақда мингбошига хабар беражагини

айтади, ўз-ўзидан маълумки, бу иш ҳам совгасиз битиши қийин. Ҳар қалай, совға ўз кучини кўрсатмай қолмайди: мингбоши қозига хабар қилишга ваъда беради. Шунда бусиз ҳам рўшнолик нималигини билмаган чолнинг «қора кун»га атаб олиб қўйган сўнгти бисотларини охиригача қоқиб-суқиб олиб боришдан ўзгаchorasи қолмайди. Шу тариқа тўрачилик ва инқилобдан олдинги маҳаллий ва чор ҳокимиятининг даҳшатли пиллапояларидан юриб ўтар экан, чол ўзининг сўнгти мирисидан ҳам маҳрум бўлади. Тўрачиликка асосланган мазкур жамиятнинг энг юқори, мўътабар даргоҳига етганда Қобил бобо ўша давр учун мутлақо хос бўлган биргина жавобни эшигади: «Хўқизинг йўқолмасидан илгари бормиди ўзи?»

Жуда катта фош этувчи кучга эга бўлган, ҳаётнинг оғир юки остида эзилиб, адойи тамом бўлган бир кичик одамга нисбатан меҳр ва хайриҳоҳлик ҳисси билан сугорилган бу ҳикоя бор-йўғи уч бетдан иборат, холос!

Адабиётимизда ҳали ҳеч кимга насиб этмаган бу услуг лўндалиги, тил рамзийлиги, сўз билан тасвирлаш маҳорати ёзувчининг кичик жанрдаги асарларигагина эмас, балки унинг повесть ва романларига ҳам хос хусусиятдир.

Ўзининг дастлабки «Сароб» романини ёзиб тутатганида Абдулла Қаҳҳор эндиғина 25 баҳорни кўрган навқирон йигит эди. Бу асар 20-йилларда ҳаётда йўлини йўқотган ва шу билан ўзининг ажойиб истеъодини нобуд қилган ёш ёзувчи тақдирни ҳакида ҳикоя қиласиди. Ўша даврда Абдулла Қаҳҳордек ёш ёзувчи учун бундай мавзуда роман яратишнинг ўзи жуда катта жасорат, айтиш мумкинки, қаҳрамонлик эди. Ўзининг шу ilk романи биланоқ Абдулла Қаҳҳор етук сўз санъаткорига хос бўлган фазилатлари ила китобхон ва танқидчилар дикқатини ўзига тортди. Бу фазилатлар ёзувчининг «Қўшчинор» романи, «Оғриқ тишлар» ва «Тобутдан товуш» сатирик пьесаларида янада ёрқинроқ акс этади.

Хўш, адибнинг фазилатлари нималарда кўринар эди? Аввало, бу – кишиларни ташвишлантирган энг ўткир проблемаларни ҳаёт ичидан илғаб олиш ва уларни кенг жамоатчилик ҳукмига ҳавола эта билиш, жонли, инсоний характерлар яратиш маҳорати, қолаверса, ёзувчи мушоҳадасининг дадиллиги ва ўткирлигига эди. Абдулла Қаҳҳор ижодида янада ёрқинроқ намоён бўлган ва маҳорати билан бир вақтда ўса борган тагин бир фазилат, бу – унинг ҳақиқий сатирик истеъдодга эга бўлишидир. Афтидан, унинг Гоголь ва Чехов асарларига ёшликка хос ўчлик ва ҳаяжон билан мурожаат этиши бежиз бўлмаган. Бунинг натижаси ўлароқ, у рус адабиётининг мазкур икки даҳоси қаламига мансуб «Ревизор», «Чиновникнинг ўлими», «Хамелион» ва бошқа кўплаб асарларининг маҳорат жиҳатидан бетакрор таржима намуналарини қолдирдики, биз улар қошида бир умр таъзим қиласиз. Ёзувчиларимиз ижодида алдамчилик, таниш-билишчилик ва пора устидан ҳеч ким Абдулла Қаҳҳорчалик кула олгани, нафрат қила билганини эслолмайман. Турли кўринишдаги таниш-билишчиликлар, бўхтончилар, порахўрлар, лаганбардорларни китобхонлар ва асосан томошабинлар ҳукмига ҳавола этар экан, ёзувчи тили ҳеч бир муболагасиз заҳарга айланади.

Ҳаётдаги салбий ҳодисаларга қарши кескин кураш олиб борилаётган бугунги кунда Абдулла Қаҳҳорнинг «Огриқ тишлар» ва «Тобутдан товуш» сатирик комедияларини ўқир эканмиз, ёзувчининг зийраклигига тан бермай иложимиз йўқ. Бундан роса йигирма йил олдиноқ адаб ва граждан Абдулла Қаҳҳор ёзувчиларимиз ичida энг биринчи бўлиб руҳий қашшоқлик, моддий дабдабозлик кетидан қувиш ва ўз навбатида пораҳўрлик, таниш-билишчилик, алдамчилик каби жамиятга ёт бўлган иллатларни келтириб чиқарувчи улкан зарарни бутун борлиги билан ҳис этган эди. Жамият ҳаётини муҳофаза қилиш масъулиятини ҳис этган ёзувчидаги бундай зийраклик ва фуқаролик журъати

ҳар кимга ҳам хуш келавермаганлигини бутунги кунда ҳамма билади. Ҳаётдаги барча нопоклик ва ифлосликлар устидан бу қадар қаттиқ кулиб (Абдулла Қахҳор қандай кулишни билар эди) ёзилган кичик бир сатирик асарнинг ҳам тақдирли силлиқ кечмаганини эслайман. Улар жиддий баҳслар ва кескин мунозараларга сабаб бўлар эди. Гоҳо эса ранг-баранг бадиий бўёқлар орасида фақат қизилинингина ёқтирадиган, ёзувчининг сатирик образларида ўзининг, юмшоқ қилиб айтганда, унчалик кўнгилга хуш келмайдиган шахси кўриниб кетган баъзи кишиларда тўғридан-тўғри газаб ҳиссини уйготиб юборар эди. Абдулла Қахҳор вафотидан кейин ўтган муддат ёзувчининг нечогли ҳақ ва довюрак эканини кўрсатди.

Абдулла Қахҳор реализми, классиклардан ўргангандан бешафқат реализми унинг сўнгти, тўғрироги, ўлимидан сал олдин ёзган «Ўтмишдан эртаклар» қиссасида, айниқса, ёрқин намоён бўлади. Қисса ёзувчининг бола хотираси ва қалбида чукур из қолдирган одамлар ҳақидаги айрим-айрим ҳикоялардан ташкил топган бўлиб, ягона мақсадга – ўзбек халқининг XX аср бошларида кечирган ҳаётидаги жабру жафоларни очиб беришга қаратилган. Бу ҳикоялар ўзининг шафқатсиз реалистик кучга эга бўлиши билан кишини ҳайратта солади. Қаттол ҳаёт кишини эзиб ташлаган, охир-оқибатда фақат қутурган ит қолиб эмас, балки ҳоким синфнинг гайриинсоний жабр-зулмидан одамлик қиёфасини йўқотган, ялангоёқ ва оч-ялангоч Бабарнинг фожиали тақдирини ёки бўлмаса айттан одамига турмушга чиқишдан бош тортгани учун отаси ўласи қилиб савалаган гўзал қиз Савринисонинг ачинарли қисматини олиб кўринг.

Ёзувчи хотираларидан иборат мазкур иккала ҳикоя ҳам инқилобгача ўша олис ўтмишни шу қадар ўтқир реалистик ва шу билан бир вақтда қайгули бўёқларда тасвиirlab, китобхон кўз олдида гавдалантира олганки, ўшанда анча ёш бўлган бу танқидчи беихтиёр эътиroz билдириб шундай деганди:

«— Наҳотки, одамларнинг қисмати шунчалик оғир, даҳшатли бўлган бўлса? Бунга ишониш қийин, устоз!

Бунга Абдулла Қаҳҳор шундай жавоб берган эди:

— Мен ўз кўзим билан кўрганларимни ёздим, холос. Мен бор ҳақиқатни аслида қандай бўлса, шундайлигича қогозга туширдим. Агар бу сиз ёшларга эриш туюлаётган бўлса, начора. Келинг, сизларнинг ҳам кўнглингиз ўлмасин, менинг бу бошдан-оёқ аччиқ ҳақиқатга тўла асаримни эртак деб атай қолайлик!»

Аёвсиз реалистик қиссанинг «Ўтмишдан эртаклар» деб номланиши шу тариқа юзага келганди. Дарвоқе, бу ҳақда қиссага ёзилган сўз бошида Абдулла Қаҳҳорнинг ўзи ҳам эслатиб ўтади.

Абдулла Қаҳҳор ижодда ана шундай санъаткор эди. Ҳаётда қандай одам бўлган?

Соч-соқоли оқ, юзидан алломалик нури балқиб турган хушрўй бу инсон бир қараща қаттиққўл, сиёsatли одамга ўхшаб кўринарди. Ўша пайтлардаги адабий муҳитда кенг урф бўлган «Абдулла Қаҳҳор нима деркин» деган ибора бизнинг авлодимизга мансуб ёзувчиларни шошма-шошарлиқдан ўз ишига бепарвоник билан ёндашишдан огоҳлантириб, қўлёзмаларимизни қайта-қайта кўчиришимизга мажбур қилар эди. Ҳақиқатда эса, у гоят зийрак, кўнгли очик, адабиётга кириб келаётган ёрқин ва истеъдодли ёшларни астойдил қўллаб-қувватлайдиган инсон эди.

Пиримқул ҚОДИРОВ

АБДУЛЛА ҚАҲҲОР МАКТУБЛАРИ

Бу йил сентябрь ойида улкан адид Абдулла Қаҳҳорнинг 100 йиллиги мамлакатимиз раҳбарининг қарорига биноан улкан миллий ва умуминсоний қадрият сифатида нишонланади. Шу санага тайёргарлик даврида устоз адиднинг ҳаёти ва ижодига оид ҳар бир ёдгорлик алоҳида аҳамият касб этади. Айниқса, адиднинг ўз

дастхати билан ёзилган мактублари унинг ихлосмандарига беҳад азиз туюлади. Ана шу ихлосмандардан бири сифатида Абдулла аканинг 1956 йилдан 1966 йилгача ўн йил мобайнида мендек бир шогирдига ёзган еттига мактубини қирқ-эллик йилдан буён эъзоз билан асраб юрибман.

Ёзувчининг истеъоди ва инсоний шахси қанчалик йирик бўлса, унинг қаламига мансуб ҳар бир сатр шунчалик ёрқин ва бетакрор чиқади. Абдулла Қаҳҳорнинг истеъоди ҳам, инсоний шахси ҳам бетакрор ёрқинлиги билан дилларимизда ўчмас из қолдирган. Ҳозир адабиётимизнинг олдинги мэрраларида ижод қилаётган кўпгина адилар, шоирлар ва танқидчилар Абдулла Қаҳҳорнинг тарбиясини олганлиги жамоатчиликка маълум. Мен ўн саккиз ёшимда биринчи марта ёзган машқ ҳикоямни Абдулла акага ўқиб бериб, илк ижодий сабоқни шу талабчан устоздан олган эдим. Орамизда пайдо бўлган устоз ва шогирдларга хос самимий муносабат йигирма икки йил давом этди, бора-бора унга яқин қадрдонлик туйғуси ҳам қўшилди. Йигирма олти ёшимда Абдулла аканинг урушдан кейинги ижодлари ҳақида диссертация ёзиб, Москвада уни ёқлаган ва фан номзоди деган илмий унвонга сазовор бўлган эдим. Ўша кезларда Москвада Абдулла аканинг «Янги ер» пьесаси асосида яратилган «Шоҳи сўзана» асари саҳнада кўрсатиларди. Шу муносабат билан Абдулла aka Москвага кўп борар эдилар. Мен диссертация ёқлаган Адабиёт институтига рафиқалари Кибириёхоним билан келган ва ҳимояни жим ўлтириб кузатган эдилар. Мен ўша давр руҳида ёзган илмий ишнинг нуқсонлари борлигини кейинчалик тушундим ва уларни тузатишга ҳаракат қилдим. Лекин бу ишнинг маълум жойлари Абдулла акага маъқул бўлган деб тахмин қиласман. Чунки орадан уч йил ўтгандан кейин Абдулла aka эллик ёшга кирганларида уч жилдлик танланган асарлари нашр этиладиган бўлди. Мен энди 29 ёшга кирган ёш олим бўлсан ҳам, устознинг ўз

хоҳишиларига биноан уч томликка бош сўз ёзиш шарафига мұяссар бўлдим.

Абдулла ақа ёш ижодкорларга маънавий отадек астойдил ғамхўрлик қилганлари мана шунга ўхшаш ҳодисаларда ва унинг ёшларга йўллаган мазмундор, лўнда мактубларида кўзга яққол ташланиб туради. Қўйида матнлари берилаётган мактубларда эса адібнинг 49 ёшдан 59 ёшгача бошидан кечирган бир қанча муҳим ҳаётий ва ижодий воқеалар ҳам акс этади.

Жумладан, 1956 йилнинг 9 апрелида ёзилган биринчи мактубда Абдулла ақа фақат адаб сифатида эмас, ўша вақтда Ўзбекистон Ёзувчилари уюшмасига раис бўлган раҳбар сифатида ҳам декада ҳақида фикр юритадилар. Мен у пайтда Москвада ўзбек адабиёти бўйича маслаҳатчи бўлиб ишлар эдим. Абдулла ақа раис сифатида Москвага келганларида бўлажак декада масалалари билан шугулланган эдилар. Ўзбекистон адабиёти ва санъатининг Москвадаги аввалги декадаси 1951 йилда бўлган, навбатдаги декадага тайёргарлик 1956 йилда сустроқ борар, «балки бундан кейин декадаларни Москвада эмас, республикаларнинг ўзларида қиласиз» деган гаплар юрар эди. Албаттга, мен ҳали расмий шакл олмаган пайтда айтишим ўринсиз бўлган. Шуни Абдулла ақа қўнгилга тутиб кўйган эканлар, Тошкентта қайтгандан кейин вақт топиб, ҳафсала қилиб буни хатта ёзиб юборгандар менга жуда кучли таъсир қилди.

Бўлажак декаданинг аҳамияти менга шу хат орқали астойдил етиб борди. Уни тайёрлаш ишига аввалидан кўра жиҳдийроқ қарайдиган ва кўпроқ жон куйдира-диган бўлдик. Декада кейинроқ – 1959 йилда катта муваффақият билан ўтганлиги кўпчиликка маълум.

Абдулла аканинг бизга маънавий отадек йўл-йўриқ кўрсатганлари 1961 йилда ёзган хатларида бошқачароқ шаклда кўзга ташланади. Мен ҳамон Москвада ишлар эдим. Ўша кезларда «Қадим» қиссасининг илк варианти асосида киносценарий ёзган эдим, уни Дўрмонда Абдулла ақага ўқиб берган эдим. Сценарийни суратга

олишга биринчи бўлиб қизиққан истеъдодли кинорежиссёр Шухрат Аббосов эди. Абдулла аканинг ўзлари кинорежиссёр Латиф Файзиев билан ҳамкорликда «Синчалак»нинг сценарийсини ёзаётган эдилар. Мана шу сабабларга кўра устоз адаб менга тўй, табрик телеграммаси ва ҳатто уни қайси адресга юбориш ҳақида ўтилар берган. Бу ҳаммаси ёзувчилар билан кинорежиссёrlар орасида дўстлик ва ижодий ҳамкорликни яхшилашга қаратилган эди.

«Шарқ юлдузи»нинг 1956 йилги 2-сонида босила бошлаган таржимам – Константин Фединнинг «Илк севинчлар» романи эди. Нотўғри таҳрир қилиш натижасида таржима анча бузилган экан, мен Москвада бўлганим учун бундан хабар топдим. Уюшма раиси сифатида Абдулла ака орага тушиб, хатони тўғриламоқчи бўлганлари шу сабабдан эди.

Фақат ижод юзасидан эмас, ҳаётнинг нозик муаммолари бўйича ҳам Абдулла ака бизга қандай яхши маслаҳатлар берганини ҳали-ҳали миннатдор бўлиб эслайман.

Баъзан ёшлик ва тажрибасизлик қилиб, одамлар орасида бирон гапни ўйламайроқ гапириб қўйсак, Абдулла ака ўша жойда андиша қилиб индамасалар ҳам, кейин яккама-якка дуч келганда буни ётиги билан айтар эдилар, агар узоқда бўлсақ, хат орқали фикр билдиришдан эринмас эдилар.

Абдулла аканинг мактубларида ўн йиллик давр ичида қандай асарлар устида иш олиб боргани, уларнинг янги нашрлари ва рус тилига қилинган таржималари бўйича билдирилган фикрлари алоҳида эътиборга сазовордир. Жумладан, адабнинг «Сароб» тўғрисида. Томга киргизмаса киргизмасин, «Ижобий образларни кўтариш» ниятим йўқ деган сўzlари унинг ҳақ йўлда турганини кўрсатади. Лекин Москвага, декадага олиб бориладиган йирик асарлар етарли эмас эди. Абдулла ака ўзбек китобхони ҳам 1937 йилдан бўён бу романни ўқищдан маҳрум этилганини ўйлар эдилар. А. Қодирийнинг

«Ўтган кунлар» романи ҳам 1956 йилда қайта нашр этилганда баъзи бир муҳим жойлари қисқартирилиб нашр этилган эди. Бу ҳаммаси замоннинг зайди эканини ҳисобга олган адаб «Сароб»ни ҳам қисқартириб, охирини ўзгартиради. Лекин бу унинг кўнглидаги иш бўлмаганини кейинчалик очиқ айтади.

Мактубларда Абдулла аканинг ўзига хос бетакрор услуги кўзга ташланиб туради. Адаб барча асарларини чиройли араб алифбосида ёзганлар. Ҳусниҳатта алоҳида эътибор берганлари кирилицада ёзилган ушбу мактубларда ҳам сезилиб туради. Араб алифбосида «ҳамма» сўзи эшитилишига қараб «ҳама» деб ёзилар экан. Шунинг таъсирида 1956 йилда ёзилган мактубда « билан » сўзи «блан» тарзида, «ҳамма иқрор » жумласи «ҳама иқрор » шаклида ёзилган. Ҳудди шу сабабдан менинг номимни ҳам эшитилишига мослаб «Примқул» деб ёзганлар.

Абдулла Қаҳҳор мактублари бадий асар матнини эслатади. Улардан ажойиб ўхшатишлар, кишини ҳозир ҳам беихтиёр кулдирадиган ўткир қочириқлар табиий равишда оқиб келади. Шу билан бирга мактубларда изоҳталаб нуқталар ҳам бор. Қисқа изоҳлар ҳар бир хатнинг охирига илова этилди.

Бутунича олганда, Абдулла Қаҳҳорнинг мактублари унинг ёрқин ҳаёти ва ўлмас ижодидан учиб чиққан қуёшли зарралардай туюлади. Улар кишига ҳозир ҳам маънавий озиқ ва бадий завқ берадиган барҳаёт сатрлардир.

Биринчи мактуб

ПРИМҚУЛ!

Салом.

Пленум апрелнинг II ярмида бўлиши керак. Лекин ҳали Марказқўмнинг Қарори чиққани йўқ.

Ўша куни вокзалда декадани йўқча чиқараёздингиз. Бу ҳақда Союзда ҳеч гап бўлмаган тақдирда ҳам унақа деманг.

«Шарқ» тўғрисидаги мақола яхши, Тошкентда ҳама хуш қабул қилди¹.

Таржимангиз ҳақида редакция ходимлари блан гаплашдим. Хатоларга ҳама иқрор. И сонда босилган парчани кўрининг-чи, бунда қандай хатолар бор экан. Улар сизга хат ёзмоқчи бўлди.

*Мен борганимда билет алмаштириш тўғрисида сўрайман деб эсимдан чиқиб қолипти. Шу ишнинг охири нима бўлди? Нега биздан билетга ёпиштириб бергани сурат сўрамаётитни?*²

Уй ичига биздан салом.

3.IV.56

A. Қаҳҳор

Тошкентда қор-ёмғир кўз очиргани қўймаётитти.

Биринчи мактубга изоҳ:

1) «Шарқ юлдузи» тўғрисидаги мақолам 1956 йил 31 марта «Литературная газета»да босилган эди. Унда журнал фаолиятига оид жиддий камчиликлар кўрсатилганлиги жамоатчиликка манзур бўлган, шекилли. Мақолани «Ўзбекистон маданияти» газетаси ўзбек тилида «Қарз устига қарз» деган сарлавҳа билан ўша йили апрель ойида чоп этган.

2) Ёзувчиларнинг аъзолик билетларини алмаштириш тўғрисидаги гап 1956 йилда бир чиқди-ю, лекин амалга ошмади. Билетлар анча кейин – саксонинчи йилларда алмаштирилди.

Иккинчи мактуб

ПРИМҚУЛ!

*Икки томликтинг мундарижасини Деевга юбордим.
Эҳтиётан бир нусхаси Сизга турсин.*

*Юбилей тую гўшти еди – кечиктирила-кечиктирила,
ниҳоят, 4 ёки 5 октябррга қолдирилди.*

Сиз келармикинсиз деган эдим, ўртоқлар повестига шўнгиф кириб кетган, келолмайди дейшишаётитти.

«Сароб» блан «Оғриқ тишлар»нинг таржимаси Москвада бўлаётитти дейшишади. Сизнинг хабарингиз бордир деб Деевни сизга йўлладим. О. Раҳимий билан Скоспрев «Сароб»ни таржима қилаётган эмиш.

*Наҳот тўйга ҳам, пленумга ҳам келолмасангиз.
Софияхонга биздан салом.*

11.IX.57

A. Қаҳҳор

Иккинчи мактубга изоҳ:

Бу мактуб 1957 йил 11.IX да ёзилган. Абдулла аканинг 50 йиллик тўйига тайёргарлик кетаётган эди. Пахта вақти бўлгани учун сентябрдан октябрга қолдирилди. Шу мактуб таъсирида мен ҳам Москвадан Тошкентга келиб, Абдулла аканинг 50 йиллик тўйига иштирок этганман.

Учинчи мактуб

ПРИМҚУЛ!

Салом. Раҳмоновга ёзган хатингизнинг менга тегишли қисмидан огоҳ бўлдим.

Бугун Розияхоним сўраган китобларни сизни адресингизга юбордим, чунки на иш жойини биламан, на турар жойини (илгари Горький кўчасига турар эди, янги уй олгандин-га).

«Сароб» тўғрисига. Томга киргизмаса киргизмасин, «Ижобий образларни кўтариш» ниятим йўқ, чунки янги нарса билан машғулман. Письменный деган киши таржимага олмоқчи деб эшитдим. Бу одам агар «автор билан ишлаш»ни кўзда тутиб олган бўлса (Тошкентга келмакчи эмиш) огоҳлантириш керак бўлади.(Агар иш шароити деб келадиган бўлса бошқа гап.)

«Уч илдиз» нима бўлди? Икки газетада парча кўрдим. Афтидан студентлар жуда қизиқаётитти.

Янги уй, янги йил қутлуг бўлсин.
Уй ичига салом.

A. Қаҳҳор

Садовский блан алоқам узилиб қолди. Янги уй олган деб эшиштдим. Агресини билмаганим учун телеграммамга жавоб бермади. «Сароб»ни ўша ҳам бир кўрса қанақа бўлар эди экан?

Учинчи мактубга изоҳ:

- 1) Баҳром Раҳмонов – ўша пайтда Ўзбекистон Ёзувчилари уюшмасининг раиси эди.
- 2) «Сароб»ни Письменный эмас, Ольга Зиф таржима қилган.
- 3) Абдулла ака қўлёзма ҳолида ўқиган «Уч илдиз» биринчи марта 1958 йилнинг охирларида китоб бўлиб чиқди. Унинг бир нусхасини миннатдорлик туйгуси билан дастхат ёзиб Абдулла акага берган эдим. Ҳозир бу китоб адабнинг уй-музейида бошқа шогирдларининг асарлари ва дастхатлари орасида сақланяпти.

Тўртинчи мактуб ПРИМҚУЛ!

Салом. Фарзанд кўрибсизлар, қутлуг бўлсин! Узоқ умр, баҳт тилаймиз.

Л. Файзиев билан гаплашдим. Примқулнинг сценарииси тўғрисига бўладиган гапни айт, деб туриб олдим. Латиф ҳеч бир дипломатиясиз ростини айтди – бўлади, қилиш мумкин, деги. Кўп ҳолларда «бўлади» деган нарса муттаҳамларга автор орқали ўғирлик қилиш, иши битгандан кейин бирон баҳона билан асарни тўхтатиш ва олинган пулларни «списать» қилиш учун керак бўлади. Сизнинг асарингиз ҳақидаги «бўлади» ҳалол «бўлади»-лардан экан, хурсанд бўлдим.

*Шу билан бирга Латиф «Ўзлари келишиб олишлари»
керак деган гапни ҳам айтди.*

Софияхонга салом ва табрик.

17.03.61.

A. Қаҳҳор

Тўртингчи мактубга изоҳ:

Абдулла ака «Қадрим» қиссасини ўқиган, шу асосда бадиий фильм қилинишига эътибор берган эдилар. Аббосов билан «ўзлари келишиб олишлари керак» деган маслаҳатта мен дуруст амал қилолмадим шекилли, Шуҳрат Аббосов «Сен етим эмассан» фильмига киришиб кетди. «Қадрим» асосидаги бадиий фильм Равиль Ботиров ва А.Хачатуровлар томонидан «Сенинг изларинг» деган ном билан тайёрланди. Биз куттган катта муваффақиятлар бўлмади. Фақат фильmdа айтилган «Газли гўзали» чомли қўшиқни Туроб Тўла сўзи билан Ботир Зокиров хши ижро этди. Орадан қирқ йил ўтди. Лекин ҳанузгача Ботир Зокиров репертуарида шу қўшиқ вақти-вақти билан радио тўлқинларида эшиттириб турилади.

Бешинчи мактуб

ПРИМҚУЛ!

Салом.

Аббосов Ойбекнинг қизига уйланди. Лозим кўрсангиз табрик телеграммаси беринг.

Мавлон Икромийнинг ўқиш нияти бор экан, бу тўғрига Сизга гапирган экан. Бола бечорага Союз ёрдам қилмаётган эмиш. Имкони борича Сиз шунга ёрдам қўлинни чўзсангиз. Бола ўқиса, ҳамто ўқиёлмай Москвага 5–10 кун юриб келса ҳам агадиётимизга фойда бўлади.

Салом ва ҳурмат билан

17.07.61.

A. Қаҳҳор.

*Софияхон ва болаларга биздан салом.
Аббосовнинг агреси: Киностудия.*

Олтинчи мактуб

ПРИМҚУЛ!

Дуо ва салом!

Гуржистон аломат юрт экан. Тибилисигдан кейин Тошкент кўзимга Челкар ёки Чийлига ўхшаб қолди¹.

Кўп уриниб, ниҳоят, Симоновга телефон қилдим. Пъеса Домлага маъқул, лекин таржима қилишга журъат қилолмаётитти, ёнимга битта одам оламан, ўша билан бирга қиласман дейди. Майли, ихтиёр ўзингда gedim. Моссовет ёки сатира театрига ишламакчи.

«Пр.Востока» ва «Сов.культура»да яхши тақризлар чиқди³, лекин ўзбек матбуоти ҳануз тиззаси қалтираб, тили калимага келмаётитти.

Софияхонга биздан салом айтинг.

«Ҳамза» январнинг охирида «Кремль» театрига⁴ жумладан «Тобут»ни олиб бормоқчи шекилли, шундоқ бўлса биз ҳам Москвага борармиз.

28.11.62.

A. Қаҳҳор

Олтинчи мактубга изоҳ:

1) 1962 йилнинг кузида Арманистонда ўзбек адабиёти ва санъати декадаси бўлган эди. Абдулла ака билан Арманистонда ўн кун бирга юрдик. Кейин мен Москвага қайтиб кетдим. Абдулла ака рафиқалари Кибриё опа билан Грузияни ҳам кўрмоқчи бўлишиб, Еревандан Тибилисига учган эдилар. Бу хат ўша катта сафаримиз пайтидаги сухбатларнинг давоми тарзида ёзилган. Бу ерда сўз бундан 45 йил олдинги Тошкент ҳақида боради. У пайтда Тошкентда хом гиштдан қурилган пастак уйлар кўп эди. Абдулла ака орзу қилган гўзал, улугвор Тошкент мана энди истиқдол даврида бунёд этилди.

2) К. М. Симонов кейинчалик «Тобутдан товуш»ни Комрон Ҳакимов билан биргалиқда таржима қылди. Аммо асар Москвада қўйилмади.

3) Гап «Тобутдан товуш» пъесасига чиққан тақризлар ҳақида.

4) Ўша пайтдаги айрим лавозимдор кишиларнинг бу пъесага нотўғри муносабати туфайли «Тобутдан товуш» Москва гастролига олиб борилмаган.

Еттинчи мактуб

ПРИМҚУЛ!

Салом. Хатимиизга жавоб келавермаганидан ўзимиз ҳам Самарқандга бўлсаларинг керак деб ўйлаган эдик¹.

Тошкентдан хабар келиб туради, чарс эшакдай феъли бағ².

Машина қутлуг бўлсин. Эртаю кеч ҳар баҳона билан кўчага чиқиб кетаётган бўлсангиз керак.

Бизнинг сафаримиз қариб қолди. 11.08 да бу ердан, 15 ларда Москвадан жўнаймиз.

Кедрина³ «Тобут»нинг подстрочникини сўраган эди. Мен Костыряга қўлидаги нусхани юборишини сўраб хат ёзган эдим, жавоб келмаги. Ўшанга бир телефон қилсангиз. У блан гаплашиб бўлганингиздан кейин Акмалга ҳам телефон қилсангиз (авторское право) 200 сўм пул юбор деб телеграмма юборган эдим, жавоб келмаётнибди. Акмал телеграммани олмаган бўлса адресимизни бериб илтимосимизни айтсангиз. Уй ичига салом!

2.08.1966 й.

A. Қаҳҳор

Еттинчи мактубга изоҳ:

1) 1966 йилнинг ёзида Тошкентда ҳали зилзила хуружи давом этмоқда эди. Абдулла aka рафиқалари

билин Қора дengiz бўйида Одессада дам олиб, кейин Украинаning Трусковең курортига даволанишга кетган эдилар. Хат Трусковеңдан ёзилган. Абдулла аканинг Трусковеңдан ёзган биринчи хатлари биз оила билан Самарқандда юрган пайтимиизда келган ва қандайдир сабаб билан сақланиб қолмаган.

2) «Чарс эшакдай феъли баъд» жумласида Тошкент зилзиласи назарда тутилади.

3) Кедрина З. С. — москвалик адабиётшунос олима ва таржимон.

4) «Акмалга ҳам телефон қилсангиз» — шоир Акмал Пўлат ўша пайтда «Авторлар ҳуқуқи» ташкилотининг бошлиги эди. Абдулла акага пъесалари учун тўланадиган қалам ҳақи шу ташкилот орқали берилар эди. Мен устознинг бу борадаги гапларини Акмал акага телефон қилиб айтдим. Пул вақтида етиб борганини Абдулла aka қайтиб келганларида айтдилар.

Устоз адабнинг сўнгги ўн йиллик умри давомида сафарларда бирга бўлиб, байрамларни бирга кутиб, маънавий ота-боладек муносабатда бўлганимиз мактубларда сезилиб туради.

Устоз бизга оталарча ғамхўрлик қилиш билан бирга фарзандларга буюриладиган ишларни ҳам ишониб топшираси эдилар. Биз бу топшириқларни сидқидилдан адо этардик. Ҳозир 79 ёшга кирганимда бу ноёб сиймони деярлик ҳар куни ёдга оламан. Унинг номи адабиётимизда боқий бўлиб қолишини яратгандан тилаб қоламан.

Шариф ЮСУПОВ

АЖИБ БИР ИЛТИФОТ

Устоз Абдулла Қахҳор ҳақида шўро даврида ҳам, айниқса мустақиллик даврида ҳам кўб ва хўб асарлар яратилган. Уларда буюк адаб ва драматург мероси атрофлича таҳлил этилган ва баҳоланганд, унинг ҳаётидаги

кўпдан-кўп шов-шувларга сабаб бўлган воқеалар хусусида ҳам қизиқарли фикрлар баён қилинган.

Тақдири Илоҳий тақозосига кўра қамина бу улуг инсон ҳаётининг сўнгти 12 – 13 йили мобайнида у зот билан баъзан хизмат юзасидан, баъзан ижодий давраларда, аҳён-аҳёнларда эса дўстларнинг оилавий йигинларида кўп бор учрашишимга тўғри келган.

Севимли ҳафтаномамиз «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» (дастлабки номи «Ўзбекистон маданияти») ташкил этилган илк даврда Абдулла ака Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасининг раиси лавозимида эдилар. Шу боисдан ҳафтаноманинг ижодий жамоасини шакллантиришда бош-қош бўлган Абдулла ака таҳририят хизмати учун мўлжалланган ҳар бир ходимни шахсан ўзи қабул қилиб, у билан анча узоқ сұхбатлашиб, сўнгра оқ фотиҳа берар эдилар. Камина ҳам ўшанды устоз сұхбатидан муваффақиятли ўтиб, ҳафтаноманинг адабиёт ва санъат бўлимини бошқаришга тавсия этилганим худди кечагидек ёдимда. Ёзувчилар уюшмаси билан таҳририят биноси у вақтларда 1 Май деб аталадиган кўчада жойлашган бўлиб, орада 3 – 4 дақиқалик масофа бор эди, холос. Ёзувчилар уюшмаси ҳафтанома муассиси эканлиги сабабли уюшмада ўтадиган йигинларнинг деярли барчасида иштирок этиш ва уларни газетада ёритиш каминанинг зиммасида эди. Шу важдан уюшмада отнинг қашқасидек таниқли эдим.

Абдулла Қаҳҳор уюшма раиси сифатида бошқарадиган йигинларда у кишини деярли ҳар ҳафта учратиб, бошқаларнига сира ўхшамайдиган маъруза, луқмаларини эшитиб, ҳайратта тушардим. Тор доирадаги йигинлар Абдулла Қаҳҳорнинг хизмат хонасида, кенгроқ доирадагилари эса уюшманинг мажлислар залида ўтарди. Абдулла ака кенгроқ доирадаги йигинларга маҳсус тайёргарлик кўрар ва ҳар сафар албатта бирор кутилмаган, оҳорли гап айтар, янги-янги тимсолларни истифодага киритар, шу сабабдан, у киши нутқ ифода

этиши кутилган йигинларга ёзувчилардан ташқари адабиёт ихлосмандари ҳам қаердандир хабар топиб, гурра-гурра келишарди. Мажлислар залига одатда одам сигмай кетадиган бундай йигинларда Абдулла аканинг чиқиши байроқ вазифасини бажарар, анча вақтгача Тошкентда, ундан узоқ-узоқларда ҳам дув-дув гапларга боис бўларди. Бундай чиқишиларнинг бирини Абдулла Қаҳҳор 1956 йилнинг жазирاما ёзида ўтган Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасининг Пленумида қилган эди. Бу пленум шахсга сигиниш оқибатларини тутатиш масаласи кун тартибига қўйилган, 30 – 50-йилларда ноҳақ қатагон қилинган зиёлилар янгигина оқланган паллада бўлиб ўтганди. Пленумда қатагондан жабр кўриб, кечагина юртига қайтган ижодкорлар ҳам қатнашганди. Мажлис раёсатида ўша вақтдаги Олий Кенгаш Раёсатининг раиси, Партия Марказқўмининг мафкура бўйича котибаси ва бошқа казо-казо амалдорлар ўтиришибди. Бу пленумда Абдулла Қаҳҳор ҳақиқий жангчилардек кўкрагини қалқон қилиб, на ўтдан, на сувдан қўрқмай, тарихий нутқ сўзлагани, ўша йигин иштирокчиси Озод Шарафиддиновнинг ва бошқа бир неча ижодкорларнинг хотираномаларида баён қилинган. Абдулла Қаҳҳор ўз нутқида 50-йиллар бошларидағи қатагонларда энг истеъдодли ижодкорларнинг чексиз бало-оффатларга дуч қилинишида машъум рол ўйнаган Владимир Милчаковни адабиётимиз жаллоди деб атаб, ўз фикрларини рад этиб бўлмас далиллар билан исботлагани кўпчиликка маълум. Мен шу нутқ оқибати билан боғлиқ, аммо бармоқ билан санарли кишиларгина билган бир воқеа ҳақида ёзмоқчиман. Ўша вақтларда республика Марказқўмининг маъмурий органлар бўлими мудири бўлиб ишлаган Босит Алиевич Охунжонов деган қайногам бўларди. У киши ўз лавозими тақозосига кўра оғзига жуда мустаҳкам бўлиб, давлат ва партия сири ҳисобланадиган гапларни ҳеч қачон ташқарига чиқармасди. Абдулла аканинг бу нутқи билан боғлиқ масала марказқўм бюросида кўрил-

ган пайтда у киши ҳам бюро мажлисида қатнашувига тўғри келибди. Бюро мажлисида Абдулла аканинг ўзини тутишидан Босит ака шундай ҳаяжонга тушибдики, ўша бюронинг эртаси куни бўлган учрашувимизда: «Шарифжон, Абдулла Қаҳҳорингиз бу дунёнинг одами эмас-ку. Наҳотки қайси заминда яшаётганини, эртага нималар бўлишини ўйлаб кўрмаса!» дегач, бюро мажлиси ҳақида ташвиш билан сўзлаб берди. У кишининг айтишича, бюро мажлиси вақтида марказқўмнинг биринчи котиби узун столнинг бош томонида, бюро аъзолари иккала томонда, Абдулла ака столнинг охирида, унинг тарафида ўша вақтдаги Давлат Ҳавфсизлик қўмитаси раиси Бизов ўтирас экан. Ёзувчилар уюшмасининг раҳбарлари ҳам таклиф этилган экан.

А. Қаҳҳор Ёзувчилар уюшмаси пленумидаги нутқида В. Милчаковни адабиётимиз жаллоди деб ҳақорат қилгани айтилиб, «Шўро даврида жаллод қаёқда бўлади? Шу нолойик иборани ишлатганингиз учун бюро аъзолари ва ёзувчилар уюшмаси раҳбарлари олдида Владимир Андреевичдан узр сўранг», дебди биринчи котиб.

Абдулла ака ўрнидан туриб, қўлини кўксига қўйиб: «Владимир Андреевич! Мени кечир. Рус тилини яхши билмаганим учун баъзан керакли иборани тополмай, фикримга мос келмайдиган бошқасини ишлатиб юбораман», деган экан. Милчаков: «Бу бошқа гап», — дебди голибона бир тиржайиш билан. Абдулла ака эса: «Ҳали гапимни тутатганим йўқ. Мен сени жаллод демоқчимасдим, одамхўр демоқчийдим, холос!» деб жойига ўтириши биланоқ, унинг ён томонидаги бюро аъзоси Бизов бошқалардан оғзини қўли билан пана қилиб: «Нималар деяпсан, ҳу, онангни...» деб ҳаёсизларча ҳақорат қилибди.

Кейинчалик маълум бўлдики, В. Милчаков бюро мажлисидан чиқибоқ, уйига келиб, кечаси билан кўчкўронини йигиштириб, эртасига эрталаб ўз ҳамтовоқлари билан хайр-маъзуруни ҳам насия қилиб, юргига

жуфтакни ростлабди. Шу кеттанича қайтиб Ўзбекистон юзини кўрмади. Абдулла аканинг ўша мислсиз жасорати билан ўзбек адабиёти ўзининг одамхўр душманидан абадулабад қутулди.

Бу гапдан анча кейин таҳририят топшириги билан Абдулла аканинг Дўрмондаги боғига боргандим. У ёқдан-бу ёқдан анча гаплашиб ўтиридик. Гап асносида мен кимдан эшитганимни айтмай, ўша бюро мажлиси воқеасини айтиб берувдим, у киши: «Бюро аъзолари нинг ҳам хотини бор-да. Лекин мени қаттиқ сўқди, зангар...» дея бу воқеа ҳақиқатан ҳам бўлиб ўтганини амалда эътироф этди.

Абдулла Қаҳҳор билан ўртамиизда бўлиб ўтган воқеалардан яна бири унинг «Соринка в глазу» сарлавҳали мақоласи «Литературная газета»да, сўнгра «Хуснбузар» номи билан «Ўзбекистон маданияти»да чоп этилишига алоқадор эди.

Маълумки, шўролар даврида иттифоқнинг барча республикалари, беистисно, ҳамма масалаларда Москвага қарам эдилар. Ўзбекистон борасида марказий матбуотда нимаики чоп этилса, республиканинг ўша масалалар билан шугулланувчи матбуот органлари уни таржима қилиб, ўз саҳифаларида эълон қилишлари бузиб бўлмас бир қоидага айланган эди. Бироқ Абдулла аканинг мақоласида Ўзбекистоннинг ўша вақтлардаги раҳбарларига тегиб кетадиган тагдор гаплар борлиги сабабли бу қоида бузилиши турган гап эди. Вазият шундайлигини билатуриб, мен ҳафтанома бош муҳаррири ўринbosари Санжар Тиллага «Литературная газета»даги мақолани кўрсатиб, зудлик билан Абдулла Қаҳҳордан материалнинг ўзбекча асл нусхасини олиш ва уни босмага тайёрлаб, ҳафтаноманинг кейинги сонида эълон қилиш зарурлигини уқтиридим. Ҳафтаноманинг ўша вақтдаги бош муҳаррири Воҳид Зоҳидов асосан бошқа идорада ишлар, бизда ўриндош бўлгани учун таҳририятда кўп вақт бўлмасди. Шу сабабли Санжар aka ҳеч ким билан маслаҳатлашиб

ўтиrmай, шошилинч равишда машина чақириб, мени Абдулла аканинг Дўрмондаги дала ҳовлисига жўнатди. Абдулла ака уйда экан, ниятимизни билиб, хурсандлик билан мақоланинг ўзбекча қўлёзма нусхасини берди. Қўлёzmани «Литературная газета»да чоп этилган нусха билан солиштирганимизда баъзи тафовутлар ҳам борлиги аниқланди. Бироқ биз асл нусхани чоп этилган нусхага мослайдиган бўлсақ, ишни бузиб қўйишимиз маълум бўлди. Шундай қилиб, асл нусхага ҳеч иложи бўлмаган ҳоллардагина енгил таҳрир киритиб, ҳаftanоманинг кейинги сонларига тайёрлаб қўйдик. Ўз ўринбосари томонидан масаладан воқиф этилган бош муҳаррир, таҳририят амалга ошираётган бу иш гўё ўзига алоқаси йўқдек, мақола асл нусхаси билан ҳам, у ҳақда теварак-атрофда пайдо бўлган кўпдан-кўп фикрлар билан ҳам қизиқмади, «Ўзбекистон маданияти»да чоп этишга мўлжалланган бу материалга ақалли бир кўз югуртириб ҳам чиқмади. Ҳаftanomанинг ўша сони корректураси ўқиладиган қуни таҳририятга умуман келмай, барча ишлар ниҳоясига етганида аллақаёқдан қўнгироқ қилиб, ўзи «юқори»нинг муҳим топшириги билан шаҳардан ташқарида эканини айтади ва навбатдаги сонга бош муҳаррир сифатида Санжар Тилла имзо чекиб юборавериши лозимлигини тушуниради. Шундай қилиб, «Ўзбекистон маданияти»нинг «Ҳуснбузар» эълон қилинган сони бош муҳаррирнинг бутунлай иштирокисиз ўқувчилар қўлига бориб етди. Орадан икки-уч кун вақт ўтгач, Маданият вазирлиги коллегияси йигилишига Санжар Тилла ва мени шошилинч равишда чақиришди. Коллегия йигилиши «Ҳуснбузар» мақоласи газета саҳифаларида чоп этилганини катта хато деб ҳисоблади ва биз берган ҳисоблар умуман инобатга олинмай, Санжар Тиллага маъмурӣ ҳайфсан эълон қилинди, мен огоҳлантириш билан қутулиб қолдим. Бу ишдан ўзини олиб қочган бош муҳаррирга: «Сиз қаерда эдингиз? Нега бу ишларга аралашмадингиз?» дейдиган одам топилмади.

Тез вақт ичида Алишер Навоий номли опера ва балет театри биносида республика ижодий ходимларининг катта йигилиши бўлиб, унда ҳам маҳсус тайёрлаб қўйилган бошқа касб эгалари қўлларида қанча тош бўлса ҳаммасини Абдулла Қаҳҳорга отиб, тинчиidlар. Абдулла акани ҳимоя қиласидан бирор азamat ёзувчи топилмади. Бу ҳам майли-я, Ҳамид Гулом сўзга чиқиб, уларниң тегирмонига сув қўйди, «Ҳуснбузар»ни «ҳақоратнома» (пасквиль) деб атади. Бироқ Абдулла ака умрининг охирига қадар бу дағдагаларнинг бирортасига бўш келмай яшади.

Абдулла Қаҳҳор ўзига ҳам, ўзгаларга ҳам ниҳоятда талабчан эди, бирор асар ёзадими, бошқа бироннинг ишини таҳрир қиласидими, бир меҳнат ўрнига ўн меҳнат қиласарди. Ўша даврнинг таникли адабиётшуноси Матёқуб Қўшжонов таҳририятта 16 саҳифадан иборат машинка ёзувида материал олиб келгани ёдимда. Мақола долзарб мавзуга багишланган бўлиб, пухта ёзилган, аммо унда баъзи мунозарали ўринлар ҳам бор эди. Таҳририят раҳбарлари билан маслаҳатлашдик, мақола насрый асар хусусида бўлгани учун уни Абдулла акага ўқитиб олишни лозим кўрдик. Мен одатдагидек, Дўрмондаги дала ҳовлисига бориб, уни кўриб беришини устоздан илтимос қилдим. У киши уч кундан сўнг дала ҳовлига бориб, не кўз билан кўрайки, мақолани ўқиб чиқиши етмаганидек, уни ўз қаламлари билан янгидан ёзиб, 16 саҳифадан уч ярим саҳифа материал ясад, мақоладаги барча асосий фикрларни тўлалигича сақлаган ҳолда, ҳар қандай зўр айғирни йиқита оладиган залворли қамчи ҳолига келтирган эдилар. «Аттанг!» деган янги сарлавҳа остида эълон қилинган бу мақола йиллар давомида тилдан-тилга ўтиб юрди.

Абдулла Қаҳҳорнинг атрофидаги ёзувчи, шоир, журналист, олимларнинг барчаси ҳалқ эъзозига сазовор бўлган, ҳар қандай шароитда ҳам эътиқодига хиёнат қилмайдиган кишилар эди. Матёқуб Қўшжонов, Озод

Шарафиддинов, Умарали Норматов, Эркин Воҳидов, Абулла Орипов, Ўткир Ҳошимов, Шуҳрат, Сайд Аҳмад, Ҳибзиддин Муҳаммадхонов, Яҳё Гуломов, Муҳаммаджон Ўрозбоев.., эҳҳе бу покизалар рўйхатини яна давом эттиравериш мумкин. Шуниси ҳам борки, уларнинг аксар қисми Абдулла ака билан дўст-қадрдан, ҳам-фикр бўлганликлари учун не-не таъқиб ва тазийкларга дучор этилмаганди.

Абдулла аканинг расмий йигинлардаги чиқишлари ни ҳам, ўз ҳамкасб дўстлари даврасидан айтган гапларини ҳам кўп бора эшишишимга тўғри келган. Бу чиқишларида устоз адаб ҳамиша ўзини ўзбек адабиётидаги умумий аҳвол учун жавобгар ҳис қилиб, куйиб-ёниб, қаттиқ тегадиган қилиб гапирар, ҳамиша мустаҳкам мантиққа асосланар эди. 1952 йилда Тошкентда Ёзувчилар уюшмаси мажлислар залида, республика ёш ижодкорлари семинар-кенгашида сўзлаган ажойиб нутқи хотирамда михланиб қолган. Ўшанда Абдулла ака ўз нутқини: «Ҳозирги ёшларга ҳавасим келади, улар бизнинг авлод ёшлиқ чогида қилолмаган катта ишларни қилмоқдалар», деб бошлаган ва ўша кунларда шеърият майдонига эндиғина кириб келаётган Ҳусниддин Шариповнинг «Саҳрого ҳужум» номли шеърини ибрат намунаси сифатида келтириб, атрофлича таҳдил этганидан сўнг «Ҳозирда Ҳусниддиндан кўра беш-ўнта кўйлакни кўпроқ йиртган қаламкашлар ундан дарс олишларини истардим», деганди. Сўнгра ўзбек насли ва шеъриятидаги умумий аҳволга тўхтаб, баъзи адаб ва шоирларнинг ижод соҳасидаги, шахсий ҳаётидаги нуқсонларини ўйиб-ўйиб оладиган кесатиқ сўзлар билан бутун зал тасаввурида яққол гавдалантириб берганди. Ўшанда Абдулла ака суюққина ҳикоя ва очерклардан иборат кичкина бир китоби нашр этилиши биланоқ кенг кўламли повестга қўл уриб шарманда бўлган бир ёзувчи ҳақида: «повест ёзсан, ёзиб ташлай қолай, дептида бола фақир» тарзида кесатган, Абдулла Набиев ҳақида катта достон эълон қилдирган

анча таниқли шоир ҳақида тўхталиб: «Хоҳ ишонинг, хоҳ ишонманг, достонни ўқиб қулгим келди. Шундай достондан яна икки-учта яратилиб, чоп этилса, ўзбек шеърияти адойи тамом бўлади», дегани шундоққина қулогимда жаранглаб турибди.

Абдулла ака ижодкорни фақат у яратган асарнинг салмогига қараб баҳолар, ҳар қандай катта лавозим эгаси бўлса ҳам ёзғанлари умумий савиядан пастроқ бўлса, уни ҳеч қачон аяб ўтирасди. Бир куни Абдулла ака савияси пастроқ деб ҳисоблаган йирик амалдор ёзувчи билан катта бир йигин раёсатида ёнма-ён ўтиришига тўғри келиб қолибди. Йигин тутагач, Абдулла ака ташқари томон йўл оларкан, бояги амалдор ёзувчи орқадан келиб, устозни қўлтиқлаб, ўзининг деярли оқариб бўлган соchlарини силаганча: «Мана Абдулла ака, биз ҳам Сизга етиб қолдик», депти. Абдулла ака эса оппоқ қордек соchlарини силаганча унга: «Сочингиз оқараверадиу, аммо менга етишингизга анча қовун пишиги бор», депти. Бир куни ҳозирги Ўзбекистон Миллий театрдида драматурглар билан ижодий ҳамкорликни кучайтиришга қаратилган катта йигин бўлди. Йигинда истеъоди кам драматурглардан бири ўз асарини театр бадиий кенгаши қабул қилмаганини айтиб, репертуар йўқлигига гўё театр жамоаси айбдор деб даъво қилганида, Абдулла ака: «Ҳой барака топкур, театр санъат эҳроми. У асло ахлат ташлайдиган жой эмас», дейа оғзига урган эди.

Абдулла Қаҳҳор адабиётда на у ёқлиқ, на бу ёқлиқ бўлмаган, ўз ёзғанлари билан ўқувчилар вақтини бекорга оладиган қаламкашларни қанчалик сихга тортса, ҳақиқий истеъодод эгаларига, «адабиёт эшигини пойафзали пошнаси билан эмас, балки қалам учи билан очиб кирган» ижод соҳибларига ҳамиша ва ҳамма ерда эҳтиром кўрсатар, уларни ҳар жиҳатдан руҳлантирасди. Чунончи, уюшмадаги катта йигинлардан бирида заҳматкаш ва истеъододли, феъл-атвори ўта ёқимли адид Ҳаким Назир хусусида: «У Ёзувчилар уюшмаси ҳавосини тозалаб турувчи туйнукнинг ўзи», деганди.

Шоир Мамарасул Бобоевнинг 50 йиллик юбилейида: «Мамарасул жуссаси кичик, унча кўримли бўлмаса ҳам, унинг ижоди аллақанча узоқ-узоклардан ҳам мана ман деб кўриниб турди. Афсуски, уюшмамизда ҳар елкасига биттадан паҳлавон йигит ўтиrsa бўладиган алп сиёҳди шоирларнинг ижоди уюшманинг ўзидан қарасанг ҳам кўринмайди», деган сўзларни айтиб, не-не шоирларни зил-замбил қилгани ҳам ёдимда.

Абдулла акада юмор ҳам ниҳоятда ривожланган бўлиб, тўсатдан вужудга келадиган, кутилмаган бир гап айтар эди. Абдулла аканинг соchlарида битта ҳам қора, ёзувчи Йўлдош Шамшаровнинг бошида эса битта ҳам соч қолмаган эди. Бир куни Навоий номли театр ёнидаги газеталар комплекси биноси коридорида Абдулла ака қандайдир таҳририятни излаб бораётган экан. У кишининг рўбарўсидан Йўлдош Шамшаров чиқиб қолиб: «Ия, Абдулла ака сочни жуда оқартириб юборибсиз-ку» – дебди.

Абдулла ака эса қордай оппоқ соchlарини силаб: «Оқ бўлса ҳам бори яхши», дея Йўлдош акани лол қолдирибди.

Абдулла аканинг Дўрмондаги дала ҳовлисига бир сафар иш юзасидан борганимда у киши билан ҳовлидаги сўрида узоқ сухбатлашиб қолдик. Шу аснода тушлик вақти бўлиб, Кибриё опа мошхўрда қилган экан, косаларда олиб келиб, бир кичик косада қатик ҳам келтирди, мошхўрданинг пиёзи куйиб кетган экан шекилли, Абдулла ака ўз косасига икки-уч, ҳатто тўртинчи қошиқ қатик аралаштиrsa ҳам мошхўрда унчалик оқармади. Шунда Абдулла ака хотинига: «Ия, Кибриё бугун қора қатик олганмидингиз, мошхўрда қургур ҳеч оқармаяпти», дея лутф қилган эди, Кибриё опа ҳам: «Уйимизда нима кўп, оқ нарса кўп. Битта қатик қора бўлса нима ташвиш», – дея лутф билан жавоб берди.

Камина Абдулла ака билан кўп йиллар яқин муносабатда бўлсан ҳам у кишининг ижод маҳсулимга катта

йигинда бир мартагина баҳо берганидан ниҳоят теримга сиғмай кетганман.

Бу воқеа ёзувчи Шухратнинг «Олтин зангламас» романи билан боғлиқ эди. Бу романни чоп эттириш йўлида кўпдан-кўп қаршиликлар бўлиб, давлат матбуот қўмитасининг бош муҳаррири Исоқжон Муллажонов ҳамда китобни таҳрир этган Ҳибзиддин Муҳаммадхоновнинг катта жасорати туфайлигина у дунё юзини кўрганди. Юқорида зикр этилган икки дўстимнинг тавсияси билан камина романга тақриз ёзишга кирищдим ва ҳали китобнинг сигнал нусхаси чиқиб улгурмасданоқ назорат табаклари бўйича тақризни тайёрлаб қўйдим. Китобнинг сиёҳи қуримасданоқ, 1966 йилнинг 6 февралида «Ўзбекистон маданияти»да «Ўтда тобланганлар қиссаси» сарлавҳали катта тақризим эълон қилинди. Худди ўша кунга Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасида 1965 йил насли муҳокамасини ўтказиш режалаштирилганди. Муҳокама, адашмасам, эрталаб соат 11 да бошлианди. Буни қарангки, Абдулла ака ўша куни тонгдаёқ, газетадаги тақризни ўқиб чиқиб, у ҳақда тайёр фикр билан муҳокамага келибдилар. Абдулла ака ўз нутқида тақризга анча кенг тўхталиб, жумладан: «Мен танқидчи ёзувчининг дўсти» деган гапга жилла ҳам ишонмасдим. Лекин газетанинг бугунги сонида «Олтин зангламас» ҳақидаги тақризни ўқигач, аввалги фикримдан қайтдим. Негаки, романнинг қўлёзмасини мен ҳам ўқигандим. Лекин унда шунча гап борлигини тўла тасаввур қилмаган эканман. Тақризчи менинг ҳам, китобхонларнинг ҳам бу соҳадаги тасаввурларини бойитишга кўмаклашди», дедилар.

Турган гапки, ҳамиша, ҳамма масалада ниҳоятда талабчан бўлган Абдулла Қаҳҳорнинг бундай илтифоти мен учун бир умр ёдда қоладиган мукофот эди. Орадан 40 йилдан ортиқ вақт ўтган бўлса ҳам ҳануз шу илтифот завқи билан яшайман.

ХАЛҚ ВИЖДОНИ

Абдулла Қаҳҳор ҳақида гапириш ҳам осон, ҳам ниҳоятда мураккаб. Осонлиги шуки, у доим мен билан, деярли ҳамма асарлари хотирамда, менинг учун ўрнак туюлганлари ёзув столим ёнида, қўл узатсан етади, Мунисхон, Ўрмонжон, Асрор бобо ва Саидалар атрофимда, оғир дамларда ҳам, шод пайтларимда ҳам. Абдулла Қаҳҳорнинг ўзи эса шундай рӯпарамда, ўйчан, маъюс, аммо ўткир кўзларини босган қадамимга, ёзувларимга тикиб туради.

Мураккаблиги унинг катта санъаткорлигида. Катта, мутафаккир санъаткорнинг ҳар бир асари чуқур ўйга солади, яшаб турган даврингни ўтмиш билан чогиширади, келажакка эътиборингни қаратади, ақлинг, тасаввуринг етмаган масалалар, воқеалар ҳақида баҳс юритади. Шунинг учун ҳам катта санъаткорлар асарлари тугилиши билан ҳаммада бирдек фикр, таассурот уйғотмайди, ачинарлиси шуки, эътиrozга дуч келади, тўгрироги, уларнииг ҳақиқий санъат асари эканлигини тан олиш муддати кечириб бўлмайдиган даражада чўзилиб кетади. Жаҳон адабиёти тарихида бунга мисоллар талай. Қардош халқлар адабиётида ҳам мисоллар оз эмас. М. А. Шолоховнинг «Тинч оқар Дон»и дастлаб қандай қийинчиликларга дуч келганини биламиз. А. Толстойнинг трилогияси ҳам шундай бўлган. А. Қодирийнинг «Ўтган кунлар»и ҳақидаги қарама-қарши фикрлар яқин-яқингача давом этди.

А. Қаҳҳор фақат ўзи эмас, асарларининг тақдирини ҳам мураккаб бўлган ёзувчи. Менга шунинг учун ҳам у ниҳоятда қадрли. Ҳозир ким, қайси адабий танқидчи ёки ўқувчи «Синчалак» воқеаларини ёлғон, воқелигимизни камситиш, деб айта олади? Қайси театршунос ёки томошабин «Тобутдан товуш» уйдирма, воқелигимизга бўхтон, дея олади? Афсуски, маълум бир

давр шундай дейилди. Аммо ҳақиқий китобхон, ҳақиқий томошабин уларни яратилиши биланоқ самимий завқ-шавқ билан кутиб олди. Ўзбекистон Марказий комитетининг XVI пленуми (1984 йил)дан кейин республикамиз маънавий ҳаётида муҳим воқеа бўлган сатира театри ўз биографиясини А. Қаҳҳор ижодига мурожаат билан бошлиши ана шу самимий завқ-шавқ-нинг объектив давоми эди.

Абдулла Қаҳҳор ҳаёт пайти баъзи танқидчилар унга ёқиши ниятида, «Абдулла Қаҳҳор бирорларнинг топшириги билан асар ёзмайди, социал заказни тан олмайди», деб мақтадилар ва уни шундай заказларни қабул қилган, шогирдлари ҳисобланган адибларга қарама-қарши қўймоқчи бўлдилар, қўйдилар ҳам. Аммо бағри кенг, оқил устоз бу ўйинни тушунди, гуноҳсиз танқидга учраган шогирдларини янада яқинроқ қаноти остига тортди. Чунки у жамиятдан, даврдан йироқ адиб кимлигини, соф адабиёт нималигини жуда яхши билар эди. Гап заказ, топшириқ ёки тавсияни кўр-кўронага қабул қилишда эмас, уларнинг ёзувчининг истаги, режаларига тўғри келишида, ёзувчи уларни бутун вужуди, дили билан қабул қилишида. Бальзак, Гоголь қаламлари остидан чиққан шоҳ асарлар бунинг исботи. Шолохов-чи? «Гарбда бизни партия кўрсатмаси билан ёзишади дея танқид қилишади. Биз юрагимиз буюрганини ёзамиз». Унинг бу гаплари социал заказга алоқадор гаплар эмасми?

Абдулла Қаҳҳор давр, халқ талаби ва истагини чуқур ҳис қилган, социал заказлар, топшириқ ва тавсияларга дили тўла ҳозиржавоб ёзувчи эди. «Шоҳи сўзана», «Минг бир жон», яна «Синчалак»... Студентмиз, республикамиз ҳаётида муҳим бир воқеа юз берса, биз сабрсизлик билан Абдулла Қаҳҳор нима дер экан, деб кутардик, устоз ёзувчи албатта ҳаммани ҳайратта соладиган, кўпчиликка маъкул бўладиган бир гапни айтарди.

Ана шундай табаррук ёзувчи билан шахсан учрашиш шарафига мен «Синчалак» бир неча кун давомида

кескин муҳокама қилинаётганда мұяссар бўлганман. Севимли ёзувчим, ҳикоячиликка олиб кирган биринчи устозим ва танқидчим Сайд Аҳмад унинг уйига мени етаклаб борган. Шоддигимнинг ўшандаги чеки йўқ эди. Абдулла Қаҳҳор мени билар экан, ҳар бир ҳикоямни ўқир экан! Танишганимиздан кейин эса, ёзган нарсаларимни иложим борича унга кўрсатадиган, унинг фикрини оладиган бўлдим. Ростини айтишим керак, ёзишдан кўра менга унинг аёвсиз, ҳақгўйлик билан айтадиган мулоҳазаларини кутиш азоблироқ эди. Гап унинг узоқ ўқишида эмас, йўқ сира куттириб қўймас эди, гап нима дейишида эди. Ҳеч эсимдан чиқмайди, «Кимнинг ташвиши йўқ» номли қиссани ёзиб олиб бордим. Абдулла Қаҳҳор шунда шаҳар уйида эди. Топширдим. Ўзимча бир ойлардан сўнг чақираплар, деб мўлжаллаб қўйдим. Ниятим айтадиган фикрларини иложи борича кечроқ эшлиши. Йўқ, уч кун ўтмасданоқ чақирдилар. Югуриб бордим. Абдулла Қаҳҳор одатдагидек, хотиржамлик билан кутиб олди. Узоқ чой ичдик. Кейин ош пайти ҳам қисса ҳақида гап йўқ, мутлақо бошқа гаплар. Ошдан кейин яна хотиржамлик билан шошмасдан чой ичилди. Бетоқатман, ёрилиб кетай деяпман, фикр сўрагани эса уяламан, яна қанча вақт ўтди, билмайман, минутлар соатдек туюляпти менга. Бир маҳал сўраб қолдилар:

— Отангиз йўқмилар?

Айтиб бердим.

— Нега чоллар ҳақида гап ёзасиз, десам, отангизни қўмсар экансиз. Бу яхши. Чолларингиз ҳам яхши.

Абдулла Қаҳҳор шундан кейин қиссага ўтди. Уни асосан маъқуллаб, якунини олиб ташлашни маслаҳат берди.

Қиссанинг у кўрган вариантида бош қаҳрамон — Назир ота ўғлининг ихтиросини ўғирлаган одам билан учрашарди ва олишарди. Менга финал ниҳоятда маъқул эди, бошқа бобларни уришсалар ҳам, бу бобни мақтасалар керак, деб кутган эдим. Шунинг учун:

— Нега? — деб сўрадим ҳайрон бўлиб.

— Асар қариганида ўзига яхши бир иш топган одам ҳақида. Уни шу иши, орзусидан бенасиб қилманг. Қиссангиз авантюрани кўттармайди, — дедилар. — Яна ўзингиз биласиз...

Узоқ ўйлаб, Абдулла Қаҳҳорнинг ҳақлигига ишондим ва сўнгги бобни олиб ташладим. Қисса «Шарқ юлдузи»да чиқди. Журналдаги ўртоқлар номини ўзгартиришди, «Одамда ташвиш бўлгани яхши», деб босилди. Орадан бир қанча вақт ўтди. Нима иш биландир Абдулла Қаҳҳорнинг уйига бордим.

— Муборак бўлсин, қисса чиқибди, — дедилар Абдулла ақа. — Номини бекор ўзгартирибсизлар. Кимнинг ташвиши йўқ, деган гапда дард бор эди, энди шиор бўлибди-қўйибди.

Босилса бўлди, деб, кўнгилбўшлик қилганимдан уялиб кетдим.

Абдулла Қаҳҳорнинг адабиёт ҳақидағи фикрлари кўпчилик ёзувчилар учун, шу жумладан мен учун ҳам мезон эди. С. Аҳмад, Л. Қаюмов, С. Зуннуновалар янги асаримни ўқиб маъқуллашса ҳам гап охирида: «Энди бир Қаҳҳорга кўрсатиб ол», дейишарди. Ўзлари ҳам билишимча шундай қилишарди.

Сўнгги марта Абдулла Қаҳҳор билан Москвага даволанишга кетаётган пайтлари учрашдим. Уч-тўрт киши бўлиб борган эдик. Оғир бетоблиги сезилиб турса ҳам бизни қўйиб юбормадилар. Узоқ гаплашдик. Хайрлашаётганимизда мени олиб қолдилар. Каравотлари ёнига ўтиредим. Ишлаётган жойимдаги аҳволдан, ижодий режаларимдан гаплашдик. Ҳали-ҳали шу гаплар, у кишининг ҳар бир сўзи, бир оз бўгиқ, сокин, қуюқ овози қулогимда, дилимда.

Абдулла Қаҳҳор Гафур Гулом, Ойбек, Ҳамид Олимжон сингари халқимизнинг суюкли фарзанди, виждени эди. Шундай бўлиб қолганини мана, усиз ўтаётган ийллар яна кўрсатяпти.

ҚАРЗДОРЛИК

Бир ёзувчининг адабиёт даргоҳига кириб ундан ўз ўрнини олиши учун шарту шароитнинг тажассуми керак бўлади. Ўша минг бирнинг бири адабий муҳит ва бу муҳитдаги одамларнинг хайриҳоҳлигиdir.

Абдулла Қаҳҳор биз энди адабиётта қадам қўйган давр муҳитининг марказида турган шахс эди. Ойбек, Г. Гулом, Уйгун, С. Бородин, К. Яшин, М. Шайхзода, Миртемир, Зулфиялар каби адабиётимиз биносининг зўр устунларидан бири эди ва бинобарин, бизнинг авлод адилларига шу уйнинг эшигини очганлардан бири бўлган.

Абдулла Қаҳҳор ёшларга алоҳида эътиборли, истеъоддни илғаш қобилияти бениҳоя кучли устоз эди. Сайд Аҳмад, Матёқуб Қўшжонов, Озод Шарафиддинов, Одил Ёқубов, Пиримқул Қодиров, Ўлмас Умарбеков, Абдулла Орипов, Ўткир Ҳошимов, Шукур Холмирзаев, Учқун Назаров сингари ёзувчиларнинг ижодий тақдираидан Абдулла Қаҳҳорнинг устозлик ўрни бор. Улуғ адебнинг меҳр назари менга ҳам бир дафъа тушган ва устоз меҳрибонлигидан, мададидан мен баҳраманд бўлганман.

Биз дорилфунун талабалари эдик. 1 Май кўчасида Ёзувчилар союзининг биноси ёшлар билан гавжум бўлар эди. Адабий консультациялар фаол ишлар, уларда кўзга кўринган шоир ва ёзувчилар хизмат қиласр эдилар. Адабий суҳбатлар, баҳслар, семинар машгулотлари жуда қизғин, ўткир мунозаралар билан ўтар эди. Айниқса, Абдулла Қаҳҳорнинг чиқишлари ҳамманинг диққатини тортар, ҳатто союзнинг хўжалик ходимлари, коровулларигача кириб эшитар эдилар.

Шу суҳбатларнинг бир нечтасини мен ҳам тинглаганман. Суҳбатлардан бирида ёшларнинг «Ҳозир қаңдай асар устида ишлайпсиз?» деган саволига ёзувчи «Порахўрлар тўгрисида драма ёзаяпман», деб жавоб

берган ва порахўрлик иллатининг бор қабиҳ кўринишларини, хилларини санаб берган эди. Абдулла Қаҳҳор ёзилажак комедияга материал йигиши асносида бир дафтари тўлдириб ҳар бири афоризмдай жаранглайдиган иборалар ёзиб чиқсан эди. Шулардан бир нечасини бизларга ўқиб берган ва таассуф билан шундай деган эди: — Бу гаплар ўз ҳолича ёмон эмас. Ўзимга ҳам маъқул. Лекин драматургия шундай қайсар жанрки, бу ибораларнинг қай бирини қаҳрамоннинг оғзига солсам, туфлаб ташлайди.

Бир оғиз сўз билан Абдулла Қаҳҳор драматургиянинг бутун мураккаб табиатини, характер мантиқи, психологик асослаш каби мушкул талабларини ифода қилган эди.

Ёзувчининг ўша дафтарида жуда гаройиб бир саҳифа бор эди. Бу саҳифада поранинг ақл бовар қилмас кўринишлари, юзга яқин хили ёзилган эди. Масалан, пора хилларига мақтov ҳам киритилган. Ёзувчи буни шундай изоҳдаган эди:

— Маълумки амалдорни мақтаган одам бориб уни қулогига мақтайди. Кўпчилик ўртасида мақтайди. Бу ўша амалдорга обрў келтиради. Ва у обрўни майдалаб пул қиласди.

Ўша дафтардан ўқилган яна бир жумла: «Халқ порахўр раҳбарнинг юзига тупуради. Лекин бу раҳбар билан халқнинг ўртасида ҳукумат столи бор. Баъзан тупук порахўрнинг юзига етиб бормай, ўша табаррук столга тушади».

«Тобутдан товуш» асари билан Абдулла Қаҳҳор кучли бонг урган эди. Нафс бандаларига, эсингизни йигиб олинг, деган эди. Афсуски, бу асар юқори давраларда ўз қадрини топмади...

Абдулла Қаҳҳорнинг оғзидан чиқсан ҳар бир ибора чукур мантиқий, тагдор, образли бўлар эди. Ёш ёзувчилардан ҳам шуни талаб қиласди: «Сўзни мих қилиб қоқиб, қалпогини узиб ташла, бирор сугуриб ололмасин», деган у суҳбатлардан бирида.

Абдулла Қаҳҳорнинг А.П.Чеховга эътиқоди баланд бўлгани кўпчиликка маълум. Улуғ рус ёзувчисини суйиб, эъзозлаб, устоз билиб «Чехов домла» дея атагувчи эди. Абдулла Қаҳҳор учун унинг «Қисқалик – истеъдод синглиси» деган ибораси жуда азиз эди. Суҳбатлардан бирида у «Бемор» ҳикоясининг биринчи жумласи қандай ёзилганини, ўттизга яқин варагини қора қилиб (А.Қаҳҳор ёзилган сўзининг устидан чизиқ тортмас эди, жумла бузилса сўз ёки ҳарф хато бўлса, янги вараққа ёзиб чиқар эди), нихоят энг қисқа, энг аниқ ифода топганини айтиб берган эди: «Сотвоздининг хотини оғриб қолди».

– Бу жумланинг фазилати битта, – деган эди у, – фикр тўртта сўзда баён қилинган. Қолган ҳамма варантларида шу фикр беш, олти сўз билан айтилади. Масалан: Сотвоздининг хотини касал бўлиб қолди ёки тоби қочиб қолди ёки мазаси кетиб қолди...

Нашриётда ишлаган кезларим хизмат талаби билан қўлёзмаларни ўқиганимда баъзан улардаги эзмалик, «ўтлаб кетиш» (Абдулла Қаҳҳор ибораси), чучмал тасвирларни кўриб, устознинг бир сўз устида чеккан заҳматлари эсимга тушарди.

Олтмишинчى йилларнинг бошида ҳаётимда юз берган бир воқеа қисматимда ўчмас из қолдирди. Ўшанда мен эндиғина бир китобча автори, Адабиёт нашриётига янги ишга кирган вақтим эди. Бунинг устига, ўша кезлари баъзи шеърларим танқид қилиниб турган, матбуотда янги нарсаларим тўхтаб қолган пайт эди. Мен, энди ишдан ҳам кетдим шекилли, деб қўрқа-писа ўринбосар кабинетига кирдим. У киши мени кутилмаган тавозе билан қаршилаб, телефонга таклиф қилди: «Сизни Абдулла Қаҳҳор сўраяптилар».

Ҳаяжон титроғида телефон трубкасини қулогимга қўйдим. Қулогимга қўйдим-у, у ёғига нима қилишимни, нима дейишимни билмайман. «Алло» дейиш ҳурматсизликдек, салом бериш – томдан тараша тушгандек туюларди. Нихоят, ўзимни қўлга олиб: «Лаббай» дедим ва улуг устознинг овозини эшитиб, салом бердим.

Абдулла Қаҳҳор худди мени аввалидан таниган, сухбатлашиб юрган одамдек жуда қисқа сўрашиб, асосий гапга ўтди, янги ҳикоя ёзганини айтиб унинг мазмунини шошмай баён қила бошлади. Мен ҳамон мақсадни тушунмай ҳайрон бўлиб, қулогим трубкада, кўзим ўринбосарда, тинглаб турадим. Ўринбосар ҳам ҳайрон – улуг ёзувчининг бир тирранчага айтадиган шунча узоқ нима гапи бор экан, дегандек ўқтин-ўқтин хатдан бош кўтариб қараб қўярди. Абдулла Қаҳҳор ҳикоя баёнини тутатиб, унга эпиграф ёзиб беришимни сўради. Ҳайратдан лол бўлиб қолдим. Одатда эпиграф классикларнинг асарларидан олинади ва эпиграф автори бўлган ёзувчига, шоирга катта ҳурмат нишонаси ҳисобланади. Менга айтилган таклиф эса қоидаларнинг тескариси эди. Хрестоматияларга кирган асарларини ўзим мактаб дарслигида ўқиган классик ёзувчи мендай бир бошловчи ёш шоирдан эпиграф олмоқчи. Нима дейшимни билмай турар эдим. Бирор гап айтиш керак. Мен сокин: «Қандоқ бўлар экан...» дедим. Абдулла Қаҳҳор сўзимни эшиитмагандек ўз телефони рақамини айтди. Ёзиб олишимни сўради ва тўртлик биттач, телефон қилишимни тайинлаб, трубкани қўйди.

Бир ҳафтадан кейин «Совет Ўзбекистони» газетасида Абдулла Қаҳҳорнинг «Маҳалла» деб аталган ҳикояси босилди. Ҳикояга тўрт сатр шеърим эпиграф қилиб қўйилган эди.

Ўша вақтда бу ҳодисани келажак тақдиримга қандай таъсир қилишини тасаввур қилмаганман. Лекин ўша кунларда устознинг менга, сўнгра Абдулла Ориповга кўрсатган бундай хайриҳоҳлиги биз учун ўзига хос яшин қайтаргичдай бўлгани сир эмас.

Халқда бир гап бор. Дейдиларки, фарзанд ота-она қарзини узолмайди. Бу қарзни у фақат ўз фарзандларига қайтариш билан узиши мумкин. Устоз ва шогирдлиқда ҳам шундай. Абдулла Қаҳҳор ўз ижоди, ўз умри билан ёшларга қандай муносабатда бўлиш сабогини қолдирди.

«ПАРДОЗ ЭМАС, ҲУСН КЕРАК»

Атоқли адіб Саид Аҳмаднинг устоз Абдулла Қаҳҳор ҳақида хотираларида ибратли фикр бор. Баъзи шогирдлар устози ҳақида хотира ёзаётганда ўзини ўша аллома билан тенгма-тенг қўйишга уринади. Гўё улкан адіб нуқул шу шогирди билан бамаслаҳат иш қилгандек. У ёки бу асарини айнан шу шогирдининг тавсияси билан ёзгандек. Бу – юмшоқ қилиб айтганда, нокамтарлик.

Абдулла Қаҳҳор ниҳоятда зиёли, ниҳоятда маданиятли, ҳеч қачон овозини күтариб гапирмайдиган инсон эди. Бироқ 60-йилларда адабиёт остонасида довдира бтурган биз каби ёшлар у ёқда турсин, Қаҳҳор домланинг тенгқурлари ҳам у киши билан ўйлашиб гаплашар, бир қадар ҳайиқиб туришарди. Сабаби, Абдулла Қаҳҳор ҳар қандай вазиятда ҳам, аввало, адабиёт манфаатини ҳимоя қиласидиган, ҳақ гапни айтишдан ҳайиқмайдиган виждонли адіб эди...

1963 йили «Шарқ Юлдузи» журналида «Чўл ҳавоси» деган биринчи қиссаны эълон қилинди. Тошкент Давлат университети (ҳозирги Миллий университет)нинг учинчи босқичида ўқир эдим. Бўқада пахта териб юрганимизда курсдошимиз Тўлқин Алимов (ҳозир таниқли таржимон) Тошкентта – уйига бориб келадиган бўлди. (Тўлқин ака янги уйланган, домлалар инсоф қилиб, ойда бир-икки марта уйига юбориб туришарди.) Эртасига қайтиб келиб, «сенга Абдулла Қаҳҳордан хат кепти, факультетта келган хатлар орасида ёттан экан, уйимга ташлаб келдим», деди. Бу – мен учун энг баҳтли кун эди! Ўша кезлари Қаҳҳор домла йилт эттан истеъдод пайдо бўлиши билан асарини ўқиб, дарҳол йўқлар, ёш ижодкорларни ҳар жиҳатдан қўллаб-қувватлашга ҳаракат қиласиди. Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Ўлмас Умарбеков, Учқун Назаров каби истеъдодли қаламкашларнинг дастлабки асарларига юқори

баҳо берган, илиқ фикрлар билдирган эди. Мен учун домладан хат олишнинг ўзи катта воқеа эди. Демак, устоз журнални ўқиган. Майли, қисса маъқул келмаган бўлса, койиган бўлса ҳам хурсандман. Домла ўқиганининг ўзи катта гап.

Яна бир неча ҳафтани «ичим қуриб», амаллаб ўтказдим. Ниҳоят, «оқ олтин» далаларида тагин бир ойча «жавлон ургач», Тошкентта қайтдик. Биринчи қилган ишимиз – қопимизни орқалаб, Тўлқин аканинг уйига бордик. Кўлимиз титраб, хатни ўқидик. Устоз ёш ёзувчанинг боши осмонга етадиган самимий сўзлар ёзган, бирдан лов этиб аланга билан бошланган ижоднинг келажаги порлоқ бўлишини айттан, аммо шу алангани ҳеч қачон пасайтирмаслик, ижодни тутатмаслик зарурлигини ҳам алоҳида таъкидлаган эди...

Қахҳор домладек қаттиққўл устоз мақтовини эшитган биздек «азамат» олдида янги муаммо пайдо бўлди. Домлага миннатдорчилик билдириш керак. Аммо қандай қилиб? Хатта жавоб хати ёзиш – олифтагарчилик. Раҳмат айтиб, қўнғироқ қилиш – нокамтарлик. Уйига борай десам, нима баҳона топишни билмайман, одобсизлик бўлади, деб ўйлайман. Кунлардан бирида оқсоқол адиб Йўлдош Шамшаров «сени Қахҳор домла сўради», деб қолди. Йўлдош аканинг далдаси билан домланинг ёзувчилар bogи ёнидаги шийпонига бордик. Абдулла Қахҳорнинг соchlari оппоқ, юзидан нур ёғилиб турар, паст, осойишта овозда гапирап, осойишта кулар, кулганида чеҳраси янаем ёришиб кетганга ўхшар эди... Аввало, эсимда қолгани шуки, Кибриё опа парамач олиб келди. Қахҳор домла «Бу – Кибриё опангизнинг «пажарний овқати», масаллиқни тайёрлаб қўяди-да, меҳмон келиши билан дастурхонга тортади», деди. Ростини айтсам, қисиниб-қимтиниб еганим ўша парамач чиндан ҳам гоят мазали эди. Сўнг адабиёт, ижод, ижодкор ҳақида гап бўлди. Мен бир оғиз ҳам гапирмадим. Қахҳор домла ҳам сўзлашдан кўра кўпроқ тинглади. Йўлдош ака ўз мулоҳазаларини анча эркин баён қилди.

Қаҳҳор домла айтган ва хаёлимда муҳрланиб қолган биринчи фикр шу бўлди. Ойбек – катта ёзувчи. «Навоий» – зўр роман. Фақат бир нарса ёзувчини хийла қийнаб қўйган: романда образ кўп. Албатта, тарихий роман учун шу нарса керакдир. Аммо асарда қатнашадиган одам қанча кўп бўлса, улар образ эмас, шунчаки «персонаж»га айланниб қолиши, ўқувчи кўз ўнгидаги одам сифатида жонланмаслиги мумкин.

Китобдаги ҳар бир исм ортида одам туради. Ижодкорнинг энг қийин вазифаси ҳам асардаги одамларга жон ато этиш. Домла образ ҳақида тағин бир фикр билдириди. «Асар қаҳрамони иложи борича торроқ тешикдан ўтгани маъқул». Бу гап маъносини тушундим. Китобдаги қаҳрамон, яъни одам қанча кўп синовларни бошидан кечирса, қанча мураккаб вазиятга тушса, ўқувчи хотирасида шунча чуқурроқ муҳрланиб қолади.

Аммо устознинг бир гапини тушунганим йўқ. «Бадиий асарда детал пардоз эмас, ҳусн бўлиши керак! Акс ҳолда тегирмончининг маҳсисига ўхшаб қолади». Ажаб, тегирмончи маҳсисининг деталга нима дахли бор? Орадан маълум фурсат ўтгач тоққа – Сўқоқ қишлоғига бордик. Сўқоқлик шоир Ориф Одилхоновдан қишлоқдаги сув тегирмонига олиб боришини илтимос қилдим. Кирдик. Тегирмончининг ишини кузатдик. Тегирмончилар кўпинча (ҳатто ўша даврда ҳам) намозхон одамлар бўларкан. Бундан ташқари, ун тортилаётганда албатта оёғига маҳси кийиб юрар экан. Сабаби, дон тегирмон дўлида айланганда ун кукуни сачраб атрофга сочилади. Тегирмончи ташқарига чиқаётганда унни увол қилмаслик учун оёғини қоқади. Шунда оппоқ ун тўкилиб, буришган маҳси кўриниб қолади...

Домла, ҳар қандай чиройли детал ҳам, агар асар тўқимасига табиий равишда сингиб кетмаса асарнинг ҳуснини очиш ўрнига уни хунук қилиб қўяди, демоқчи экан.

Табиийки, Қаҳҳор домланинг ўзи ҳар бир деталга айрича маъно юклар эди. Адиднинг 60 ёшли тўйи муносабати билан домланинг истеъододли шогирдларидан бири – таниқли ёзувчи ва режиссёр Учқун Назаров устоз ҳақида қисқа метражли ҳужжатли фильмни суратга олди. Чамаси бугунги қунгача Қаҳҳор домланинг жонли қиёфаси, сўзлари, гап оҳанги сақланиб қолган фильм шу бўлса керак. Фильмнинг бир лавҳаси ёзувчилар боғидаги қадимий аргувон остида суратга олинди. Ўша лавҳада шундай ҳолат бор. Устоз ижод олами муқаддас нарса экани ҳақида гапириб, «адабиётта мушукка ўхшаб эшик қолиб туйнуқдан кирадиганлар ҳам бор» дейди. Шу лавҳа суратга олингач, устоз жиндай қониқмади. «Битта сўзни айтмабман, – деди. – «Мушукка ўхшаб» эмас, «ўгри мушукка ўхшаб» дейишим керак эди». Билмадим, у пайтда кино ленталари танқис бўлганми, ё ҳар бир лавҳани қайта-қайта суратга олавериш бир қадар чарчатганми, янгидан тасвирга олишга рағбат сезилмади. Шунда Озод ака жўяли гап айтди: «Энди, домла, эшик қолиб туйнуқдан тушганидан кейин ўгри мушук бўлмай, тўгри мушук бўлармиди, шу жумланинг ўзи кифоя шекилли», деди. «Шунақаку, – деди домла қулимсираб, – адабиётта эшик қолиб туйнуқдан кирадиганларни шунчаки мушукка ўхшатсан, мушукнинг ҳақи кетади-да. Бунақалар жўн мушукмас, ўгри мушук!»

Фильмда Қаҳҳор домланинг тагин бир ибратли гапи бор. Устоз «Адабиёт касбми, ҳунарми?» деб савол беради-да, унга ўзи жавоб қилиб, адабиёт, яъни ижод шунчаки «сабаби тирикчилик» ҳисобланувчи касб эмас, жуда камёб ҳунар, яъни санъат эканига алоҳида ургу беради.

Бир қараща касб ҳам ҳунар, ҳунар ҳам касб. Сабаби тирикчилик деганда устоз нимани эътиборда тутганини пайқаш қийин эмас. Яъни шоир азбаройи рўзгор тебратиш учун шеър ёзса, адид азбаройи хотинига янги кўйлак олиб бериш учун ҳикоя қора-

ласа, ижоднинг энг муҳим хусусияти – қалб даъвати билан қалам тебратиш деган ақида сояда қолиб кетади. Домланинг ўтитини айнан шундай тушуниш хато эмас. Аммо бу гап тагида бошқа, бундан-да теранроқ маъно ётганини англаш у қадар осон эмас.

Гап шундаки, ўз касбини яхши эгаллаган одам, шу соҳанинг устасига айланади ва бора-бора унинг меҳнатида яхши маънодаги «автоматизм» пайдо бўлади. Яъни, сувоқчи деворга қараб ҳам ўтирумай, андавани шу қадар маҳорат билан тортадики, сувоги ойнадек силлиқ чиқаверади. Кабобпаз ҳар куни кабоб пиширавергач, қандай гўштни қандай «мариновка» қилиш, сихга қандай тортиш, кабобни олов устида қанча ушлаб туриш унга ёд бўлиб кетади. Этик пошнасига мих қоқаётган ямоқчи ўз юмушини рўпарасидаги мижоз билан «олди-қочди гапларни» гаплашиб ўтириб, битириб қўяқолади. Чунки у ўз касбининг «пири» бўп кеттан. Лўнда қилиб айтганда, қасб дегани ҳар куни такрорланиб турадиган юмушдир.

Хунар эса -- бетакрор бўлади. Шоир ҳеч қачон битта шеърни икки марта ёзмайди. Адид бир ҳикояни икки бор такрорламайди. Рассом битта манзарани икки марта чизмайди. Агар чизса, бутунлай бошқа ракурсдан туриб чизади... Ижодкор ҳар гал янгилик излаши, янгилик яратиши шарт. Ижод масаласида «автоматизм», «ширпотреб» кетмайди! Адиганинг бошқалар у ёқда турсин ўзини ўзи такрорлашга ҳам ҳаққи йўқ. Ҳар бир асарини ёзиш олдидан у қайтадан ёш ёзувчига айланиб қолади. Ижод жараёнида қандайдир илоҳиётта яқинлик борлиги ҳам шундан бўлса ажаб эмас. Қаҳҳор домланинг бир оғиз сўзида мунча маъно бор экан!

Абдулла Қаҳҳор оғир замонда яшади. Бир оғиз ҳақ сўзи учун не-не зиёлиларга «халқ душмани» деган тамға ёпиштирилиб, ўлимга маҳкум этилгани, миллатнинг энг сара гуллари «миллатчи» деган тухмат тоши билан маҳв қилинганини кўрди. Бир-биридан хавфли хуружлар, қуруқ тухматлар унинг ўзини ҳам четлаб ўтмади.

«Сароб» – менинг назаримда ўзбек адабиётида яратилган психологияк таҳдилга алоҳида ургу берилган романлардан биридир. Асар воқеалари шиддат билан ривожланмагандек туюлса-да, романнинг ички динамикаси ўқувчини муттасил ушлаб туради. Китобхон асар қаҳрамонларининг ўй-хаёлларига, ички оламига беихтиёр кириб боради. Ўтган асрнинг ўттизинчи йиллари, «калла олишлар» айни авжига чиққан паллада Мусаев деган кимса «Сароб» – миллатчилик руҳида ёзилган, зарарли асар, деган даъво билан чиқади. Ўша пайтларда бу – «ёзувчининг қўлига кишан солиб Магаданга ҳайдаш керак» деган ҳукмнома эди! Афсуски, адибнинг кейин яратилган бошқа асарлари ҳам муаллифга хурсандчиликдан кўра кўпроқ ташвиш келтиргани бор гап. Домла бир гал афсусланиб, «мен «қўшчинор»нинг кўп жойини ёзганим йўқ, ясадим», дегани бежиз эмасди.

Абдулла Қаҳҳор ёзувчилик аввало фидойи фуқароликдир, деган ақидага амал қиласар, ҳаётдаги юзакичиликлар, олди-қочдиларга бепарво қарай олмас эди.

Сунъий қаҳрамон «ясашлар», «қўшиб ёзишлар», ҳавои «ура-ура»лар ҳақида 60-йилларнинг бошидаёқ ташвишланиб ёзган «Хуснбузар», «Нурли чўққилар» каби мақола ва ҳикояларида, порахўрликни фош этувчи «Тобутдан товуш» сатирик комедияси ва бошқа асарларида бутун шўролар мамлакатида одат тусига кираёттан бундай иллатлар охири яхшиликка олиб бормаслиги ҳақида огоҳлантиromoқчи бўлгандек эди. Чиндан ҳам ўша йиллари «йўқ жойдан бор қилишлар», «пуфлаб шишириш»ларни тез-тез учратса бўларди. Масалан, пахта териш машинаси бир мавсумда 300–400 тонна пахта терса тариқдек сочилиб кетишини, бир механизатор бир йўла юзлаб тонна «оқ олтин» териши гирт афсона эканини билиш учун катта ақл керак эмас. Аммо ҳаммани шундай ёлғонга ишонишга ундар эдилар. Ўша йиллари кенг тарқалган бир латифа эсимда қолган. Бир куни шахсан Хрушчёв пахта терувчининг маҳоратини

ўз кўзи билан кўрмоқчи бўлти. Пахтаси терилмаган далага боришибди. «Пўлат от чавандози» – қаҳрамон механизаторни тайёрлаб қўйишибди. Ўша машинани яратган кекса олим ҳам етиб борибди. «Қани, кўрсат, хунарингни!» дебди Хрушчёв. Қаҳрамон механизатор шўрлик ҳаяжонланганидан шпинделларни шарақ-шуруқ қилиб пастта туширибди-да машина тепкисини шуна-қангি куч билан босибдики, машина қутурган буқадек ўкириб «жавлон ура бошлабди». Бункерга пахта, кўрак, гўзапоя аралаш-қуралаш бўлиб тўкилиб ётганмиш. Бу ҳам етмагандек, пушталарнинг абжаги чиқиб, чанг-тўзон кўтарилаётганмиш. Кекса конструктор шўрлик «энди тамом бўлдим», деб қўли қалтираб ҳассасига суюниб турса, жиндай «отиб олган» Хрушчёв хитоб қилибди: «Вот это комбайн! Вот молодец! И хлопок собирает и стебеля убирает и землю пашет!»

«Тобутдан товуш» комедияси-ку, «совет турмуш тарзини бузиб кўрсаттан зарарли асар, бизнинг жамиятимизда порахўрлик йўқ ва бўлиши мумкин ҳам эмас», деб роса нари обориб-бери обкелингган. Аслида адид бу асарларни азбаройи ёмон ниятда эмас, яхши мақсадда ёзган. Албатта, бунақа аччиқ ҳақиқат олисдаги марказга ҳам ёқмаслиги аниқ эди. Сабаби, сунъий қаҳрамон ясашлар ҳам, порахўрлик ва қўшиб ёзишлар ҳам ўша ёқнинг ўзидан бошланган эди. Буни қарангки, саксонинчи йилларга келиб шўро тизимидағи айрим одамлар учун Ўзбекистоннинг номи қора қилинди. Гдлян бошчилигидаги гуруҳ минглаб одамларни қамоқ-қа тикиб, қисматини синдириди. Худога шукр, Ватанимиз мустақиллиги ва юртбошимиз жасорати билан «десантчилар» даф бўлди.

Эҳтимол, олтмишинчи йиллардан Абдулла Қаҳҳор ёзган иллатлар чиндан ҳам борлиги эътиборга олинса, ёзувчини турткилаш ўрнига унга раҳмат айтилса адодлатли бўлур эди.

Ўз замонасанининг «хўшёр танқидчилари» кўзойнак у ёқда турсин, микроскоп билан қараганда ҳам иллат

топиши қийин бўлган «Синчалак» қиссасидан ҳам «хато» топишган. Ҳамма гап марказий газеталардан бирида «Синчалак»дан кичик бир парча босилишидан бошланган. Газета чиққан заҳоти ҳаммаёқ тўс-тўполон бўлиб кетган. Буни қарангки, А. Қаҳҳор асарида «давлат сири»ни фош қилиб қўйибди. Ўша парчада ёзилишича, чет элдан келаётган меҳмонларни қаерга олиб бориш аввалдан келишиб олинади. Бу – «давлат сири» экан. Чет элликларнинг қаерга бориши ўзининг иши экан... Газетанинг ўша сонига навбатчилик қилган бўлим мудирига ҳайфсан берилади, бошқа чоралар кўрилади. Бўлим мудири аламига чидолмай ёзувчининг ўзига қўнгироқ қиласи. Шунда Абдулла Қаҳҳор ўша газета раҳбарларидан бирининг хонасига кириб боради. Раҳбар адабнинг салобатини кўриб ўрнидан туриб кетади. Шунда Абдулла Қаҳҳор бир оғиз сўз айтади. «Бурга йўталса, тиззаси қалтирайдиган раҳбар экансиз! Кўркманг, тагингиздаги креслони ҳеч ким тортиб олмайди. Бу асар аллақачон Москвада чиққан» – дейди-да, машҳур адаб Константин Симонов таржимасида «Синчалак» босилган «Знамя» журналини унинг столига ташлаб чиқиб кетади.

Қаҳҳор домла фақат асарларида эмас, ўзаро суҳбатда ҳам, катта-кичик йигинларда ҳам ҳар бир сўзни танлаб, жой-жойига қўйиб ишлатар, шу қадар образли гаплар айтардики, йигилганлар унинг чиқишини интиқдик билан кутар, жон деб тинглар эдилар.

1966 йили «Тошкент оқшоми» газетаси ташкил этилди. Бош муҳаррир Саъдулла Кароматов (охирати обод бўлсин) жуда ташаббускор одам эди. Тошкент Давлат Педагогика институти (ҳозирги Педагогика университети)да газета таҳририяти Абдулла Қаҳҳор билан талабалар учрашувини ташкил қилди. Домлага кўплаб саволлар берилди. Устоз сўз масъулияти, нафақат асарда, балки давраларда айтиладиган ҳар бир жумланинг назарни бўлиши шартлиги ҳақида гапириб, қизиқ мисол келтирди. Кўчадан кетаётган одамлар

қарашса, биттаси деворга суюниб мункайиб ўтирганиш. Бу – маст-аластми, нима бало, деб яқин бориб қарашса, бечора ўлиб қолган экан. Ўзи ўлганниш-у, нуқул жаги қимиirlарниш. Ҳужжатини олиб кўришса, касби лектор экан! Қаҳҳор домла кўпчилик олдида сўз айтишнинг юки оғир бўлишини, ёлғон-яшиқ гаплар билан одамларнинг қўйинни пуч ёнгоқча тўлдириш яхши эмаслигини назарда тутганини кейинроқ тушундим. Ўшанда енгил кулгига сабаб бўлган бу гап ортидан галва чиқди. Маълум бўлишича лекторлар Марказқўм номенклатурасида тураркан. Уларни танқид қилиш мумкин эмас экан. (Эҳтимол гап лекторнинг касбида ҳам эмас, Қаҳҳор домла нимага шама қилганини бъзви «хушёр ўртоқлар» пайқаб қолгани учун ҳам ранжиган бўлишлари мумкин.)

Устоз ёзувчилик хунарига масъулият билан қарашни барча шогирдларидан баравар талаб қиласр эди. Ўтган асрда ўзбек адабиёти ривожига катта ҳисса қўшган адаб, шоир ва мунаққидлар Саид Аҳмад ака ва Шухрат домла, Одил Ёқубов ва Пиримқул Қодиров, Озод Шарафиддинов ва Матёқуб Қўшжонов, Эркин Воҳидов ва Абдулла Орипов, Ўлмас Умарбеков ва Тўлапберган Қаипбергенов, Умарали Норматов, Носир Фозилов, Учқун Назаров, Шукур Холмирзаев, Гулчеҳра опа ва Ойдинхонлар устоз сабогини олган шогирдлар бўлди.

Қаҳҳор домла шогирдларига нисбатан қанча меҳри бўлса, шунча қаттиққўл ҳам эди. Ёшларнинг ҳар бир ютуғидан қувонар, аммо ижодга нисбатан енгилтакроқ муносабатда бўлса аяб ўтирасди. Буни ўзимнинг аччиқ тажрибамда синаганман. Биринчи асаримиз анча «довруқ қозонгач», гоҳ у, гоҳ бу нашрлардан «буортмалар» туша бошлиди. Бир журналнинг илтимоси билан ҳикоя ёзиб бердик. Инсоф билан айтганда, ҳикоя жудаям ёмон эмас эди. Аммо таҳририят ўзи буюрган мавзуга ўзи хўжайин бўлгиси келган шекилли, «таҳрир»ни шунақсанги боплабдики, бўшгина, совуққина ҳикоя босилиб чиқди. Кунларнинг бирида дўстларим

домла мени йўқлаётганини, нимадандир хафалигини шама қилишди. Юрагимни ҳовучлаб устознинг шаҳар ҳовлисига бордим. Ҳозир «пўстагим қоқилиши»ни билиб ўтирибман. Кибриё опа дастурхон ёзди. Чой келтирди. Устоз бир оғиз ҳам койимади. Адабий жараён ҳақида фикрини айтди. Жаҳон адабиётидан кимларни яхши кўришим билан қизиқди. Фақат, чиқиб кетаётиб, оstonада ботинкамнинг боғичини терлаб-пишиб боғлаётганимда бир оғиз сўз айтди. «Ҳақиқий ёзувчи қандай машҳур бўлиб кеттганини ўзи билмайди. Уни халқ кўтаради. Мен ҳалиям борман, деб эслатиш учун бўш асарни эълон қилиш шарт эмас...» Ана, биз ҳам «насибамиз»ни олдик! Бундан ортиқ қалтак бўлмаса керак! Ўшандан бери, ҳамиша, ҳозир ҳам бирон нарса ёза бошласам, домла елкам оша қараб, «хўш, бўёги қандок бўляяпти?» деб турганга ўхшайверади.

Устоздан бир марта мадад сўраб борганим эсимда. «Шамол эсаверади» деган қиссан эълон қилинганда уюшмадаги катта йигинда бир мунаққид «фалончи ўз асарини Тендряковдан кўчириб олган» деб даъво қилди. Бу – ёмон айбнома эди. Аслида мен Тендряковнинг ўша асарини кўрган ҳам эмасдим. Фақат мавзу бир-бирига яқин бўлиб қолган экан. Ҳар иккала асарда ҳам худди ўша – 60-йилларда бошланган «кенг оммани эргаштириш учун сунъий қаҳрамон» ясашга уриниш қораланганди.

Бир хил мұхитда яшайдиган икки адаб бир-биридан бехабар ҳолда бир мавзуда асар ёзиши табиий ҳол. Буни плагиатта йўйиш оғир айбнома. Айниқса, ёш қаламкаш учун... Дардимни кимга айтишни билмай, Қаҳ-ҳор домланинг олдига бордим. Ҳаяжондан тутилиб-тутилиб бўлган гапни айтдим. Устоз негадир хотиржам жилмайиб қўйди. «Сизни кўчирмакашликда айبلاغан ўша муллага айтиб қўйинг. Шу гапи рост бўлса, Тендряков мендан кўчирган бўлиб чиқади. «Қаҳрамон» ясаб, кўз-кўз қилиш ҳақида мен ҳам аллақачон ёзганман. Бир мавзуда ўнта ёзувчи ўн хил асар ёзиши мумкин. Ҳамма гап ўша мавзуни ким қандай уddaлашида. У ёгини

сўрасангиз, адабиётда бир-бирига ўхшаш лавҳалар ҳам етарли. Айтайлик, «Бой ила хизматчи»да ҳам, «Ўтган кунлар»да ҳам, «Қутлуг қон»да ҳам асар қаҳрамонлари заҳар ичиб ўлади. Нима, шу билан ёзувчилар бир-биридан қўчирган бўлиб қоладими? Бу асарларнинг бирини олиб қолиб бошқасини ташлаб юбориш керакми, энди?»

Устоз ҳузуридан елкамдан тоғ ағдарилгандек енгил тортиб чиқдим...

Абдулла Қаҳҳор ҳақида гап кетганда Кибриё опани эсламаслик адолатдан бўлмайди. Устоз нимаики ёзган бўлса, ҳаммасида умр йўлдошининг хизмати бор. Опа умр бўйи адабнинг ижод қилиши учун имкони бор қадар қулай шароит яратиб беришга уринган. Қолаверса ўзи ҳам ижодкор сифатида домлага жўяли маслаҳатлар берган. Домла вафот эттанидан кейин ҳам Кибриё опа ўз умрининг охиригача ҳар йили сентябрь ойида адаб тутилган қунни хотирлаб, устознинг дўст-биродарлари, содик шогирдларини бир даврага тўплашдан чарчамади. Опа вафотидан сўнг бу анъанани Кибриё опанинг укалари, жиянлари давом эттиридилар. Қаҳҳор руҳини ҳамиша эъзозлаб келдилар.

Абдулла Қаҳҳор бир умр Ватан озодлиги, юрт истиқлолини орзу қилиб яшади. Мамлакатимиз Президенти қарори билан Абдулла Қаҳҳор таваллудининг юз йиллигини нишонлашга киришилгани устоз умр бўйи орзу қилган адолат тантанасидир, десак, тўғри бўлади.

Умарали НОРМАТОВ

УНИВЕРСИТЕТ САБОҚЛАРИ ВА ИЛҲОМЛАРИ

Санъаткорнинг шахс ва ижодкор сифатида цакланишида ўнлаб ҳаётий-маънавий омиллар қатори у таълим олган муҳит, устозлар таъсири нақадар муҳим ўрин тутиши кўпчиликка аён. XX аср миллий адабиётимизнинг ёрқин сиймоларидан бири Абдулла Қаҳҳор-

нинг ижодий тақдири ҳам бундан мустасно эмас. Адид умри поёнида битган «Озгина ўзим ҳақимда» сарлавҳали таржимаи ҳолида, «Ўтмишдан эртаклар» автобиографик қиссасида, шунингдек, «Биринчи домлам», «Мактабдошлар», «Хат» каби мақола ва сұхбатларида бу хусусда қимматли маълумотларни ёзиб қолдирган. Ёзувчи ўзининг ижодий тақдирида дорилғунундаги талабалик йиллари аҳамиятини алоҳида мамнуният билан таъкидлайди. Бу ҳақида сўзлашдан олдин Абдулланинг таълим бобида университеттacha босиб ўтган йўли устида озгина тўхталиб ўтсак.

Абдулла илк сабоқни, адабий таълимни оиласда, отасидан олган. «Отам китобга ниҳоятда ишқибоз бўлиб, деярли ҳар куни ишдан кейин онамга қизиқ китоблар ўқиб берар эди. Бу китоблардан эсимда қолганлари: ҳар хил жангномалар, «Далла ва Мухтор», «Баҳори дониш», «Бобо Равшан». Мен сатрларни кузатиб, отамнинг ёнида ўтирас эдим. Отам ҳеч қачон ҳеч қаерда ўқиган эмас, «мен тушимда хат таниғанман», дер эди. Шундай бўлса ҳам ажаб эмас, лекин тушида хат танишига ёрдам берган нарса унинг китобга ишқибозлиги орқасида, менга ўхшаб, саводли киши китоб ўқиганида сатрларни кузатгани бўлса керак», – деб ёзади у таржимаи ҳолида. Ота таъсирида шаклланган айни шу малака илк бор Бувайда қишлоғида отин ойи мактабига борганида иш берди, бир неча ойда хат танийдиган бўлди. Сўнг Валихон сўфи отлиқ мактабдор қўлида саводини давом эттириди. Ота домланинг чаласавод бир кимса эканидан огоҳ бўлгач, Абдуллани сўфи мактабидан чиқариб олиб уни ўзи ўқитишга тушади. Шу тариқа икки-уч йил ўтади. Ниҳоят, Абдулла ўн-ўн бир ёшларга етганда унга Оққўргондаги Муҳаммаджон қорининг янгича усулдаги мактабида ўқиш насиб этади. Бу маскан аввал таълим олган ибтидой қироатхонликка асосланган мактаблардан тубдан фарқ қиласарди. Қисқа фурсат ичиде Абдулла бу мўътабар аллома қўлида «Устоди аввал» деган китобдан ўқиш ва машқ

қилиш учун яхши сабоқ олди; икки ой ўтар-ўтмас «Гулшани дилафгор», «Болалар боғчаси», «Ажойиб улмаклукот» сингари китобларга, Абдулла Авлоний, Тавалло, Сўфизода, Сидқий, Завқийнинг «абёт»ларига тиши ўтадиган, Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг иншо китобидан мактуб, турли хужжатлар нусхаларини чиройли қилиб қўчирадиган бўлади.

Афсус, жоҳил кимсалар бу табаррук алломани «жадидчилик ургуни сочгани келган»лиқда айблаб, у очган мактабни ёпишга эришадилар, янгича мактаб жиҳозларига ўт қўядилар. Бироқ Муҳаммаджон қори ёққан чироқ нури умр бўйи адаб қалбини чарогон қилиб келди; ёзувчи устозга бўлган эҳтиромини аъло даражада адо этди, «Ўтмишдан эртаклар»нинг энг ёрқин саҳифаларини унга багишлади, ҳатто ҳаётининг сўнгги дақиқаларида вафотидан сўнг ўша устоз жаноза ўқишини васият қилди. Адабнинг васияти тўла-тўқис бажо келтирилди, унинг жанозасини устози ўқиди, устози тиловат қилган Қуръони қарим оятлари садоси остида лаҳадга қўйилди.

Шогирд Абдулла вақти келиб қўлига қалам олар экан, илк ижодий машқларини устоз Муҳаммаджон қори қалбига жо этган жадидчилик гоялари руҳидаги жаҳолатга қарши асарлар билан бошлади, бутун ижоди давомида мутеликка, хўрликка қарши исён кўтарди, ҳалқини кишанлардан халос бўлишга, бўйин эгмасликка, инсонлик шаънини баланд тутишга чорлади.

Қаҳҳорлар оиласининг бир неча йиллик дарбадар турмушдан кейин киндик қони тўкилган Қўқон шаҳрига узил-кесил қайтиши эл-юрт, жумладан, Қўқон тарихидаги энг мудҳиш, қора кунларга – Мухторият тормор этилган дамларга тўғри келди. «Ўтмишдан эртаклар»нинг «Қўқон ҳаробалари орасида» деб сарлавҳаланганд бобида бу кўхна шаҳарнинг ўша кезлардаги аянчли манзаралари ҳаққоний гавдалантирилган.

Авваллари эскича қироатхонлик, янгича жадид мактабида таълим олган Абдулла энди шаҳарда шўро

мактабларида ўқиши давом эттиради. Дастрлаб «Истиқбол»да, сўнг интернатда таълим олади, ундан «Коммуна» мактабига ўтади, ўзбек билим юртининг тайёрлов бўлими «Намуна – татбиқот» мактабида, ундан кейин билим юртининг ўзида ўқииди. 20-йиллар бошларидағи миллий таълим тизимидағи эврилишлар, мафкуравий жараёнлар – барчаси ёш Абдулла ҳаётида муайян из қолдиради. Бир томондан, дунёвий билим, ҳарбий интизом, иккинчи томондан, диний-исломий таълим; айни пайтда миллий-туркий ифтихор ва шу билан баробар инқилобий шўровий тарғибот ёнма-ён давом этди. Абдулла инқилобдан бурунги мактабларда Қуръон оятларини қуруқ ёд олган бўлса, энди бу оятларнинг маъно таржимаси билан таниша бошлади; миллий-инқилобий шарқияларни кўпчилик бўлиб куйлади. Муҳаммаджон Холиқий, Пўлатжон домла, Қори Ниёзийлар назарига тушди. Адабиёт кечаларида ўша вақтнинг машҳур шоирлари Чўлпон, Ҳамза Ҳакимзода-лар билан учрашди; энг муҳими, ёш Абдуллада журналистикага ва адабиётга майл уйғонди. Билим юртида у истеъдодли ва садоқатли дўстлар ортириди. Кейинчалик Фанлар Академиясининг академиги, техника фанлари доктори бўлиб етишган Муҳаммаджон Ўрозбоев, медицина фанлари доктори Муҳаммаджон Қулматов, академик Теша Зоҳидов, химия фанлари доктори Йўлчи Тошпўлатов каби мактабдошлари бир умр адаб учун чин маслақдош, мashaққатли ҳаёт йўлида таянч ва суюнч, маслаҳатгўй бўлиб қолди. Дўстларининг ҳар бири адидаги ноёб истеъдодни ниҳоятда қадрлар, имкон қадар уни авайлашга ҳаракат қилар, қўлидан келган маслаҳат ва мададни аяmas эдилар.

«Муштум»даги фельетон ва ҳажвиялари билан кўзга ташланба бошлаган Абдулла 1925 йилнинг бошларида Тошкентга «Қизил Ўзбекистон» газетасига ишга тақлиф этилди. Ёш ижодкорнинг қизгин журналистик фаолияти бошланади. Шу орада мактабдош дўсти Муҳаммаджон Қулматов Абдуллага «катта иш ва кўп

пул» деб саводсиз қолаёттанини айтиб кўнглига гулгула солади, бир йил тайёргарлик кўриб келаси йилда Москва университетининг адабиёт факультетига киришни маслаҳат беради; ўзи Москва университетига ўрин олиб кетади, дўстига хужрасини инъом этади ва Павел деган бир ўртоги билан таништиради. «Павел университетнинг иккинчи курс студенти, сариқ соч, кўк кўз, жуда келишган ва хушчақчақ бир йигит эди, — деб ёзади адаб кейинчалик таржимаи ҳолида. — Шу йигит бир йил шугулланиб, мени Москва университетининг адабиёт факультетига эмас, Ўрта Осиё Давлат университетининг (ҳозирги Ўзбекистон Миллий университети — У.Н.) ишчилар факультетига ҳамма фанлардан тайёрлади. Мен ўқиган мактабларда рус тили жуда кам ўқитилар эди, шунинг учун рус тилидан жуда заиф Эдим».

Ўша кезлари университетда, жумладан, ишчилар факультетида дарслар рус тилида олиб борилар эди. Павел ёрдамида Абдулла рус тилини яхшигина ўрганиб олди ва ишчилар факультетига киришга, иккинчи курсдан қийналмай ўқиб кетишга эришди. Бугина эмас, Павел Абдулланинг «ёзувчи-газетчи» эканини назарда тутиб рус классик адиларининг асарларини оригиналда ўқишига ундейди, Павелнинг ёрдами билан Гоголининг «Иван Иванович ва Иван Никифорович ораларида бўлиб ўтган низолар ҳикояси» асарини синчиклаб ўрганади, китобни деярли ёд олади. «Биринчи домлам» мақоласида адаб ёзади: «Бу китоб менга, бир томондан, рус тилини ўрганишда биринчи дарслик бўлган бўлса, иккинчи томондан, мени янги бир оламга, китобга эмас, ҳаёт одамларнинг товуши эшитилиб, қиёфаси яққол кўриниб турган, уларнинг ички дунёсини ойнайдай акс эттирган адабиёт оламига етаклади».

Ёзувчи бунинг учун Павелдан, университет таълимидан бир умрга миннатдор бўлиб қолди, Павел Шафрин образини «Сароб» романига ҳам олиб кирди. Бу йигит асарда бош қаҳрамон Саидийга энг кўп хайр-

хоҳлик кўрсатган, талабалик даврида ҳам, раҳбарлик лавозимларида ишлаганида ҳам моддий ва маънавий мадад бериб келган олижаноб шахс сифатида талқин этилган.

Шундай қилиб, Абдулла Қаҳҳор ҳаётида янги саҳифа очилди, университет даври бошланди, 1926 – 1929 йиллари ишчилар факультетида, орадан бир йил ўтиб 1930 – 1933 йиллар давомида педагогика факультетида таълим олди.

Бир неча оғиз сўз университетнинг ишчилар факультети хусусида. 20-йилларнинг бошларида университет талабалари орасида маҳаллий аҳоли, жумладан, ўзбеклар сони оз бўлиб, масалан, 1925 йилга келиб бор-йўги 8 фоизни ташкил этар эди. Айрим жонкуяр миллатпарвар раҳбарларнинг ташаббуси билан республика аҳолисининг кўпчилигини ташкил этувчи меҳнаткаш аҳоли фарзандларини ўқишга тортиш мақсадида уларни олий таълим даргоҳига тайёрловчи ишчилар факультети ташкил этилди. Йилдан-йилга бу факультет тингловчилари сафи кенгайиб борди, 1925 йилга келиб 889 кишига етди. Туркистон шўролари МИҚ раиси Т. Рисқулов имзолаган буйруққа мувофиқ «Ишчилар факультети, табиийки, синфий мактаб бўлиб, унга факат ишчи ва деҳқон таркибидан чиқсан тингловчилар қабул қилинади» деб белгилаб қўйилди ва тингловчиларга қатор имтиёзлар ваъда этилди. Низомга кўра, бу факультет университетда алоҳида мавқега эга бўлган, факультет кенгашига кўпгина масалаларни мустақил ҳал қилиш ҳуқуқи ҳам берилган. Вазиятнинг чигал томони шундаки, маҳаллий миллат фарзандларнинг ишчи факультетига кириши йўлидаги асосий тўсиқ ўқишнинг рус тилида экани эди. Бу борада ҳам айрим миллат фидойиларининг саъи-ҳаракати туфайли 1922 йили Эски шаҳарда ишчилар факультетининг мусулмон бўлими ташкил этилди, бўлим икки йил маҳаллий аҳоли болаларига рус тилини ўргатар, сўнг уч йил мазкур факультетнинг асосий русча бўлимида ўқишни

давом эттириш лозим эди. Абдулла, юқорида эслатиб ўтилганидек, Павел ёрдамида ишчилар факультетининг асосий русча бўлимига мустақил равишда тайёргарлик кўриб, унга киришга муваффақ бўлди.

Мен шахсий сухбатлардан бирида «Нега ўзингиз ният қилгандай МГУнинг адабиёт факультетига эмас, Ўрта Осиё Давлат университетига кирдингиз?» деб сўраганимда, устоз қулиб: «Бунга ҳам ўша Павел айбдор, у мени шунга кўндириди», деган эди. Унинг айтишича, бизнинг университет ҳам МГУдан қолиш мас экан. Бу ердаги домлаларнинг аксарияти Марказдан, Москва ва Ленинград олий ўқув юртларидан келган машҳур педагог олимлар. Уларнинг ҳар бири ўзига хос бир дунё, улар орасида марксистлар билан баробар ўзгача қарааш, маслакларга эга тилшунос, адабиётшунос, руҳшунос, файласуф педагоглар бор. Ҳамма-ҳаммаси билан танишасиз. Бунинг устига Сиз ёзувчисиз, катта ёзувчи бўлмоқчисиз, ёзувчи учун кенг қамровли замонавий билим билан баробар ҳаётий замин ҳам керак. Асарларингиз учун мавзуу ва қаҳрамонлар шу заминнинг ўзида, яхшиси, Сиз шу ерда туриб ўқинг, шу ерда туриб ёзишда давом этинг. Мен эса ҳар қандай ёрдамга тайёрман, деб туриб олади бу очик кўнгил йигит. Бу маслаҳат бўлгуси адигба маъқул тушади ва енг шимариб ўқиш, мутолаа, ижод оламига шўнгийди. Университет таълими, бу маскандаги жўшқин ҳаёт ёш талаба-ёзувчига кутилганидан ортиқроқ ҳадялар инъом этади. Таржимаи ҳолида адид мамнуният билан ёзади:

«Ишчилар факультетида мен биринчи маротаба рус адабиёти билан танишдим. Илгари «Бўйи баравар китоб ёзган Толстой» ва «Русларнинг буюк шоири Пушкин»-нинг номини эшитган эдим, холос. Ишчилар факультетида Пушкин, Лермонтов, Гоголь, Гончаров, Тургенев, Чехов, Горький, Маяковский, Блокнинг айрим асарлари билан танишдим. Мен булардан айниқса Гоголь, Тургенев ва Чеховга эргашиб асарлар ёзишга жуда кўп уриндим, лекин буларга эргашиб ёзишга ҳали эрта

бўлганидан ёзганларим фақат машқ бўлиб дафтарда қолиб кетди. Лекин бу машқлар кейинчалик менга катта фойда берди».

Бугина эмас. Ишчилар факультетида у турли фанлар, хусусан, фалсафа, руҳшунослик, адабиётшунослик, санъатшуносликка оид рус тилидаги адабиётлар, эндиғина русчага таржима этила бошлаган Шопенгауэр, Нитше, Фрейд, Кафка каби алломалар ижоди ва улар ҳақида ёзилган асарлар билан таниша борди. Ёзувчининг уй-музейида сақланиб қолган бир қисм китобларнинг ўзи унинг ўша қезлардаги қизиқиш, тафаккур доираси нақадар кенг бўлганидан далолат беради. Қаҳҳор эътибор билан ўқиб ўрганган илмий-назарий китоблар орасида, жумладан, Ф. Виттельснинг «Фрейд – его личность, учение и школа» (1925), Б.А. Грифцовнинг «Теория романа» (1927), И. Лапшиннинг «Философия изобретения» (1922), А.В. Луначарскийнинг «Идеализм и материализм» (1924), К. Эрбергнинг «Цель творчества» (1919), Л. Авербахнинг «Наши литературные разногласия» (1927) каби асарлари бор. Ўз-ўзидан аёнки, китоб, илим шайдоси талаба Абдулла булар билан чекланмай кутубхоналарда ўтириб бу хилдаги бошқа қанчадан-қанча китобларни мутолаа қилган. Аслида ишчилар факультети ҳозирги умумий ўрта таълим сингари тингловчиларни олий ўқув юртларига кириш учун тайёрлайдиган таълим муассасаси бўлган. Ёш Қаҳҳор бу факультет ўқув режасида белгиланганидан бир неча баробар кўп билимларни эгаллаган.

Ишчилар факультетида у шахс сифатида ҳам ўзини кўрсата бошлади, болалигидан «табиатига сингиб кетган ёввойиликка» бир қадар барҳам берди, ўзи айтмоқчи, умрида биринчи марта кўпчилик олдида нутқ сўзлаб одамлар эътиборига тушди. Қисқаси, ишчилар факультети ҳар жиҳатдан уни катта йўлга чиқариб қўйди. Ўзи эътироф этган чин бадиий асар деса дегулик «Бошсиз одам» ҳикоясини ишчилар факультетининг охирги

курсида 1929 йили яратди. «Бошсиз одам»да, – деб ёзади у, – ўзим «холис» туриб, ўша вақтдаги ҳаёт лав-ҳаларидан бирини кўрсатишга ва бунда биринчи марта одамнинг характерига қўл уришга ҳаракат қилган эдим».

Хуллас, университетнинг ишчилар факультетидаги тўрт йиллик ўқиши бўлгуси ёзувчи учун ҳар жиҳатдан тайёргарлик даври бўлди.

Ишчилар факультетини битирганидан кейин у Қўқонда қишлоқ ўқитувчиларини қайта тайёрлаш курсида муаллимлик қилди. Муаллимлик болалигида кўрган батраклар, чоракорлар, камбағал деҳқонлар авлоди – бугунги қишлоқнинг янги зиёлилари билан уни яқиндан таништириди. Орадан кўп ўтмай вилоят газетаси «Янги Фарғона»га ишга ўтади. Газета котиби ва ҳажвий бўлим – «Чигириқ»нинг мудири бўлиб ишлайди, «Чигириқ»да «Ниш» имзоси билан ҳажвиялар ёзиб туради. Бироқ қадрдан университет даргоҳи бетиним уни ўз қучогига чорларди. Ишчилар факультетини битирибоқ у университет факультетларидан бирига имтиҳонсиз кириш ҳуқуқига эга эди. Бир оз ўқишига дам бериб ҳаёт ичида бўлгиси келди ва, ниҳоят, бир йил ўтиб яна университетнинг педагогика факультетидаги ўқишини давом эттириди. Адид ҳаётда танлаган йўл – филология таълими ҳам ўша кезлари айни шу факультет бағрида бўлганидан педагогика факультети талабасига айланди. Педагогика факультетидаги ўқиши йиллари Абдулла Қаҳҳор учунгина эмас, умуман, ижодкор талаба учун ҳам гайрату шиҷоатлар йили бўлди. Аввало, тўрт йиллик ўқишини уч йилда муваффақият билан тутатиб Ўзбекистон Фанлар комитети қошидаги Тил ва адабиёт илмий-текшириш институти аспирантурасига ўтади. Айни пайтда таржима ишлари билан қаттиқ машгул бўлади, рус ва жаҳон адабиётининг ўнлаб асарларини ўзбек тилига таржима этади. Шулар билан баробар бадиий ижод билан астойдил шугулланади. 1932 йилда «Қишлоқ ҳукм остида» қисссасини, 1933 йили эса «Қотил-

нинг туғилиши» билан «Олам яшарадур» тұпламларини эълон этади. Бу тұпламлардан ўнлаб ҳикоялар жой олган. Буларнинг устига эңг асосийси илк романы «Сароб» устида иш олиб боради. Муаллиф ёзади: «Аввал Үрта Осиё Давлат университетининг педагогика факультетида, ундан кейин Тил ва адабиёт илмий-текшириш институтыда ўқиганимга, таржима ишлари билан қаттиқ машгүл бўлганимга қарамай, «Сароб»ни тўрт йилда ёзиб тутатдим».

Қатор ҳажвиялар, ҳикоялар, қиссалар устидаги ишлар билан баробар 23 ёшида «Сароб»дек жиддий асарга қўл уриш ва мўътабар қаҳҳоршунос Озод Шарафиддинов айттанидай, «Ўткан кунлар»дан кейинги «иккинчи чўққи» саналмиш роман яратиш чиндан-да мўъжиза бўлди. Асар 1934 йили Ўзбекистон Республикасининг ўн йиллиги муносабати билан эълон қилинган давлат конкурсида иккинчи мукофот билан тақдирланди. Уни китобхон улкан байрамдек хуш қабул қилди.

«Сароб»да муаллифнинг ўзи бевосита ҳётда, биринчи галда университетнинг ишчилар ва педагогика факультетларида, қисман, Кўқонда интернат ва билим юргида ўқиган, «Янги Фарғона», «Қизил Ўзбекистон» таҳририятларида, комсомол раҳбариятида ишлаган кезлари дуч келган давраларда юз берган воқеа-ҳодисалар қаламга олинади. Роман икки ёш бош қаҳрамон — талаба Саидий билан Мунисхоннинг бири ташқарида, иккинчиси эса ичкарида туриб, бир пайтнинг ўзида университет эшигини бараварига очиш воқеаси билан бошланади ва шу икки ҳар жиҳатдан баркамол талаба ёшларнинг кўнгилларни энтиktiruvchi севги кечинмалари ва саргузаштлари, талабалик ташвишларининг фоят жозибадор, мароқли ифодаси билан давом этади. Шу тариқа «Сароб» миллий адабиётимизда миллий университетимизнинг эшигини очиб ўқувчиларни унинг даргоҳига илк бор олиб кирган етук роман сифатида ҳам фоят қўмматлидир. Адид асарда университетимизнинг ўша кезлардаги манзарасини, ўқув даргоҳидаги маънавий-

маърифий иқлимини, ўша йиллари бутун мамлакатда кетаётган «икки тўлқин» кураши, мафқуравий-сиёсий жазава жараёнларини кўз олдимиизда жонли гавдалантиради. Таълим тизимига ҳам таҳдид солиб турган расмиятчилик, синфий айирмалардан ёшлар дили озор чекади. «Ўзику, бизни илм-урфонга чанқоқ халқ дейди, яна меҳнаткашу номеҳнаткаш деб халқни ажраттани нимаси!.. Балоға учрасин!..» дея нола қиласи роман қаҳрамони Мунисхон.

Университетдаги кўп ишлар бошқа бир қаҳрамон Саидийга ҳам маъқул тушмайди. У билан бир группада ўқиганлар ичида яхши, вужудидан қобилият ёғилиб турганлар ҳам бор; минг йил ўқигандага ҳам «нам» ўтмайдиган, аслида жисмоний меҳнат учунгина яратилганлар ҳам бор. Саидий бундан афсусланади: «Шулар ҳам студент! Ўзларигина эмас, ўқишига юборган ташкilotлар ҳам сарф қилинадиган меҳнатнинг бекорга кетмаслигига ишонади!» Саидий кўпдан бери айтмоқчи бўлиб, айтишдан ҳайиқиб юрган бир гапни бир куни дарс вақтида кекса бир профессор айтади:

«Сиз университетга муносиб эмассиз, — деди у, Саидий «тўнгак» ном қўйган бир йигитта, — бориб кетмонингизни чопинг!..

Кимдир қарши сўз айтган эди, муаллим жеркиб берди:

— Бу фан. Буни декрет билан соддалаштириб бўлмайди!»

Бугунги китобхон ҳайрон бўлиб ёқа ушлаши мумкин: бу гапларнинг нимаси нотўгри, хато?! Бироқ куюнчак Саидий ўқиган, ҳақиқатгўй профессор дарс берган кезларда бу жиддий сиёсий-мафқуравий хато, дехқон синфини камситиш, ҳақорат қилиш саналган. «Тўнгак» билан профессор ўртасида ўтган бу гап бутун университетта довруқ бўлади ва порглаш юз беради, у ҳақда пролетар студентлар конференциясида гап бўлади, газеталарда ёзилади, ниҳоят профессор университетдан ҳайдалади. Энг ёмони, ҳақиқатпараст, бўлгуси

ёзувчи Саидий бу портлашдан чўчиб, ҳатто ўзининг ҳамдарди Мунисхонга ҳам қобилиятсиз кишилар тўғрисида оғиз очмайдиган бўлади; шу тариқа қаҳрамондаги адолат ва шиҷоат туйгусига дарз кетади.

Биламиз, «Ўткан кунлар» билан «Мехробдан чаён»да ёшлар севгиси фавқулодда бир маҳорат билан замонавий романтик услубда тараннум этилган, шу тариқа буюк адаб бу борада миллий адабиётимизда янги даврни бошлаб берган эди. Ҳар икки романдаги севишганлар ўз даврининг ҳар жиҳатдан етук маърифатли ёшлари. «Сароб» романи муаллифи айни шу анъанани давом эттиради ва бу борада янги бир саҳифа очишига эришади. «Сароб»даги севишганлар ҳам ҳар жиҳатдан баркамол, маърифатли ёшлар, бироқ Отабек ва Кумуш, Анвар ва Раънолардан фарқли ўлароқ, булар янги давр – XX асрнинг 20-йиллари ёшлари. Қодирий қаҳрамонлари орзу қилган «ота-она орзуси» каби тўсиқлардан холи, эркин муҳаббат соҳиблари. Улар бемалол учрашиш, бирга дарс қилиш, дил розларини изҳор этиш имконига эга. Саидий билан Мунисхон Марказий Осиёда ягона замонавий олий таълим маскани – университет талабалари; замонавий жаҳон маданиятидан хабардор, оврўпача тафаккур эгалари; Мунисхон роялда машқулар чалади, икки ёш жаҳоний муаммолар устида баҳслашади; бора-бора бир-бирларига оврўпачасига «сенлаб» муомала қилишга ўтади. Айни пайтда улар ҳеч қачон шарқона одоб, ибо доирасидан четга чиқмайдилар. Улар мана шундай янгича покиза муносабатларни ҳазм қила олмайдиган кимсалар гийбатидан надомат чекадилар. Мунисхон бир ўринда: «Мен ҳайронман,... рус қизлари, йигитлари бир-бирлари билан истаганича иноқ бўла олади, аммо шу ишни биз қилмоқчи бўлсак – гийбат, фитна... ҳақорат...» дея шикоят қилади. Энди Саидийнинг бу шикоятга жавобини эшитиб кўринг:

« – Ҳар бир янгилик қаршиликка учрайди. Ҳар бир янгилик диққатни жалб қилиб, ўзи тўғрисида

турли-туман фикрлар тұғдиради. Ҳар ҳолда биз эски турмушнинг болаларимиз. Хотин-қызларга қарашимизда ўша эскиликнинг изи бор. Шуларнинг натижаси. Хайр... аҳамияти йўқ. Ўйлашга, сўзлашга арзимайди».

Бу гаплар, теран изоҳлар замонавий илфор ўзбек йигитининг, дорилфунун талабасининг даража, савиа-сидан ёрқин бир далолат!

Бунаقا мисоллар асарда тўлиб-тошиб ётибди...

Хўш асарда Саидий билан Мунисхон орасидаги самимий, бокира, мафтункор муҳаббатнинг заволига сабаб нима? Қанақа омиллар бу икки баркамол ёшни ҳалокат чоҳи томон олиб борди. Уларнинг орзу-ниятлари, мақсадлари сароб бўлиб чиқишида кимлар айбдор? Роман муаллифи бу хил саволларга жавоб қидиради. Жавоб қидирганда ҳам жўн, бирёқлама осон йўлдан бормайди. Олдинда ғоят чигал, мураккаб, зиддиятли ижодий муаммолар турганлигини юрақдан ҳис этади. Масала моҳияти, қаҳрамонлар ящаётган давр, муҳит ва вазият ўта мураккаб, зиддиятли бўлганидан муаллифнинг изланишлари ҳам, бадиий таҳлил ва талқинлари ҳам зиддиятли кечиши табиий. Адабнинг ишчилар факультетида олган билимлари, газеталарда ишлаган кезлари орттирган тажрибалари, ниҳоят, асар устида ишлаш чоги университет муҳити, жаҳон адабиётидан қилган таржималар жараёнидаги сабоқлар – буларнинг барчаси романнавис тафаккурида эврилишлар юзага келтириши табиий. Қаҳҳор ўз даврининг Чўлпон, Ойбек сингари пешқадам ижодий зиёлилари қаби замонавий жаҳон адабиёти, санъатидаги энг янги жараёнлардан, фалсафадаги, руҳшунослиқдаги қарашлардан, жумладан, экзистенциализм ва абсурд хусусидаги таълимотлардан хабардор эди. Айни «Сароб»га ҳамоҳанг «Тинч Дон», «Клим Самгиннинг ҳаёти» асарларини пешма-пеш ўқиб, кузатиб борди, ҳатто персонажлар руҳияти «онг оқими» услубида таҳлил этилган «Клим Самгиннинг ҳаёти» эпопеясининг каттагина қисмини таржима ҳам қилди. Жаҳон адабиётидаги анъанавий

реализмнинг бой сабоқлари билан баробар аср бошида улкан оқимга айланған бошлаган модернизм тажрибалари ҳам «Сароб»да ўз зухрини топди. Муаллиф роман устида иш олиб борган чөгларда соцреализм ҳали қонун тусини олмагани сабаб, бу асар унинг таъсиридан омон қолди. Кейинчалик танқидчилик «Сароб»ни соцреализмдан четда турувчи «буржуя» объективистик реализмiga мансуб асар деб баҳолаши тасодифий эмас.

«Сароб» бош қаҳрамонларининг фожеий қисматида ижтимоий омилларнинг таъсири катта эканини ҳеч ким инкор этолмайди. Октябрь тўнтаришидан сўнг мамлакатда авж олган бир миллат фарзандларини иккига ажратиб ташлаган синфий жазава, «икки тўлқин» кураши ҳар қадамда қаҳрамонлар қисматига таҳдид солиб турари; оддий темирчи фарзанди Саидий билан бадавлат хонадон қизи Мунисхон орасидаги муҳаббат бошда ҳеч қанақа айирмалар, тўсиқ, манфаат, тамаларсиз соф кўнгил майли сифатида гунча тутиб очилади, кўнгилларга чексиз сурур бахш этади. Қарангки, охир-оқибат кўзга кўринар-кўринмас ижтимоий-синфий манфаатлар шу бегубор туйғу, инсоний мулоқотларга рахна сола бошлайди. Бироқ, шуниси характерлики, роман муаллифи буни персонажлар қисматидаги фожианинг бош омили деб қарамайди. Асарни синчиклаб ўқисангиз, персонажлар, хусусан, Саидий руҳиятидаги жараёнларни эътибор билан қузатсангиз, ҳамма бало аввало унинг ўзида, табиатида, ботинида эканига иқрор бўласиз. Айни экзистенциалист қаламкашлар қаби ёзувчи муракқаб, чигал вазиятга тушиб қолган бош қаҳрамонни тугма, табиатан қандай бўлса шундайича намоён этади. Аллоҳ Саидийга бир бандай мўмин йигит учун нима зарур бўлса барчасини берди – унга замонасининг энг олий ўқув даргоҳида ўқиш, гўзалликда танҳо қизни севиш, севилиш насиб этди. Унда журналистикага, ёзувчиликка иқтидор ҳам мавжуд, бу иқтидорни рўёбга чиқариш имкониятлари ҳам муҳайё. Атрофида уни ҳимоя қиласиган ёру биродарлар

ҳам етарли. Афсус, бу бандай ожизда мақсадд йўлида изчиллик, қатъият, сабот, ўз тақдири учун курашиш иқтидори етишмайди. Табиатидаги одамовилик, лоқайдик, ихтиёрни ўз кўлига ола билмаслик туфайли биринкетин мавжуд имкониятларнинг барчасини бой бера бошлади. Ҳаётда салгина тўсиққа учраши билан ниятидан қайтади, бошлаган бирор ишини охирига етказа билмайди: шўро одамлари ичида юриб шўро одами, аксилинқилобий миллатчи гурӯҳга яқинлашиб аксилинқилобчи ҳам бўлолмайди; ёшлар ташкилотига аъзо бўлиб, охири ундан безади, журналистика, ёзувчиликда ҳам аро йўлда қолиб кетади, таржимонликни шунчаки тирикчилик касбига айлантиради. Энг ёмони, Аллоҳ инъом этган буюк неъмат — севгиси, севгилисини ҳам асрай билмайди, уни бутунлай бой беради.

Далил тарзида романдаги икки лавҳани эслайлик. Ошиқона мулоқотлар авжига чиққан бир лаҳзада Саидийнинг ҳазил-мутойиба аралаш жиiddий лутфига жавобан Мунисхон бехос «Мен сенга тегмайман-да!» деб юборади. Шунда Саидий мана бундай ҳолатта тушади:

«Саидий баланд ердан боши билан тушгандай кўзига юлдузлар кўринди, аммо сирни бой бермасдан, Мунисхоннинг юзига қараб илжайди. Ўнгайсиз жимлик ҳукм сурди! Фириллаб турган шабада очиқ қолган китобни варақлаб, устидаги гулни ерга туширди, қоғоз парчаларини учирив кетди».

Шу биргина гап туфайли Саидий, у қайси маънода айтилгани хусусида теран мулоҳаза юритиб кўрмай, худди китоб устидаги гул ҳолига тушади, секин-аста қиздан узоқлаша боради. Охири Саидий ҳам, Мунисхон ҳам кўнгли тиламаган кимса билан турмуш қуришга рози бўладилар. Бу дақиқалардаги икки ёшнинг алам-ўқинчлари, кўнгил фарёдлари ўқувчини ларзага солар даражада маҳорат билан ифода этилган. Мана бу парчани ўқиб кўринг-а: «Мунисхон биринчи марта ба ўз-ўзига Саидийни севганини қаттиқ товуш билан айтди: юзини гижимлаб, куюниб йиглади ва чидол-

маган минутларининг бирида ўзини каравотга кўтариб урди. У аввал ўзини ўлдирмоқчи бўлди...». Саидийнинг ҳоли бундан ҳам баттар. Улар ана шундай танг вазиятда бир-бирига тўқнаш келадилар. Орада гина-кудурат бўлиб ўтади:

«— Бунинг ҳаммасига сен сабаб бўлдинг, — деди Саидий ерга қараб, — шундай қилдингки, ўзинг ҳам йигладинг, энди мен ҳам йиглайман...

— Сен ҳам сабаб бўлдинг. Нега бўлмаса ўзинг... индамадинг?

— Мен индамадимми? Индамадимми? Эсингда борми, ху ишчилар шаҳарчасининг боғида дарс тайёrlаб ўтирганимизда нима деган эдинг? Кўрқиб-кўрқиб гапнинг учини чиқарганимда «мен сенга тегмайман» демаганмидинг?... Шундан кейин оғиз очгани юрак қилолмадим...

— Албатта. Айб ўзингда. Мен сенинг қўлингда эдим. Нима қилсанг қилар эдинг...»

Дарҳақиқат, айб Саидийнинг ўзида. У муҳаббати учун курашмади, курашолмади. Фақат севги бобида эмас, ҳамма жабҳада инон-ихтиёрини бутунаси тақдир ихтиёрига топширди, ўзини қўлга олиш, ўз тақдирни учун курашга яроқсиз бир кимса бўлиб чиқди. Унинг фожиаси ана шунда! Аслида булар учун уни бутунлай айблаб бўлмайди. У табиатан шундай тугилган, қўнгил одами, ҳеч қачон кўнглига зид иш тутолмайди. Ёзувчи ҳам уни тушунади, ошкора қоралаш ёки оқлаш йўлидан бормайди, холис туриб ҳаётда қандай бўлса, шундайича беради.

Романдан келиб чиқадиган асосий холоса, менингча, шундан иборат. «Сароб» айрим ҳамкасларимиз даъво қилганларидек, шунчаки «замон ва сиёsat талаби» билан битилган «сиёсий роман» эмас, балки у хазон бўлган муҳаббат, увол бўлган умр қиссасидир, аслида баҳт учун тугилган, аммо табиатидаги ожизликлар туфайли ҳаётда чалғиган, ўртанган қалбларнинг фожиали қисмати, руҳий изтироблари ҳақидаги умумбашарий аҳамиятга молик асадир.

Мен бир учрашув чоги «Сароб» романининг гояси хусусида сўраганимда адиб: «Асар гоясини қидиришга эҳтиёж борми ўзи? Мен шу қунгача битта-иккита дурустроқ нарса ёзган бўлсан бирортасининг ҳам гоясини олдиндан белгилаб олганим йўқ. Асар ўқувчида қандай таъсир қолдирса, уни қайси йўлларга бошласа гояси ўша-да!» – деб жавоб қилган эди. Сўнг «Сароб» ҳақида ёзилган нарсалар тўгрисидаги фикрини сўраганимда афсус-надомат билан: «Танқид шу пайтга қадар «Сароб»дан нуқул сиёsat излади. Романдаги одамларнинг дарди-дунёсини, оҳу зорини эшигадиган бир азamat топилмади», деган эди.

Ниҳоят, адибнинг орзу-армонлари ушаладиган, «Сароб»нинг чинакам бисотини, умумбашарий моҳиятини очиб кўрсатадиган замонлар келди. Адибнинг Қодирий романлари хусусидаги машҳур сўзлари унинг талабалик даврида яратган «Сароб» романига ҳам тўла-тўқис даҳлдор: «Сароб» янги давр адабиёти, Европа адабиёти гази билан ўлчаганда ҳам тўлақонли асардир.

Хуллас, Абдулла Қаҳҳор университетнинг ишчилар факультетидаги таълим жараёнида янги замон зиёлиси сифатида ҳар жиҳатдан *ҳаётнинг катта йўлига* чиқиб олган бўлса, педагогика факультетидаги ўқиш, жўшқин ижодий фаолият, хусусан, «Сароб» романи орқали *адабиётнинг катта йўлига* тушиб олди. Фақат шугина эмас, университетдаги талабалик йиллари бу нодир асар учун ёник илҳом, ҳам мавзу, ҳам қаҳрамонларни инъом этди.

Наим КАРИМОВ

АРМОН

Одатда бирор шоир ёки ёзувчи тўгрисида хотира ёзмоқчи бўлган киши шу ижодкор билан бўлиб ўтган учрашувларини қогозга туширади, унинг китобхонларга номаълум шахсий ҳаёти саҳифаларини ёритишни, айрим

асарларининг яратилиши тарихи билан ўртоқлашишни ўз олдига мақсад қилиб қўяди. Умуман, хотира ким ҳақда ёзилган бўлмасин, унда шу кишининг шахсий ҳаёти дикқат марказида туради. Аммо масаланинг ажабланарли томони шундаки, шоир ёки ёзувчи шахсий ҳаётининг муҳим қисмини оиласи ҳаёт ташкил этгани ҳолда худди шу масала кўпинча четлаб ўтилади.

Тўғри, Зарифа Сайдносированинг «Ойбегим менинг», Кибриё Қаҳҳорованинг «Чорак аср ҳамнафас» китоблари бундан истисно. Бу икки муаллиф икки улуг адабнинг рафиқалари бўлганлари учун ҳам биз, китобхонларни уларнинг оиласи ҳаётлари билан таништирганлар. Аммо шунга қарамай, назаримда, китобхонларни қизиқтирувчи масалалардан бири фарзандлар бўлганлиги туфайли камина қуида шу ҳақда баҳс юритмоқчиман.

Абдулла Қаҳҳор ҳаёти ва ижодининг билимдонларидан бири Озод Шарафиiddиновнинг «Машҳур кишилар ҳаёти» туркумида нашр этилган китобида адабнинг 1929 йил кузагидә Тошкентда илк бор уйлангани айтилган. Атоқли қаҳҳоршунос олим бу ҳаётий фактни адаб билан мулоқотлари пайтида олган. Шунинг учун ҳам китобхонлар уни чин ҳақиқат деб қабул қилишлари табиий. Лекин ўша пайтдаёқ адаб яна Қўқонга қайтиб бориб, «Янги Фаргона» газетасида хизмат қилишга мажбур бўлган ва нима учундир «Хужум» маҳалласидаги 210-ўйда ёлғиз яшаган. Орадан бир мунча вақт ўтгач, Абдулла Қаҳҳорнинг Кўқонда яшаб ишлашига эҳтиёж қолмаган ва у Тошкентта кўчиб келиб, 1931 йилнинг «кеч кузи»да, йигирма тўрт ёшга тўлганида иккинчи марта уйланган.

Энди ана шундай «лирик чекиниш»лардан кейин Озод Шарафиiddиновнинг «Абдулла Қаҳҳор» китобидаги қуиидаги лавҳани ўқийлик: «Унинг биринчи турмуш ўртоги Зайнаб Мирсаловна Нажабова онаси билан бирга Абдулла Қаҳҳор турадиган ҳовлига яқин ерда истиқомат қилишарди. Абдулла Қаҳҳор эса у пайтларда Ўқчида – литфондга қарашли бир ҳовлида икки хонали квартирада яшарди. Зайнабхоннинг онаси кексалигига қарамай, ҳали

анча бардам эди, шунинг учун бўлса керак, маҳалладаги баъзи одамларнинг кир-чирларига, супур-сиidlарига қарашиб турарди. Шу баҳона ёшлар бир-бирлари билан танишиб, анча иноклашиб кетиши. Ўша пайтда бу икки ёш ўзаро муҳабbat туйғулари асосида оила қурганми ёхуд уларнинг турмуш қуришига бошқа сабаб бўлганми? Орадан салқам олтмиш йил вақт ўтгандан кейин қўлимизда ҳеч қандай ҳужжатта ёхуд замондошларнинг хотираларига эга бўлмай туриб, бу саволга аниқ жавоб бериш қийин. Лекин бир нарсани айтиш мумкин – ўша йили Абдулла Қахҳорнинг бошига бир иш тушганда, Зайнабхон ҳам, унинг онаси ҳам ёш адигба ҳар жиҳатдан ҳамдардлик билдиришган, унинг огирини енгил қилиш, юпатиш, кўнглини кўтаришга ҳаракат қилишган, ҳатто атайин Қўқонга бориб, у ердан Абдулла Қахҳорнинг отасини чақириб ҳам келишган».

Озод Шарафииддинов мазкур китобини ёзишга киришган пайтда адид ҳаёт бўлибгина қолмай, унга мураккаб ҳаёт йўлининг номаълум саҳифалари билан танишиш имконини ҳам берган. Лекин Озод aka ҳақиқатнинг тагига етмай қўймайдиган қандай шижоаткор танқидчи ва олим бўлмасин, унинг охир-оқибатда бузилган никоҳ тафсилотлари билан қизиқиши одобдан эмас эди. Шунинг учун ҳам у адидни қалтис масалада безовта қилмай, юқорида муроҳазаларни баён қилиш билангина кифояланиб, тўғри қилган. Аммо каминанинг олдида турган вазифа «ота ва болалар» мавзуини ёритиш бўлганлиги сабабли бу қалтис масалага чап бериш иложсизdir.

Юқорида келтирилган маълумотдан англашилишича, Зайнабхоннинг онаси «кексалигига қарамай», «маҳалладаги баъзи одамларнинг кир-чирларига, супур-сиidlарига қарашиб турарди». Ана шундай турмуш тарзини кечирган қария йигирма тўрт яшар Абдулла Қахҳорнинг ҳам уйини ораста қилиб юрган. Бироқ у ҳар ҳолда кексайгани учун, ҳар доим ҳам бундай имкониятга эга бўлмаган. Зайнабхон баъзан онаси билан, баъзан ёлғиз ўзи ёш ёзувчининг кир-чиру супур-сиidlарига

га қарашган. У шундай соатларда бўйдоқ ёзувчининг дикқат-эътиборини ўзига қаратган бўлиши шубҳасиз.

Шу ўринда яна бир ҳолни эътиборда тутиш керакки, Зайнаб Мирсаловна Нажабованинг опаси қўқонлик таниқли шоир Шокир Сулаймоннинг хотини бўлган. Шокир Сулаймон, бир томондан, Оренбургдаги мадрасаси «Хусайния»да таҳсил кўрган, ҳам шарқона, ҳам гарбона маданиятли киши бўлганлиги, иккинчи томондан эса, Абдулла Қаҳҳорга юртдошлиги туфайли, улар ўртасидаги яқинлик адабининг Зайнабхонга уйланишига боис бўлгани ҳам эҳтимолдан холи эмас. (Ҳар ҳолда бу икки оила тез-тез дийдорлашиб, ҳатто 1940 йилда Кримдаги санаторийлардан бирига истироҳат қилиш учун борган.)

Абдулла Қаҳҳорнинг оила ва муҳаббат мавзусига багишланган мақолаларининг бирида бундай сўзлар бор: «Қиз билан йигит бир-бирини яхши кўради, иккени қарияларнинг ҳурматини қилиб, улардан розилик сўрайди. Қизнинг ота-онаси рози бўлмайди: «Йигит беватан, ҳукуматнинг уйида турар эмиш». Бу ҳурматли ота-она ўйламайдики, ҳукуматники, деган сўз – халқники, деган сўз...»

Мен бу сўзларни ўқир эканман, Тошкентга қўчиб келганидан сўнг «ҳукуматнинг ҳовлиси»да яшаган ёш адабининг кўнгли қайсиdir тошкентлик қизни ихтиёр этган бўлса, унинг ота-онаси шундай сўзлар билан куёв болага рад жавобини берганмикан, деган хаёлга ҳам бораман. Ҳар ҳолда Абдулла Қаҳҳор қандай асосдан келиб чиқсан ва қандай баҳонаи сабаб билан бўлмасин, 1931 йилнинг «кеч кузи»да Зайнабхон Нажабовага уйланган. Орадан кўп ўтмай, 1932 йили адабининг тўнгич фарзанди дунёга келган. Ёш ота, темирчи Қаҳҳор бобонинг фарзанди, унга яхши ният билан Пўлат деб исм берган. 1937 йили эса адабининг иккинчи қаноти – Суяр туғилган.

Аммо Абдулла Қаҳҳор билан Зайнабхон ўртасидаги никоҳ на миллий, на руҳий, на маданий-ижтимоий

заминга эга эмас эди. Шунинг учун ҳам улар тушган муҳаббат кемаси 1941 йили сув ости тошлирига урилиб, парча-парча бўлди. Иккинчи фарзанди деб оилани сақлаб қолишга уринган адабнинг саъй-ҳаракатлари ҳам зое кетди.

Абдулла Қаҳҳор архивида сақланаёттан суратларнинг бирида адабнинг бир-биридан ширин икки фарзандини бағрига босиб турганини кўрасиз. Бу суратни кўрган ҳар бир киши адабнинг фарзандларини севгани ва уларга меҳрибон ота бўлганига заррача ҳам шубҳа қилмайди. Аммо оила бузилиб, адаб устидаги бир сидра кийими билан Ўқчи маҳалласидаги уйини тарқ этиб чиққач, улар ҳолидан хабар олиб туришнинг йўли ҳам тақа-тақ беркилади. Тўгри, Кибриёхоним Абдулла Қаҳҳорга ёстиқдош бўлганидан кейин адига: «Юринг, болаларни кўриб келайлик», дейдиган пайтлари бўлди. Улар биргалашиб болалар қошига борадиган, улар ҳолидан хабар оладиган бўлишиди. Ёзги таътил кунларида эса Пўлат билан Суяр адабнинг Дўрмондаги шинам богида яйраб дам олган кунлар оз бўлмади. Абдулла Қаҳҳор болаларда Кибриёхонимга нисбатан ҳурмат туйгуси уйгонсин учун хотини орқали уларга пул-мул берадиган бўлди. Шу орада Пўлат улфайиб, Москвага ўқигани кетди. У Авиация-технология институтини тутатиб, техника фанлари номзоди илмий даражасини олишга эришиб, Тошкент Политехника институти (ҳозирги Техника университети) нинг доценти лавозимида хизмат қила бошлади. Суяр эса республика Олий милиция мактабини битириб, Тошкент шаҳар ички ишлар бўлимида ишлади. Лекин бу ҳар иккала фарзанднинг умри ўлчоғлик экан. Пўлат 1969 йили юрак хасталигидан вафот этди.

Мен ўша кунларда Тошкентнинг Эски Жўва бозорида иттифоқо Кибриёхонимни учратиб қолдим. У Пўлатнинг йигирмасини ўтказиш учун бозор қилиб юрган экан. Ушбу маъракадан кейин кўп ўтмай, Кибриёхонимни зиёрат қилиш учун борганимизда, Суярнинг ҳам ўттиз уч ёшида оламдан ўттанини эшитдик. У бахтсиз тасодиф

туфайли, авжи қирчиллама ёшида ҳаётдан кўз юмди. Шу тарзда адібнинг ҳар иккала фарзанди ота вафотидан кейин олдинма-кейин бу фоний дунёни тарк этишди. Бироқ Абдулла Қаҳҳор ижоди муҳлисларига шу нарса таскин берадики, ҳозир адібнинг олти набираси бор бўлиб, улар Тошкентда ва бошқа шаҳарларда истиқомат қилишмоқда.

Тақдир Абдулла Қаҳҳорга Кибриёхонимдан фарзанд кўриш баҳтини дариг тутди. Шунинг учун ҳам адіб гарчанд Зайнаб Нажабовадан икки ўтил кўрганига, қўша-қўша шогирдлар етказгани ва улар адигба фарзанд қатори бўлғанларига қарамай, бу ёруг оламдан армон билан ўтди. Ана шу армон унинг 1961 йилда ёзилган қўйидаги сўзларида ҳам сап-сариқ ранглари билан товланиб туради: «Муҳаббат ва оила масаласида хато қўйилган қадам, суднинг ҳукмидай, ҳеч қачон ва ҳеч ким тузата олмайдиган хато бўлади... Оила қуришда қилинган хатонинг жабрини фақат эр-хотин эмас, қариндош-уруглар, ёр-жўралар ҳам тортади».

Абдулла Қаҳҳорнинг биринчи ва иккинчи никоҳи, унинг ифодаси билан айтсак, ишқ-муҳаббат асосига қурилган эди. У ўшларни шундай муҳаббат асоратларидан сақданишга чақириб, бундай деган: «Чин муҳаббат туғилиши, мустаҳкам оила туғилиши учун жисмоний балоғат туйғусигина кифоя қилмайди, бунинг устига маънавий камолот ҳам керак! Шундагина йигит қиз зотининг, қиз эса йигит зотининг энг мукаммалини топа олади, очик кўз билан муҳаббат қўяди, бу чин муҳаббат асосида мустаҳкам оила вужудга келади».

Бу сўзлар адібнинг аччиқ ҳаётий тажрибасидан чиқарган хулосалари, умр сабоқлариидир.

Бахтиёр НАЗАРОВ

АБДУЛЛА ҚАҲҲОР БАДИЙ ҲАҚИҚАТИ

Абдулла Қаҳҳор ижоди ҳақида кўп ёзилган. Улар ичида Озод Шарафиддинов, Матёқуб Қўшжонов,

Умарали Норматов, Санжар Содик тадқиқотлари алоҳида аҳамиятга эга. Ҳозирча Қаҳҳор ҳақида эълон қилинган юзлаб мақолаларни ҳисоблагандан, унинг адабий мероси ҳақида чоп этилган турли ҳажмдаги китобларнинг ўзи йигирма бешдан ортиқдир. Лекин, шу вақтгача ёзилган ишларни Қаҳҳор ижоди ўрганилишининг биринчи босқичига йўйсақ, муболага қилмаган бўламиз. Зоро, Абдулла Қаҳҳорни янада чуқурроқ, теран, атрофлича, айниқса, жаҳон адабиёти контекстида ва маҳоратининг сир-асрорлари негизини мустақиллик даври яратиб берган эркин холис мезонлар асосида ўрганиш ва тадқиқ этишнинг янги, иккинчи босқичи бошланмоқда. Ҳукуматимизнинг махсус қарори билан адаб юз йиллигини нишонлаш арафасида ўтказилаётган илмий анжуманлар ҳамда тайёрлананётган мақолалар тўплами шу янги босқич изланишларининг кўринишидир.

Шу маънода, Абдулла Қаҳҳор бадиий ҳақиқатининг қудратига ва бу қудратнинг намоён бўлишидаги хосликларга назар ташлаш ўринли бўлар эди.

Абдулла Қаҳҳор асалари, хусусан, машҳур ҳикояларининг сеҳри уларда ҳаёт ҳақиқатининг ҳамда баъзи ҳолатларда ҳаёт ҳақиқатидан ҳам кўра бадиий ҳақиқатнинг кучлироқ, чуқурроқ, теранроқ эканлигидадир.

Бу ерда гап ёзувчи нутқидаги образлилик, қаҳрамонлар тилидаги жозиба, характерлар тасвиридаги жонлилик ёхуд композиция ва конфликтларнинг асар таъсирчанлигини таъминлаш хусусида эмас (улар ҳам ниҳоятда муҳим бўлсада), балки асар ҳақиқати, унинг яхлит бадиий концепциядаги аҳамияти ҳақида бормоқда. Бу – ҳаёт ҳақиқатидаги, ҳатто, энг ёрқин таъсирчанлиқдаги ҳолатларни ҳам уларга асосланиб, таҳайюл воситасида қайтадан яратиб, янада таъсирчанлиқдаги юксакроқ нуқталарини кўрсата билиш маҳорати демакдир.

«Бемор»ни бир эслайлик. Муаллиф ўзи эътироф этишича, унинг ҳаётий тарихий асослари бор. Бўлажак адаб беш ёшларида кўзи ёриш арафасида қийналаёттан

онасини доя маслаҳати, отаси қистови билан норасида илтижолари вожиб деган маънода, Оллоҳдан мадад сўраб дуо қилган. Ёзувчи ҳаёт ҳақиқатидаги бу икки нуқтани бадий ҳақиқатта айлантиради. Бири, ҳаётдаги ўғил бола ўрнини ҳикояда энди, тахминан шу ёшлар атрофидағи қиз бола эгаллайди. Иккинчиси, ҳаётда кўзи ёриган аёл омон қолган бўлса, асарда тасвиrlанган бемор аёл ноchorлиқдан, noilожлиқдан узилади. Энди ҳаёт ҳақиқати билан бадий ҳақиқатни тасаввуримизда ўзаро қиёслаб кўрайлик. Агар ёзувчи ҳаёт ҳақиқатини тасвиrlаш билангина кифояланганда ҳикоянинг бадий ҳақиқат қўлланилган ҳозирги даражасида таъсиrчанлик ҳосил бўлмаслиги мумкин эди. Буни ёзувчи жуда яхши билади ва ҳис этади. Шунинг учун ҳаёт ҳақиқатига қарама-қарши ўлароқ, ўзининг бадий ҳақиқатини қўяди ва янгилишмайди. Унинг бадий ҳақиқати бамисоли мерган ўқидек мўлжалга аниқ тегади.

Шу ўринда «Бемор» ҳикоясига шўро даврида берилган баҳоларга, таҳлилдан чиқарилган айrim хulosаларга бирмунча қўшимча қилиш мумкин кўринади. Ҳикоя, шу вақтгача қўпинча Октябрь тўнтаришидан аввалги ҳаётни қоралади, ундаги ноchorликларни кескин танқид қиласи, ўтмишни фош этиш усули орқали янги тузум, янги ҳаёт улуғланади деб баҳоланди. Мустақиллик даврига келиб, Қаҳҳорнинг шу тахлит ҳикояларини янгича баҳолаш, янгича таҳдил этишга интилиш, назаримда, айrim танқидчиларни чалгитишга олиб келди ва худди шу масалада адид асарларини баъзан шошилинч, бир ёқлама баҳолашга сабаб бўлди. Яъни, баъзи танқидчилар фикрича бундай ҳикоялар Абдулла Қаҳҳорнинг узил-кесил ва қатъий равища шўро мафкураси нуқтаи назарда турганини кўрсатади ва, демакки, янги замон талабларига жавоб бериши мумкин эмас. Бундай қарашлар асоссиз экани вақтида У. Норматов томонидан тўғри кўрсатилди. Кези келганда шуни ҳам айтиш жоизки, «Даҳшат», «Бемор» сингари ҳикояларида акс эттирилаётган давргина Шўро тўн-

таришидан аввалги босқичга мансуб холос. Шунинг ўзигина муаллиф мафкурасини узил-кесил белгилаш учун асос бўла оладими? Асарда акс этган воқеалар нима учун дунёнинг исталган нуқтасида, дейлик, XIX, XX асрнинг исталган вақтида, ҳатто тиббиёт юксак тараққий этган ҳозирги кунларда содир бўлиши мумкин эмас?

Тиббиёт ривожланган ҳозирги кунда қаҳрамонларни бу тарзда кўрсатиш ҳаёт ҳақиқатига зид бўладими? Агар масалага бу тарзда қараладиган бўлса, жаҳон адабиётининг не-не мумтоз асарларидағи бадиий ҳақиқатта чиқиши тартибга тўғри келмасмиди?

Шу нуқтаи назардан, масалан, «Анор»га назар ташлайлик. Туробжон бошқоронги аёлига анор ўғирлаб келиши тасвирланган ҳолат не-не китобхонларни, мана, деярли етмиш йилдан бўён ҳаяжонга солади ва бундан бўён ҳам ҳаяжонга солиши шубҳасиз. Ҳикоя яхлит ҳолда ҳам, номида ўз ифодасини топган асосий детал – анорга юклangan моҳият орқали бизни чексиз тўлқинлантириб келади. Нима учун? Шунинг учунки, А. Қаҳҳор «Анор»да ҳаёт ҳақиқатига ўзининг ижобий маънода бадиий ҳақиқатини қарама-қарши қўллай олган ва бу масалада шу қадар муваффақиятта эришганки, муаллифдаги худди шу сингари маҳорат самараси унинг бу типдаги асарларини жаҳон новелистикасининг нодир намуналари билан бир сафда туради, деб баҳолаш учун айрим танқидчиларга асос бўлган.

«Анор» ҳикоясининг муҳим бир нуқтасига жиддийроқ эътибор берсак, ёзувчи ҳаёт ҳақиқатига зид ҳаракат қилаётгандек таассурот тугилади. Агар шу таассурот остида қоладиган бўлсак, Туробжон, бироннинг ҳақига хиёнат қилиш даҳшат-ку, деб диний-исломий тарбия нуқтаи назаридан келиб чиқиб, анорни ўғирлашга журъат этмаслиги (ва бу тўғри ҳам бўлар эди) ёки, дейлик, сабабини тушунтириб, анорни эгасидан сўраб олиши, нари борса бирордан қарз олиб бўлса ҳам, уни сотиб олиши мумкин эмасмиди? Бундай қи-

лингандада, у эҳтимол, анча реалистик қаҳрамон ҳам бўлиб чиқар, характер ҳам далилланган, ҳаётийлик ҳам, шубҳасиз, ўз тасдигини топган бўлур эди. Лекин, бундай қилингандада, ҳаёт ҳақиқатига, қаҳрамон ҳаракатидаги ҳаётий мантиққа амал қилиш асарнинг таъсир кучини батамом сусайтирган бўлур эди. Шунинг учун ёзувчи, атайин бу йўлни тутмади. Чунки, ҳаёт ҳақиқатидан кўра бу ўринда бадиий ҳақиқат қудрати-нинг кучи устунлигини яхши англайди.

Зеро, асарнинг концепцияси ҳам, ёзувчи мақсади ҳам бунда эмас. Ёзувчи мақсади Туробжон ҳам, унинг аёли ҳам тушган ҳолатни энг таъсирчан нуқтада, ҳаётда кўп тақрорланиши мумкин бўлган ҳолатнинг бетакор ҳолатида бадиий тасвирилашдан иборат ва бу масалада адид ўз мақсадига эришарди ҳам.

Адид Туробжоннинг, ҳатто диний-исломий тарбияга хилоф равишда бўлса-да, бирорнинг ҳақига хиёнат қилаётгандай бўлса ҳам анорни ўғирлашга мажбур этишининг сабаби шундаки қаҳрамон ҳаракати билан А. Қаҳҳор инсонни улуғлади, инсонни ҳар нарсадан улуғ қўяди.

Исломий, миллий-анъанавий тарбия руҳида камол топган кишиларнинг ўндан тўққизи ҳаётда бундай ҳолатларда, асарга асос қилиб олинган замонда Туробжондан бошқача ҳаракат қилиши ҳам мумкин эди. Лекин бадиий ҳақиқат нуқтаи назаридан бу жиноий ҳаракат ҳам эмас. Унутмайлик, аёл бошқоронги.

Олиб борилувчи насиба ҳали дунёга келмаган нора-сидага луқма бўлади. Удумимизга кўра бу насиба буткул ҳалол бўлмоги керак.

Буни адид билмайдими? Жуда яхши билади. У ёки бу танқидчи шу нуқтаи назардан келиб чиқиб, ёзувчини ҳаётни бўғиб кўрсатаётир деб танқид қилиши, Туробжон характерини бузиб кўрсатишида айблаши ҳам мумкин эди.

Абдулла Қаҳҳор буни билади, лекин шунга қарамай, ҳаётий мантиқ талаб қиласидаган йўлни эмас, бадиий

мантиқ талаб қилувчи бадиий ҳақиқат йўлини танлайди. Абдулла Қаҳҳор услубидаги бадиий ҳақиқатнинг қирраларидан бири, қудрати шунда.

Умуман, бадиий башорат, катта санъаткорларга хос хусусиятдир.

Абдулла Қаҳҳорнинг «Томошабог» ҳикоясига назар ташлайлик. Ҳамроқул қадоқчи шаҳарда ҳукмронлик қилаётган босқинчиларнинг қўл остидаги истироҳат боғига кириб қолиб, чор зобити томонидан тепкиланиши эсингиздами? Агар хотирангизда бўлса, асарда тасвиранган Ҳамроқул қадоқчи ҳам, унинг ёнини олган дўсти bog қоровули Стокголов ҳам, қилмишлари учун авахта қилинадилар.

Эътибор берайлик адаб истибдодни, унинг турланишию тусланишини шу кичкинагина лавҳа тасвиридаги бадиий ҳақиқатга сингдира оляпти.

Ҳамроқул қадоқчининг ёнини олган, унга қайишган Стокголовнинг ҳам ерлик йигиттга қўшиб авахта қилиниши деталига адаб катта маъно сингдира олган бўлиб, унинг замирида ўзига хос тарздаги бадиий башорат бор эди.

Бир халқ бошқа бир халқни яхши тушунади.

Бир халқнинг вакили бошқа бир халқнинг ўзига ўхшаш қўли қадоқ вакилини худди шундай яхши тушуна олади, шу боис унга хайриҳоҳ бўлиши ҳам табиийдир.

А. Қаҳҳор бу ҳаётий ҳақиқатни аниқ идрок этган ҳолда, истибдод эгалари маглубларни эзишда унга хайриҳоҳлик қилиши мумкин бўлган ўз халқининг вакилларини бу масалада эркин қўйиши мумкин эмаслигини нозиклик билан акс эттиришга муваффақ бўлади.

Моҳият эътибори билан олиб қаралганда «Тобутдан товуш» ҳам бошқа фазилатларидан ташқари, ўзидағи бадиий башорат билан кучли эди. Гап бу ўринда асарда порахўрликнинг кескин фош этилиши ҳақидагина бораётгани йўқ. Порахўрлик «Тобутдан товуш»да фош

этилган асосий муаммолардан бири, холос. Комедия яхлит олиб қаралганда, даврнинг умуман долзарб маънавий-ахлоқий муаммоларини бадиий тил орқали ёритишга, жамият, тузум маънавий-ахлоқий жиҳатдан таназзулга учраётганини кўрсатишга, бундан огоҳ этишга багишланган. «Тобутдан товуш» ёзилгандан кейин ўтган шўро жамиятининг салкам ўттиз иили мобайнида умуман Иттифоқ миқёсида ёзилган деярли аксар машҳур асарлар ҳудди шу йўналиш – жамият маънавий-ахлоқий таназзулга юз тутаётганини кўрсатишга багишлангани Абдулла Қаҳҳор бадиий башоратларининг нечогли құдратли бўлганини кўрсата олади.

Маънавий-ахлоқий муаммоларнинг жамият ҳаётида нақадар муҳим аҳамиятга эга эканини бу масалаларга Мустақилликка эришганимиздан сўнг ҳам давлат миқёсида нечогли катта аҳамият берилаётгани кўрсатиб турибди.

«Тобутдан товуш»даги порахўр Суқсиров шунчаки бир амалдор эмас, каттагина идоранинг бошлиқларидан бири. Агар юзакигина эътибор берилса Суқсировнинг оддийгина бир амалдор бўлиши билан унинг қайси бир идорада амалдорлиги ўртасида катта фарқ йўқдек. Лекин, аслида ундай эмас. Шу эътиборсиздек кўрилган фарқقا драматург катта маъно юклайди. Бу билан қаттиқ фош этаётгани ижтимоий иллатнинг илдизига ишора қиласи. Моҳиятан, шўро тузуми жамиятни идора қилаётган бошлиқларга, унинг турлиитман идоралари раҳбарларига ишора эди.

Шу маънода комедиянинг ўзгартирилган номи – «Сўнгги нусхалар»даги «Сўнгги» сўзининг маъноси «оҳирги» деган фикрдан ташқари, масалан, ахборот иборасидаги қаби «янги» деганга яқин тушунчани ҳам ўзида ифода этади.

«Тобутдан товуш»нинг ҳужайралари, айрим қаҳрамонлардаги бадиий мантиқ ҳамда шу биринчи номланиши драматургнинг туб ижодий ниятида, асар коме-

диядек яратилиши мұлжалланған бўлиши мумкин, деган тахминни айтишга асос беради.

Шу ўринда, ҳаётий ҳақиқатдан ташқари, бадий ҳақиқат масаласига драматург «Тобутдан товуш»да нечоглиқ катта аҳамият берганини таъкидлаш учун бир мисол келтириш ўринли бўлур эди.

Комедиянинг бошланиши. Дастрабки саҳналардан бири. Суюқтабиат Нетайхон билан Қори домла ўртасида «дийдорлашиб» қолиш имконияти туғилади-ю, ошиқ маъшуққа қараб талпиниб қолади. Маъшуққа нима қилади, истиғно қилади, албатта, «эндими, кеча роса кутдим, келмадингиз», дейди, карашма билан. Қариси тушмагур ҳам, анойилардан эмас: «Қазосини ўқиймиз», деб, маҳбубасига талпинища давом этади.

Бу ўринда гап умуман диндор ҳақида, умуман домла ҳақида эмас, балки, динни ниқоб қилиб олган, ҳаётда баъзан учраб турадиган нобакор шахс ҳақида кетаётганини таъкидлаш лозим.

Бадий ҳақиқатни кучайтириш, таъсирчанликни юқори нүктага етказиши, характерлар ёрқинлигига эришиш кулги – қаҳ-қаҳа уйготиш учун юқоридагидек муваффақиятли иборани топиш осон эмас, бунинг учун қаҳҳорона маҳорат керак. Бундай ҳолатларда комедиядагидек эмас, балки ҳаётда тамомила бошқа сўзлар ишлатилиши мумкинdir. Лекин уларнинг биронтаси Абдулла Қаҳҳор топган бу бадий ҳақиқат даражасига кўтарилиши қийин.

Абдулла Қаҳҳорнинг икки сўздан иборат бундай кашфиётлари ўз-ўзидан келадиган, бир қалам тортишда пайдо бўладиган нарсалар эмасди. Уларнинг айримлари адаб ўзи эътироф этишича, йиллар давомида етилиб пишиб борган. Хусусан, 60 йиллар аввалида пайдо бўлган «Тобутдан товуш» фабуласида Абдулла Қаҳҳорнинг урушгача ёзилган «Ташвиш» комедиясининг баъзи мавқелари ётади.

Гап бадий ҳақиқат ҳақида борар экан, «Тобутдан товуш» ҳақида 1963 йили «Қизил Ўзбекистон» да эълон

қилинган тақризда, келиб-келиб, худди ана шу – юқорида эътироф этилган, қари домла ва Нетайхонларнинг учрашувларига ўхшаш эътиrozлар, уларнинг қилиқлари, феъл-атворлари устидан аёвсиз қулиш бир сўз билан айтганда, улардаги жамиятнинг ижтимоий иллатларини фош этишдан ташқари, ундаги айни бадиий ҳақиқат ёрқин намоён бўлган лавҳалар қаттиқ танқид қилингани бежиз эмас. Томошабинга, халқقا асардаги худди ана шу ўринлар бекиёс таъсир кўрсатганини тақриз ёзишни буторган тўралар яхши билар эди. «Тобутдан товуш» бачканаликда, урф-одатларимиз, анъаналаримизга беписандликда, ҳаётимизни атайин қоралаб кўрсатишда айбланаар экан, бу аслида, бир баҳона эди холос. Аслида замоннинг мафкураси ва бу мафкура эгаларига асарнинг ижтимоий моҳияти ва ундаги бадиий қудрат маъқул келмаган эди.

Биз Абдулла Қаҳҳор ижодини ўрганар эканмиз унинг баъзи асарларида, ҳозиргача кўп ҳам эътибор берилмай келаётган айрим масалаларни назардан қочирмаслигимиз лозим. Ҳатто, истиқлол даврига келиб, айрим танқидчилар, «Сароб» аввало, ўттизинчи йиллар одамлари ўқиб таъсирланиши учун ёзилган»деган фикрни айтишгача бориб етдилар. Ҳолбуки, бу асар жаҳон адабиётининг «Мартин Иден» (Ж. Лондон), «Даҳо» (Т. Драйзер) сингари романлари билан қиёсан ўрганилғанда, улардан қолишмайдиган фазилатлари оз эмаслигини айрим мутахассислар жуда тўгри эътироф этдилар.

Шу ўринда «Сароб»нинг биринчи нашридаги Салимхоннинг ушбу фикрларига эътибор берайлик: «Биз халқимизни синфларга айириб, бурда-бурда қилмаймиз, бизнинг халқимиз бир-бирига қарши эмас. Бирбирини тўлдиратургон икки синфдан, тўгрироги, гурухдан иборат. Биз пролетарлашмаймиз».

Бу ўз вақтида қаҳрамон тилидан айтилган жиддий фикр эди. Марксча-ленинча таълимот асосини ташкил этувчи синфийлик ҳақидаги назария рад этилган қарашлар ўтган асрнинг 20-йилларида ҳам мавжуд

бўлган. Бироқ, бундай фикрлар жамият тараққиётини, инсоният тараққиётини ва келажакни чуқур идрок эта оловчи кишиларгагина мансуб бўлган. Бундай фикрга, бундай холосага оддийгина сиёсатчи, оддийгина бир миллатчи ёки миллатпарвар келавермайди. «Сароб»даги Салимхон даврнинг қатагон этилган, бадном бўлган, лекин ҳали умри батамом битмаган катта фикрнинг таъсирига тушган ва уни қабул қилган ўзбек йигити-нинг образи эди.

Айрим мутахассислар бу фикрларни ўқиб, хўш, хўш, давом этинг, шу Салимхонингизни ёзувчи қайси позицияда туриб акс эттириди, уни қоралаб, фош этдими ёки ёқладими, шунга жавоб беринг-чи, дейишларини сезиб турибман. Бу саволга ҳам романнинг ўзидан келиб чиқиб, аниқ, содда ва тўғри жавоб бериш керак. Албатта бу саволга Салимхон ҳам, Саидий ҳам, улар платформасида турган бошқа қаҳрамонлар ҳам ёзувчи томонидан рад этиляпти, инкор этиляпти, фош этиляпти деб эмас, улар давр, замон, жамият ва шулар қўлидаги ҳокимият, унинг мафкураси томонидан шундай қилинаётганлиги ҳаққоний ва реалистик равища тасвирланяпти деб жавоб бериш мумкин.

Салимхоннинг юқоридаги фикрларига яна бир эътибор берайлик. Ахир улар, ҳатто XX аср охирида алоҳида ургу билан айтилган жамият тараққиёти ҳақидаги илгор фикрларга, тузум фалсафаси ва мафкурасининг катта хатоларидан бири сифатида эътироф этилган қарашларига айнан мос келмайдими? Шундай экан, аср бошида, бундан 60 – 70 йил илгари, эътиқоди бўйича шундай фикрларни қабул қилган, уни англаб етган ва ҳаётда улар жорий бўлиши учун кураш тасвирланган асарни 30-йилларнинг одамлари ўқиб, таъсириланиши учунгина ёзилган, деб бўладими?

Яна, Салимхоннинг Толстой вафот этганда шу муносабат билан Абдулла Тўқайнинг ёзган сочма шеърини ёд ўқишини бир эсланг, қаҳрамон қиёфаси янада аниқроқ кўз олдингизга келиши мумкин.

Абдулла Қаҳҳор доимо образли фикрлайди, эъти-
борсиздек туюловчи, кичик бир образга ёки фикрга
катта маънолар сигдиради...

«Сароб»да қаҳрамонларнинг бир неча марта поездга
рўбарў бўлишларини кўрамиз. Асар охирида Саидийнинг
ҳалокати ҳам поезд рўпарасида рўй бериши бежиз эмас.
Ёзувчи нега «иссиқ ва ёруг купеларда чақ-чақлашиб
ўтирган, ҳузур қилиб ухлаб ётган йўловчиларни», қаҳра-
монни кўз олдига келтиради?

Шўро даврида, назаримизда, аксар танқидчилар,
асарнинг умумий руҳидан келиб чиқиб, бу тасвири
бир оз бирёқлама изоҳладилар.

«Қўшчинор чироқлари»ни эслайлик. Сиддиқжон «тўғ-
ри келган поездга тушиб, қаёққа бўлмасин» кетишни
хоҳлаб қолади. Бу ҳар иккала ҳолда ҳам ёзувчи «поезд»га
бошқа бирор бир кўчма маъно юкламаган бўлиши, улар
ҳаётдаги транспорт воситаси сифатида эътироф этилган-
лиги, табиий, албатта. Лекин, бу ҳар иккала асарда, ҳар
иккала ҳолатда ҳам «поезд» ёзувчининг тафаккурида ёхуд
онг оқимида, шиддат билан келаёттан, тезлигини ҳеч нарса
тўхтата олмаёттан шўро тузуми, мафкурасининг гайри-
инсоний тасаввури эмас, деб ким айта олади?

Лекин, шўро тузумига катта умидлар билан қараган
ёзувчи дунёқарашида, ҳаётни, воқеликни, инсонни
эстетик қабул қилиш принципларида йиллар ўтган са-
ри жиiddий ўзгаришлар рўй берди. «Синчалак»да, маса-
лан, «Мастон»дан бошланган ўзбек аёли шаънини,
гурурини, оила ва жамиятдаги ўрнини улууглаш гояси
ётади. Ёдингизда бўлса, Саиданинг бир гапи бор: «Одам
боласи циркнинг оти эмаски, қамчи қарсилагандა чўк-
калайверса», дейди у. Аёл тилидан айтилаётган бу фикр-
да, умуман, одам ҳақида гап бораётган бўлса-да, унинг
замирида, авваламбор, ўзи мансуб бўлган аёл зоти
назарда тутилаётир, албатта. Айни вактда, бу ўринда
фикр эгасининг табиати, феъл-атвори, характерига
ишора ҳам йўқ эмас. Агар, юқоридаги мулоҳазалар
партиянинг фаол кишиси, унинг раҳбарларидан бирига

мансуб эканини назарда тутсак, ҳатто партияning ҳам ҳар қандай буйруги олдида одам қамчи қарсиллагандаги отдек чўккалайвермаслиги лозим, ўйлаб фикр юритиб иш қилиши керак, деган маъно келиб чиқади. Назаримизда бу факт, ёзувчининг мен партия солдати эмас, онгли аъзосиман деган машхур фикри ўз ифодасини топган эътиқод, унинг ҳаёт шомида эмас, ундан анча бурун шаклланиб бўлганини кўрсатади.

Сайданинг жамоа хўжалигидаги партия раҳбари эканлигидан келиб чиқиб ва хўжалик фаолиятига асосланиб, унинг ўзини ҳам ва умуман, асарни сиёсатни тарғиб этувчи қаҳрамон ва асар сифатида баҳоламоқчи бўлдилар. Бу фикрнинг муайян асослари бўлса-да, у ўзини тўла оқлай олади, дейиш қийин.

Иккинчидан, «Синчалак» айримлар ўйлаганидек, партия сиёсати бўйича аёл образини сохта равища фақат улуғлайверадиган асар эмас. «Синчалак» ўзининг қатор қирралари билан XX аср ўзбек адабиётида ҳеч ким айта олмаган даражада қаттиқ равища ва ҳатто биринчилардан бўлиб, ўзбек аёли, айниқса, пахтакор ўзбек аёли аҳволи, яшаш тарзи, қисмати ниҳоят оғир ва noctor эканини 50-йилларнинг охиридаёқ дадил айта олган асарлардан биридир. Шароф Бошбековнинг «Темир хотин» пьесаси ва унинг сценарийси асосидаги фильмда кўрсатилган ўзбек аёлининг темир ҳам чидаши қийин бўлган меҳнат юки оғирлиги ҳақидаги ҳолатлар юзасидан «Синчалак»даги Ойниса образи мисолида ниҳоятда дадил фикрлар илгари сурилган эди. Унинг уй-рўзгорга қараши, бола тарбиялаши, кетмон чопиши, ўн тоннага яқин пахта териши-ю, кечқурун пардоз-андозни ўрнига қўймаса борми, «эри бурнини жийириши»ни, майли, бир ёқقا қўятурайлик. Бу қаҳрамон тилидан айтилган адабнинг: «Сут топшириш планини ҳамиша ортиғи билан бажарамиз. Ортиқча сутни сотгани районда дўконимиз бор. Лекин кўзи ёриб ётган она бир стакан сут ёки кичкинагина бир пиёла қаймоқ юзини кўрмайди» сингари фикрлари, наинки асар

ёзилган 50-йиллар, балки, шўролар ҳукм сурган 90-йилларгача бўлган аччиқ ҳақиқатнинг ифодаси эди. Бу фикрлар: ўзбек оёги остидан ўттан газ Европа хонадонларини иситишга, қозонини қайнатишга етган-у, ўз уйидаги қозонини қайнатмагани; миллион тонналаб пахта терган ўзбек зарур бўлиб қолганда етти қарич сурпнирайижроқум рухсати билангина аранг олабилганини, эътироф этишдек муҳим гаплар эди.

Абдулла Қаҳҳор ҳаёт ҳақиқати ва бадий ҳақиқатга нечогли катта эътибор бермасин, тузум ва мафкура баъзан бу масалаларда уни чекинишга мажбур ҳам қилди.

«Қўшчинор»да колхоз раиси Ўрмонжон характери ҳақида ёрқин тасаввур бергувчи бир эпизод бор. Мадамин бобо қазо қилганда бутун қишлоқ аҳли унга жаноза ўқитиш тарафдори экани маълум бўлади. «Итёқа сариқ кўйлак» кийган йигирма ёшли замонавий сатанг ўғли бунга қарши. Ўрмонжон халқнинг барча удумига амал қилиб, жаноза ўқитиб, Мадамин бобони ерга топширишга бош-қош бўлади.

Худосизлик авжига чиққан бир шароитда, халқа ўрнак бўлишни хатти-ҳаракатда кўрсатиш осон иш эмасди.

Мафкура нуқтаи назаридан, социалистик реализм талаблари нуқтаи назаридан, партиявийлик, синфиийлик ва ҳоказо принциплар талабига кўра ёзувчининг туттган бу йўли қораланиши шубҳасиз бўлиб, уни оқлаш учун у даврда бирор бир асос топиш қийин эди. Асоску бор бўлиб, бу муаллифнинг вижданни ва бадий ҳақиқатга садоқати эди, лекин у давр виждандан ҳам, бадий ҳақиқатдан ҳам мафкурани устун билиш устувор бўлган замонлар эди.

Ҳаётда содир бўлаётган айрим ҳодисаларга асосланаман, сиёsat, мафкура талабларига бўйсунаман, деса, адаб «итёқа сариқ кўйлак»ликлар хоҳишини амалга ошириши керак эди асарда. Лекин, у бундай қилмади. Чунки давр талаби, замон талаби, сиёsat талабидан

кўра ҳаёт ҳақиқатини ва ушбу ҳолати унинг меҳварида ётган бадиий ҳақиқат талабини устун қўйди. Чунки бу талабга, энг асосийси, қалби, хоҳиш иродаси мутаносиб эди.

Бирок, юқорироқда айтганимиз, ёзувчининг бадиий ҳақиқатдан чекинишга мажбур бўлиши шунда эдикӣ, Мадамин бобони дағи этиш маросими билан боғлиқ Ўрмонжон табиатида, феъл-авторида кўринган, унинг характер чиқишини таъминлаган фазилатлар асарнинг «Қўшчинор чироқлари»га айланган вариантида кўринмайди. «Сароб» ҳамда «Қўшчинор чироқлари»нинг кейинги нашрларидағи бу каби айрим ўзгаришлар шўро тузуми ва мағкурасининг, ҳатто Абдулла Қаҳҳордек ҳар бир нарсага осонликча эгилавермайдиган, ўз принципи ва услубида қаттиқ турган адибни ҳам баъзан замон билан «чиқишиш»га мажбур этганини кўрсатади.

Лекин, бундан қатъи назар, Абдулла Қаҳҳор XX асрдаги энг ҳақиқатгўй, энг ҳалқпарвар ўзбек ёзувчиларидан биридир. Унинг асарлари, моҳият эътибори билан олиб қараганда, ҳеч қачон кескин, зиддиятли, мураккаб муаммо ва ҳолларни четлаб ўтмаслиги билан ажralиб туради. Унинг қаҳрамонлари характери ва ҳаракати кўпинча, худди ҳаётнинг ўзидағидек ва бадиий ҳақиқат трансформациясига кўра, кўпинча, кескинлик, зиддият ва қарама-қаршиликлар асосига қурилади.

«Синчалак»да Қаландаров баъзан жамоа хўжалиги партия ташкилотини, баъзан унинг котибасини менсимагандек, уларга зимдан ҳурматсизлик кўрсаттандек тасвирланган ҳолатлар бор. Бу билан адиб, гўё қаҳрамон феъл-авторидаги салбий хусусиятларни кўрсатаётгандек бўлади. Бугунги синчков китобхон ўз қаҳрамони орқали намоён бўлаётган муаллиф дунёқарашидаги айрим қирраларни кўрмаслиги мумкин эмас.

Умуман, Абдулла Қаҳҳор истеъоди қудратининг ранг-баранг қирраларини унинг ўзига муносиб равища кенг ва атрофлича очиш масаласида биз, танқидчилар адиб хотираси олдида доимо қарздормиз.

ИНСОНИЙЛИК РИСОЛАСИ

Абдулла Қаҳҳор ўзини ниҳоятда чуқур билган ва таниган, то тирик экан, танишга ҳаракат қилган инсон сифатида ўта камтар эди. Ва ўзини танийдиган барча камтарин одамлар каби ўта тортичоқ ҳам эди. Буни уни билган, атрофида юрган, файзли суҳбатларидан баҳраманд бўлган барча замондошлари тан олиб, қайд этиб ўтишган. Иван Ле, Константин Симонов, Чингиз Айтматов сингари адибларнинг кўзларига ҳам бу хусусиятлар дарҳол ва биринчи навбатда ташланган.

Лекин фарқи бор.

Унинг ифрат камтарлиги ва инсоний тортичоқлиги остида куч яшириниб ётарди. Таъбир жоиз эса, бу Бобораҳим Машраб ёхуд Мансур Ҳалложнинг товонини ялашга журъат этган шернинг камтарлиги ва қазойи азалдан келаётган тортичоқлиги эди.

Камтар деб уни қамситиб бўлмасди. Камтар деб уни четта суриб бўлмасди. Камтар деб уни ҳисобдан чиқариб ташлаб бўлмасди.

У кези келган пайтларда ўзини ҳамиша: «Мен темирчининг ўғлиман», — деб айтиш ва таъкидлашдан чарчамасди. Шу сўзларни айтиш, билмаганларга билдириб қўйишиликни гоятда хуш кўрарди. Бундан билиш мумкинки, темирчининг ўғли бўлганлиги билан фаҳранарди. Нимасини айтасиз, темирчилик ҳам, худди таржимонлик каби одамзоднинг энг қадим ҳунар-касби. Унинг кўзи отасининг темирчилик асбоб-анжомларини кўра-кўра очилган. У кўра, сандон, босқон, улкан болгаларга соатлаб тикилиб ўтирас, уларнинг шаклларини худди кафтлари ва бармоқларига мангуга муҳрламоқчи бўлгандай сийпалаб, тархларини томоша қилас, бармоқларини бу тархларга ўргатар, кўниктиради. Кўрада лангиллаб турган чўглар унга беҳад сирли ва ажойиб туюлар, оловнинг соғ, ингичка, афсункор ҳовурлари

унга чўгнинг эртакларини сўйлаётгандай, одамлар ва дунёнинг сира охиригача билиб бўлмайдиган корҳолларидан хабар берётгандай бўларди.

Абдулла Қахҳор одамларни мафтун қилишни оловдан ўрганди. У болалигидан кўрада темирнинг қандай қизиши, қандай ярақлаган ўтга айланиши, сўнг отаси нинг чайир, бақувват, устакор қўллари остида қандай эгилиши, қандай турли-туман ажаб шаклларга кириши, букилиши, яссиланиши, ипакдек мулоим бурилиши ва ниҳоят асбоб, аслача, анжом тусиға киришини кўп кузатган, ўзи ҳам чўгдай темирнинг бағрига болтачасини уриб-уриб кўрган, капчалар ясашга уринган.

Темирчиликнинг бошқа бир яхши томони – одамлар доим уларнинг эшикларига чақириб келишар, ўзларига керакли асбобларни буюришар, харид қилишар, бу ердан улар ўз эҳтиёжларини битириб кетишарди.

Бола жуда ёш чогидан муомала ичидаги ўсди. Муомала муҳитида тарбия топди. Шу ранг-баранг муомалаларда туганмас, ҳаёт учун бениҳоя зарур инсонийлик борлиги, ҳаётнинг аввал сири шу зухурланиб турувчи инсонийлиқда эканлигини сезди.

Абдулла Қахҳорни қаҳри қаттиқ одам бўлган дейишида. Балки шундайдир. Биз, кейингилар, буни комил ишонч билан айттолмаймиз. Балки тасдиқдай ҳам олмаймиз. Чунки биз, кейингилар, унинг ҳаёти ва умргузаронлигининг энг охирги дамлари, сўнгти эпизодларинигина тез ўтиб кетувчи кино лавҳаларида кўз қири билан кўришга мусассар бўлганмиз. Аммо унинг китобларини эллигинчи йилгача ҳам ўқирдик. Унинг «Йиллар» деган китоби ўшаңда чиққан эди, ҳеч кўлимиздан кўймасдик. Биз уларнинг воқеаларига ишонмасдик. Худди эртақдай қарап ва қабул қиласдик. Кейинроқ кўп шов-шувли томошаларни кўрганмиз. Машҳур кишилар ҳақида халқ ичидаги юрадиган фантазиянамо жозибали гапларни эшиттанмиз.

Ҳа, Абдулла Қахҳорнинг адабий қатиққўллиги тилларда достон эди. Унинг қаттиққўллиги баробарида

айтиладиган ҳақиқатпарварлиги ва ҳақиқатдан қайтмаслиги ҳам ундан-да ортиқроқ таъсири сирли достон эди. Абдулла Қаҳҳорни ҳеч кимдан ва ҳеч нарсадан қўрқмайди дейишарди.

Дарҳақиқат, унинг мардлиги ва жасоратини барча замондошлари баравар тан олганлар. Эҳтимол, буларни баравар қабул қилмагандирлар, баравар ёқтиргмаган, ёқламагандирлар, лекин баравар тан олганиклари ҳақ.

Биз кейингиларга (кейингилар деганда, болалиги уруш йилларига тўғри келган, болалигида тўйиб нон емаган, янги кийим киймаган, ўсмирлиги эллигинчи йил ва йигитлиги олтмишинчи йилларга тўғри келгандарни назарда тутаяпмиз) аввал бу таърифлар, овозалар жуда ёқарди. Ўсмирларга, ёшларга, йигит-ялангта довюрак кишилар ёқади. Улар довюрак одамларга эргашгилари келади. Бу инсониятнинг жанг майдонларидан қолган удум. У қонда йўқолмайди.

Лекин рости биз, кейингилар унчалар ҳам тушуниб етмасдик, унчалар ҳам билмасдик бу қаҳри қаттиқлик, қаттиқўллик, бу ҳақпаратлик остида нималар борлиги, улар қандай воқеалар, қандай хатти-ҳаракатларда юзага чиққани ёки чиқишини.

Лекин кейинчалик эллигинчи йиллар ўртасида университет даргоҳида таҳсил олиб юргандга, шахсга сигиниш очилгач, таъқиб-тазиик, оммавий зўравонликлар матъум бўлгач, Абдулла Қаҳҳорнинг жуда ўткир фельетонлари, шафқатсиз ҳажвлари, ҳажвий-фожиавий руҳга тўлиб «Синчалак», «Ўтмишдан эртаклар», «Сўнгги нусхалар», она тилимиз аҳволи тўгрисидаги пайдарпай чиқишлиари, Қодирий ҳақидаги жасоратга тўлиқ сўзлари, Гафур Гулом билан нозик мунозаралари, репрессия жаллодларига берган кескин таърифлари, дам у ерда, дам бу ерда паст овозда янграган, лекин атомдай портлаган нутқларини ўзимиз ҳам эшишиб, ўқиб, кўриб, баҳо бериш ҳоли қудратига эга бўлганимизда, у ўша довюраклик, жасорат, мардлик, халқпарварликнинг

ҳаётдаги реал кўриниши ва асл ўзи нимадан иборат бўлишини анлагандай бўлганмиз.

Ана шулар натижасида Абдулла Қаҳҳор миллий адабиётимиз ва санъатимиизда сўзи билан иши бир ва танлаган йўли, ҳаёт принципларидан чекинмайдиган санъаткор инсон эканлигига ишонч ҳосил қилганмиз. Унинг асарларини дикқат билан ўқиганимизда бу ишончимиз янада мустаҳкамланарди.

Унинг ҳаётий қарашлари бадиий қарашларига кўп жиҳатлардан, балки тўла тарзда уйғун эканлигини фаҳмлардик.

Абдулла Қаҳҳор келиб чиқиши ва таржимаи ҳолига кўра, қаттиққўллик бўлмаса, темирни эгиб, бўйсундириб, инсон эҳтиёжларига яроқли ҳолга келтириб бўлмаслигини анча эрта тушуниб етган.

Бу унинг кўпдан-кўп ҳаёт сабоқлари ичида энг асосий – ўзак сабоққа айланган. Бу ҳақда у ўзига-ўзи ҳисоб берганми-йўқми, ўйлаганми-ўйламаганми, буни айтишимиз қийин. Лекин бу мурғак юрақда оғишмас ҳаёт принципига айланганлиги равшан ва унинг бутун ижоди, ҳаёт йўли, ҳаётдан кузатган мақсадларида жуда аниқ-тиниқ кузатилиб туради.

Унинг ўз асарлари шаклларини гоятда нафис ва нуқсонсиз ишлаши, қайси жанрни қўлламасин ихчамликка интилиши, ҳатто романларида ҳам ихчамликни бадиий қонуният даражасида истифода этиши – ота ҳунари хусусиятларини жуда дикқат билан кузатгани ва фаросатига сингдирганидан.

Темирчи ва заргар... Темирчи турмуш ва меҳнат учун зарур асбоб-ускуналарни ясайди. Ҳар иккиси ҳам шакл ва мазмундорликка алоҳида эътибор қаратади. Абдулла Қаҳҳор темирчиликнинг ҳам, заргарликнинг ҳам нозик томонлари ва айниқса, шакл яратиш, унга ўта зиқновлик билан ишлов бериш кераклигини яхши тушунади. У шаклни жуда инжиқ ҳис қиласиди. Нарсанинг фойдали бўлишини безақдорликка бегона бўлмаслиги билан уйгунлаштиради. «Асарларда қандай улуг гоялар яши-

ринган бўлмасин, агар уларнинг шакли заиф бўлса, натижа йўқقا чиқади», — дейди Ф.М. Достоевский. Машҳур рассом Шемякин эса: «Асарнинг юракка таъсири фақат ва фақат шакл орқали ўтади», дейди. Абдулла Қаҳҳор бадиий-ижодий қарашларида шаклга фавқулодда шундай муносабатда бўлганлигини кўрамиз. Шу жиҳатдан уни нафақат кичик ҳикоя устаси, балки айни пайтда кичик роман, кичик қисса, кичик саҳна асарлари устаси деб ҳам аташ мумкин.

Абдулла Қаҳҳорнинг ён дафтарларида қайдларида «Хат» деб номланган фикраси бор. Унда мактабда ўқиб юрган чоғларида Муҳаммаджон Холиқий деган домла илк бора дарсга кириб синф тахтасига икки қатор шеър ёзганлигини ҳикоя қиласди. Холиқий домланинг ёзуви шунчалар чиройли эдики, болалар нафас чиқармай анграйиб қоладилар. Ўсмир Абдулла Қаҳҳорнинг юрагига ўт тушади. У бунчалар чиройли ёзувни ҳеч қачон кўрмаган эди. У домланинг ҳуснихатига ошиқ ва мубтало бўлади. Холиқий ёзган шеърни дафтарига юз маротабадан ортиқ кўчиради. То хати домланинг хати каби чиройли бўлгунча кўчираверади. Чиройли ёзиш билан аъло ўқиш, чиройли ёзув билан яхши одам бўлиб етишиш, чиройли ёзиш билан одамнинг ўз-ўзини ва ўзгаларни ҳурмат қилиши, ҳурматнинг севишига кўтарилиши ўртасида ажralmas боғлиқлик бордек туюлади.

Бу унда гўзалликка мубталоликнинг уйгониши эди. Чўқقا айланган темир парчасининг уста қўлида гўзал бир тарзда эгилиши, ёй ҳосил қилиши, ёйнинг чиройли асбобга ўтиши ўртасида қандай сир бўлса, ёзувнинг ҳуснихатга айланиши, одамни мафтун қиласидан дараҷада гўзаллик касб этиши ҳам шунга яқин бир ҳодиса бўлиб туюлади унга.

Мана шу ўсмир чогида бирдан чиройли ёзув қаршисида туғилган ошиқлик, мубталолик унинг бутун ҳаёти, ёзувчилик ҳунарининг шаклланишида асосий рол ўйнайди.

Чиройли шакл мургак ва маъсум қалбга шунчалар кучли таъсир қилди. Абдулла Қаҳҳор жуда чиройли ёзишга ўрганди. Бу ҳамма ишни истисносиз чиройли адо этиш майли ва иштиёқини тарбиялади. Шу ўринда ўсмирнинг домланинг чиройли ёзувини кўриб, унга ўта ҳавас қилиб, ёш бўлишига қарамай чиқарган хулосаси ҳам эътиборга лойиқ: «қайси дарсни чиройли ёзмасам, ўша дарсдан пастроқ баҳо олар эканман.... чиройли ёзишга уриниб, қайта-қайта кўчириш дарсни яхшироқ ўзлаштиришга ёрдам берар экан. Шундан кейин бошқа дарсларни ҳам чиройли ёзишга... ҳаракат қиладиган бўлдим, бора-бора шунга одатланиб қолдим: ҳамма дарсдан аълочи бўлдим».

Бу ҳам бўлажак адидба шаклга — гўзал шаклга муҳаббатнинг туғилиши. Юксак бадиий шакл ҳиссиятнинг шаклланиши. Ихлос натижасиз қолмайди. «Бир йилга қолмай хатим хийла чиройли бўлиб қолди. Иккинчи ўқув йилининг бошида мени деворий газетага «мудир ва муҳаррир» қилиб сайлашди». Мана, ёзувчи, ижодкорнинг ибтидоси, адиднинг адид тарзида туғилиши. Ўсмир тез ўсиб, тез ва тўгри хulosалар чиқараётганига ҳам эътибор беринг. Мустақил фикрлаш, хulosалар чиқариш талант, иқтидорнинг белги ва нишонаси.

Машҳур муаллим ва маърифатпарвар, кейинчалик ақадемик Қори-Ниёзийнинг Абдулла Қаҳҳорлар синфидан дорилмуаллиминда ўқиши учун ажратиб олган иқтидорли болалар орасида кичкина Абдулла Қаҳҳор ҳам бор эди. Ҳусниҳат, илҳом, муҳаббат ва тириш-қоқлик ортидан ўсмирга катта ҳаёт йўли кенг очилмоқда эди. 1957 йилда ёзилган «Мактабдошлар» деган мақоласида Абдулла Қаҳҳор ўша йилларни хотиралаб шу сўзларни ёзган эди: «1917 йилнинг дастлабки йиллари... ҳукумат бир қўли билан бизнинг бошимизни силаб, биримизни кўчадан, биримизни ошпазнинг учоги ёнидан, биримизни қашшоқ оиласдан олиб мактабга жойлади, боқди, кийинтириди, ўқитди... ҳукумат

бизга ҳамма шаҳар йўлларини, ҳамма олий мактаб эшигини катта очиб берди». Ижтимоий ҳаёт ўша ўн еттинчи ва ундан кейинги йиллар жуда шиддатли тус олган эди. Дунё агдар-тўнтар ўзгариш палласига кирган эди. Бу шиддат одамлар ва айниқса, ёшларнинг тақдирига жуда кучли таъсир кўрсатарди. Шу ҳаётнинг шиддатли тўлқини ҳали техникумни ҳам битирмаган ўсмир зиёли Абдулла Қаҳҳорни, буни қарангки, унинг ўз тили билан айтганда, ўша пайтдаги «Қизил Ўзбекистон» газетасига ишга таклиф этди. Ёзувчи кейинча «Ҳақ сўз кучи» (1957) мақоласида ҳикоя қилганидек, унинг қандайдир беш-олти ой ичida «Янги йўл», «Муштум» ва бошқа матбуотларда номи кўриниб қолди. Матбуот қаерда йилт этган талант бўлса, ишга чақириб, амалий ишда тарбиялар эди, деб ёзган эди адиб.

Биз Абдулла Қаҳҳорни галатироқ қилиб, ўсмир зиёли деб атадик. Ҳақиқатан ҳам, ўсмир зиёли. Ҳақиқатан, янги авлод. Чўлпон, Ҳамза, Авлоний, Тавалло ва яна кўплар шундай (Ойбек, Гафур Гулом, Ҳамид Олимжон) ўсмир зиёли бўлиб халқнинг катта тарих ижтимоий саҳнасига шитоб билан кириб борган эдилар. Улар чин маънода жанговар зиёли ўсмиrlар эдилар.

Абдулла Қаҳҳор ва у тенгиларнинг ён-атрофларида ўша пайтлар ва ундан анча олдинлар ҳам нима-нима қашшоқлик, тенгсизлик бисёр эди. Ҳеч нарса топилмаганда, худди мана шу нарсалар истаганча топиларди. Ёшгина ўсмирнинг онгида ҳам шу қашшоқликлар қашшоқлик бўлиб кўринмасди. Тенгсизликлар тенгсизлик деб англанмасди. Ўсмирнинг қулоқларига ҳадеганда беш қўл баробар эмас, деган гап чалиниб турар, бунинг нималигини ҳали билмас, лекин кўп тақрорланаверганидан қулогига маҳкам ўрнашган эди. Одамлар бир-бирларини шундай деб овутар ва бир-бирларига бармоқларини ёзиб-букиб кўрсатардилар.

Ҳали олдинда ёш муҳбирликни ўринлатиб бажариш керак бўлган Абдулла Қаҳҳорга ҳаёт тўзиб кетган эски шолчага ўхшаб кўринарди. У отаси қаерга кўчса, отаси

билин қаерга бориб темирчилик дўкони қурса, қайси гувалак хонадонга кирса, шу эски тўзиб кетган шолчани кўрарди. Ҳамма ерда шу эски шолча. Кўз шу шолчага ўрганган, вақти-вақти билан чанг қоқилиб, йиртилган ерларига қанор ямоқ ташланса, шолча яна янгидаи бўлиб кўзларни қувонтиради. Бинойидай қадрдан туюларди.

Қашшоқлик ва тенгсизлик нималигини билиш, унинг сабабини аниқлаш учун ўқиш керак экан. Қашшоқлик ва тенгсизлик бўлмаган нарсаларни кўриш ва чогишириб кўриш имкони бўлиши зарур экан.

Абдулла Қаҳҳор мухбир бўлиб ҳар куни қаламини қиртиллата бошлагач ва кўп ўтмай университетнинг ишчилар факультетида таҳсил ола бошлагач, қашшоқликни ёшига номуносиб тарзда жуда чуқур ўйладиган бўлди. Қаердан келган бу ҳўл бало? – деган савол бошини тинимсиз пармаларди. Бу оғир савол эди. Унга жавоб топмаса, бўлмасди. Бу савол кетидан бошқа, ундан ҳам оғирроқ саволлар тугилаверди. Муқимий, Фитрат, Қодирийларни ўқиб саволларига жавоб топмади. Топган жавоблари унинг ўта изловчан безовта ақлинни қониқтиrmади. Назарида «қашшоқлик нима?» – деган саволга қониқарли жавоб топиш учун аввал «инсонийлик нима?» – деган бошқа бир галати саволга жавоб топиши керакдай туюлди. Бу савол устида ўйлай-ўйлай у чексиз маъюс бўлиб қолди. Ақли ичига қараб кетди. У энди кам гапирадиган бўлди, аллақандай тортингчоқлик пайдо бўлди. Саволларига жавоб тополмай сўzlари заҳарханда тус олди.

У яқин ораларда Холиқий домладан ўрганган ҳуснинҳат орқали турли дарсларни қандай аъло эгаллаган бўлса, энди ўша ихлоси билан кечакундуз рус тилини ўрганиб олишга бел боғлади. У жазм этса, ҳар бир иш, ўқиш, ёзишга қаттиқ киришарди. Киришганини то эгалламагунча қўймасди. Темирчиликнинг қунти, иродаси, қайсарлиги, топқирилиги унда ҳамма нарсалардан кўра етарлироқ эди. Йигирманчи йилларда

Фрейд, Нитше, Бергсонларнинг рус тилида асарлари чиққан эди. Гарб фалсафаси, психологияси, социологиясини ўрганаркан, у ўзини қийнаган саволлар равшанлашиб бораётганлигини сезди. Бир Петербургда чиққан китобда у Фромми, Фрейдми, кимнингдир – авторитар этика деган тушунчасига дуч келди ва узоқ хаёлга толди. Авторитар этика инсон шахсини қул қилиб ишлатиш, уни ўз иродасига бўйсундириш, ўз айтганини зўрлаб, мажбуrlаб қилдиришдан пайдо бўларкан. Лоп этиб кўз ўнгида бутун Ашт даштларида, Кўқоннинг не турфа қишлоқ, уваларида ота қаватида юрган чоғларда кўрган, дуч келган одамлар биринсирин гавдаланди. Одамларни қўрқитиш, маънавий зўрлаш, хўрлаш, зўравонликлар экан-да у кўрган бепоён қашшоқликларнинг отасию онаси!

Қўрқитилган одамлар ўзларига ишонмай қўядилар.

Ўзига ишонмайдиган одамлар ҳамма ишларни чала-чулпа, ўлда-жўлда бажарадилар. Қарам киши ҳеч қачон бир ишни рисоладай адо этмайди, қарам шахс ишга ярамайди. Халқда бундай одамни нобакор дейдилар. Нобакор ўзининг ноқисулақл эканлигини сезиб, ҳар ерда ҳар ишнинг устида бўйинини қисади. Ана холос! Бундан шундай хулоса чиқардики: у бўйсунувчан бўлади!

У бойнинг, пули борнинг амрини сўзсиз бажаради.

Авторитар этика, яъни ахлоқ ҳукм сурганда, одамлар шундай ахлоққа риоя этганларида сўзсиз итоат этиш, бўйсуниш ва бу жуда чўққига чиққанда, ўзини бағишлаш – яхшилик деб қаралади ва ёқланади.

Абдулла Қаҳҳор бундай фикрларни ўқиркан, «э-ҳа, бу асло инсонийлик эмас, инсонийлик бўлолмайдику!» – деб юборди.

Лекин яна лоп этиб миясига бир фикр урди: бу ахир ҳаммаси эмасдир! Дунёning мароми фақат шундай этика асосига қурилмагандир. Бошқача бир ахлоқ ҳам бордир. Кейин Абдулла Қаҳҳор ўқиб-ўқиб гуманистик этика деган тушунчани топди.

Э, бор экан-ку дунёда шундай зўр фикрлар!

Билди: гуманистик этика инсонни ҳамма нарсаларнинг ўлчови, меъёри деб қарайди. Қойил! Инсон ҳаёти энг олий мақомга эга. Инсонни севиш – инсонпарварлик. Инсон тугилгандан табиат унга шу севги жавҳарини ато этган.

Одамзоднинг дид-фаросати турлича. Тушунчалар, қарашлар хилма-хил. Бирорга яхши кўринган нарса бошқасига ёмон туюлади.

Аммо энг муҳим фикр бу ёқда экан: ўша этика деганимиз, яъни ахлоқ-одоб талаблари, қоидалари барча одамлар учун универсал, яъни баробар, тенг қимматга эга.

Э-ҳа! Аристотелларни ўқиши керак эканда дунёни ва унинг гултожи инсонни тушуниш учун. Гогол, Чехов, Толстой деган ёзувчиларнинг фикри қандай экан-а?

Лекин рост! Яшаш, бу – санъат. Шу санъат ичида одам ҳам меъмор, ҳам мармар. Ҳам шифокор, ҳам бемор. Ҳам темирчи, ҳам заргар. Яшаш санъатини эгаллаган одам ҳақиқий гуманист, яъни инсонпарвардир. Бу ўзини, ўз имкониятларини намоён қилиш, куч-қувват, қобилияtlарини рӯёбга чиқариш. Инсонпарварлик этикаси яхшилик деганда мана шуни тушунади. Инсонийлик деганда шунга, ҳа, аввало, шунга риоя қилишни англайди.

Инсонийлик эса яхшиликни бошқаларга ҳам раво кўриш.

Чехов ҳикояларини рус тилида ўқиб мияси ҳам, юраги ҳам ёришди. Уни қийнаган нарсаларнинг уни топилди. Мен шундай ёзишни хоҳлайман. Шундай ихчамлик, лўндалик, шундай ичдан ёришиб турадиган қулагиликни хоҳлайман.

Мана шу – яшаш ва ёзиш масъулияти. Ҳаёт масъулиятини сезган, билган киши ўзига ҳам, ўзгаларга ҳам яхшиликни согинади.

Яшаш масъулияти – яхшилик, инсонпарварлик. Иллатлар, масъулиятсизликлар оқибати. Иллатлар киши

кучини қирқади. Барча ҳаракатларни чилпарчин қиласы, ҳайфга чиқаради.

Ха, түгри, пуч данак осон чақиласы. Аммо ичида ҳеч нарса йўқ.

Эҳ, қанча-қанчалаб пуч данакларни кўрди.

Унинг бутун кўрган-билганлари, ўйлаганлари тасаввуринда тизилиб гавдалана бошлади. Ҳикоя кетидан ҳикоя, ҳикоя кетидан ҳикоя... Ўтмиш бутун мураккабликлари билан эртак тусини олди. Эртаклар шаклига кирди.

Ишчилар факультети унинг онги, тасаввури тархларини очиб юборди. Ёш ўсмир зиёли ўқишилар ва ёзувчиликка океан мисоли шўнғиди ва сўнг бу ишдан охирги дамгача бош кўтармади.

Демак, инсонийлик масъулиятни тақозо қиласы.

Абдулла Қаҳҳор бу фикрга келгандан сўнг уни қаттиқ тутди. Бахтиёр йўл-йўриқлар таъсиридами, у шу пайтлар рус тилини яхши эгаллаб олиб, улуғ рус ва Европа адабиёти майдонларига чиқди. Ўша бахтли йўл-йўриқ туфайли у Антон Чеховни ўқиб чиқди. Шунда ноаён бўлиб турган бадиий қарашлари (эстетик қарашлари) бир тизимга тизилди ва ажиб бир тарзда равшанлик касб этди. У Чехов ҳикоялари билан чекланиб қолмади. Гогол асарларини бош кўтармай ўқиди. Кейин ўша пайтлар бир чиқишида қизиқ бир гапни айтиб ўтди: «Гогол асарлари билан танишганимдан кейин бундан бурун ёзган «ҳажвий» асарларим кўзимга шундай ғарип кўринидики, минбаъд бундай асарлар ёзмасликка ўзимга ўзим сўз бергандай, бурунги яширин имзом «Норин шилпиқ»дан воз кечиб, сўнгти фельетонларимга бошқа имзо («Мавлоно куфур») қўядиган бўлдим». Сўзга жуда закий бўлган ёш Абдулла Қаҳҳор бу ерда андак сўз ўйини қилиб ҳам ўтади.

Шилпиқ деб қўзи доим ёшланиб, жияклари қизариб, яхши кўрмайдиган одамни айтишади.

Куфур – тажанг, ҳар нарсадан тез жаҳли чиқадиган, доим танг вазиятда юрувчи одам.

У Гоголни ўқиб шилпиқ кўзим очилди. Турмушда кўп нарсаларни тез, ўткирроқ фаҳмлайдиган, уларни ўткирроқ қаламга оладиган бўлиб қолдим демоқчи. Ўзгаришлар тез куч олди.

Абдулла Қаҳҳор болалиқдан кўп нарсаларни кўрганлиги, оила саргардонликларида бошидан кўп ҳолларни кечирганлиги, гўдаклик «тажрибалари» етарлидан ҳам ортиқроқ эканлиги боис ҳаётий, инсоний ўзгаришлар ҳам шитоб билан сифат ўзгаришларига айланди. Баъзан унинг йигирма ёшида роман ёзишга ўтирганидан ишонқирамай ажабланамиз. Лекин унинг ичидаги жўш урган тўлқинлар янги ҳаёт тўлқинлари билан тўқнашиб баланд-баланд долғалар яратди. Шунинг учун ҳамма воқеаларни тийрак нигоҳ билан кузатаётган, ўткир кинояли фикр қиличларидан ўтказаётган ўта тиришқоқ, тиришқоқлиги табиий талантини тинимсиз тарзда чархлаётган ўсмир зиёлининг роман ёзишга ўтириши бежиз эмасди. Бунда кучли талант табиати учун қонуниятли бўлган нарса мавжуд эди.

Бундан ташқари, Абдулла Қаҳҳор талантининг Гогол, Чеховдан ўт олиши ҳам бежиз эмас. Унинг бу қаби эътирофларида ёзувчилик талантининг табиатини англашга имконият очилгандай бўлади.

Пушкиннинг катта замондоши Василий Жуковский шоир ва улуғ таржимон эди. Шу Жуковский бир сухбатда ўзи ҳақида менинг илҳомим ҳам худди чақмоқтошга ўҳшайди, у бирорларнинг тошига урилганда ўт чиқаради, деган экан (*Наби Алимұхамедов. «Таржима санъати тўғрисида»*).

Бу гап одамни ўйлатади. Абдулла Қаҳҳор талантининг табиати ҳам худди Жуковский таланти сингари воқелик билан тўқнашганда кучли ўт чиқаради. Учқунлар отади. Алангаси гуриллайди. Бунинг устига унинг темирчининг ўғли эканлигини биз ҳам ҳеч унугтмайлик. Ҳа, Абдулла Қаҳҳорнинг илҳоми ёки таланти воқелик, одамлар, уларнинг турфа тақдирларини тасвирлашда чақнаб кетарди. Унинг ёшликтининг иффат пардаларига ўралган, исмат

пардаси ичида ётган таланти Гогол, Чехов, Толстой асарларини ўқигандა, учқунланар, ўт оларди.

Унинг таланти яна ўзи бошидан кечирган ўтмиш воқеалар, ўтмиш одамлар қисматларини тасаввурига келтирганда алангаси оламни тутарди. Чақмоқтош учқун чиқариши учун бошқа тошга қаттиқ, кучли урилиши керак. Шу «урилиш», «ишқаланиш» боис ўт чиқади. «Урилиш»ни жонли ижодкор одамга нисбатан татбиқ этилганда, уни дард, азоб, имтиҳон, синов деб тушуниш тўғри бўлади.

Абдулла Қаҳҳорнинг адабий, ҳаётий таъсирланишлари бир улуг лаборатория ва улуг мактаб бўлганидек, унинг таъсир кўрсатишилари, таъсирлантиришилари ҳам худди шундай улуг мактаб, лаборатория эди. У ҳаётта, яшашга, инсонийлик масъулиятига қандай қараса, ижод, сўз айтиш ва яратиш масъулиятига ҳам шундай жиiddий қарар, уларни, айниқса, ижодкор, санъаткор инсон учун бир нарса – бир катта ҳодиса деб биларди.

Бу нарсалар устида ўйларкан, уларни ҳаёт ва ижодда юзага чиқараркан у доим Қори-Ниёзийнинг ўша Фарғона дорилмуаллимини учун иқтидорли ўқувчиларни қандай танлаб олганини сира ёдидан чиқармасди. Ўшанда унинг мурғак онгида тотли бир фикр, юрагида тотли бир ҳис ўрнашган эди. Саралангнлар, танлангнлар қаторида бўлиш унга ёқарди. Бу одамнинг ўзига бўлган ишончини орттиарди. Қори-Ниёзий унинг дилида худди Холиқий ва унтилмас Пўлатхон Қайюмий сингари жуда чуқур ўрнашди. Ахир бу домлалар ҳам доим танлаш, танланишга ўргатишарди. Оқни қорадан ажратиш, ҳаётда яхши-ёмон йўлларни фарқ қилиш, узокларни мўлжаллаб иш юритиш ва қолаверса, одамларнинг муносабатларини танлаш, қадрлаш, эъзозлаш бу ўзингнинг ҳам муносаби, қадрли, эъзозли инсон бўлиб етилишингда мухим аҳамият касб этаркан. Муносаби, қадр-қиммати юксак одамлар ичида бўлиш, улар ёнида юриш, уларни ўрганиш, уларга эргашиш инсон учун ва айниқса, мурғак диллар учун кўп ажойиб қулайликлар туғдиаркан.

Абдулла Қаҳҳор Қори-Ниёзийлардан талабчанлик билан гамхўрлик қилиш, ёшларни йўлга олиб чиқиб қўйиш, талантларни ардоқлаб тарбиялашни ўрганди ва мен ҳам шундай тарбиячи бўламан деган мақсадни дилига қўйди. У олижаноб, чуқур ўйланган ишларни бағоят ёқтиради. Шундай ишларга интилар, бутун куч-қувватини сарфларди.

1929 йилда Абдулла Қаҳҳор йигирма икки яшар йигитча эди. Аммо кўплардан фарқли ўлароқ, у ишлилар факультетини энди тугатган, рус тилини пишиқ эгаллаган, ҳатто бир қанча таржималарга ҳам қўл урган, аллақанча ҳикоялари, фельетон, мақолалари босилиб турган, фаол адабий-маданий жараён ичига кирган эди. «Муштум»да Абдулла Қодирийлар билан бирга ишлгани, шу буюк давра инсонлар билан ҳар куни ижодий, инсоний мулоқотларда бўлгани ёшлиқ босқичларини йилдиримдек тез босиб ўтганлигини кўрсатади. Бир нарсага доим эътибор беришимиз керак: у қандай ёшда бўлмасин, ўзини доим масъулиятли ижодкор, масъулиятли инсон каби тутарди. Худди Қодирий, Ойбек, Гафур Гулом, Чўлпонларда бўлгани каби унда мураббийлик туйгуси, масъулияти кучли эди. У адиб, журналист деганда мураббийни назарда тутар ва тушунар, шунга яраша ҳаракат қиласади.

Ўша 1929 йилда ёзган илк мақолаларидаёқ у ўзини масъулиятли мураббий каби тутганлигини қўрамиз. Ўзи энди йигирмадан ошган бўлишига қарамай, мақолаларида «ёш сатириклар етиштириш», «ёш ёзувчиларни тарбиялаш» каби масалаларни қўйиб, булар устида самимий қайгуради. «Ёш кучларни тўплашга» айрича аҳамият беради. Қандай ёзиш кераг-у, қандай ёзиш ярамайди, кулгичиликда нима яхши-ю, нима ёмон деган масалаларни қўйиб, муҳокамага ташлайди. Ёш қаламкашларни ўз атрофига тортишга уринади.

Абдулла Қаҳҳорда ёшлар билан ишлаш, уларнинг таланти, ўсиши ҳақида қайгуриш, гамхўрлик қилиш ўша йигирманчи йилларнинг ўрталариданоқ жуда эрта

бошланган эди. Кейин тез орада бу иштиёқ кенгайиб, кучайиб, инсоний принципга, ҳаёт ва ижод мактабига айланди. Бизнинг барча буюк адилларимиз ёш ижод-корларни тарбиялаш масъулиятидан асло қочмаганлар. Аксинча, бу иш билан муттасил шугулланганлар. Ҳамзаю Гафур Гулом, Уйгуру Ҳамид Олимжонгача... Лекин улар ичида Абдулла Қаҳҳор ёшлар адабиёти, унинг тарбияси, муаммолари билан энг чуқур, энг изчил ва энг самарали шугулланган, бунда ўз зиммасига Горький изидан бориши вазифасини ортган йирик адаб ва муаллим эди.

У Қори-Ниёзий, Ҳамза, Пўлатхон Қайюмийларни назарда туттган ҳолда муаллим талабчан, қаттиққўл ва шу билан бирга ҳар жиҳатдан ғамхўр бўлиши керак деб тушунар, бу унинг эътиқодий – ҳаётний-ижодий принципларидан бирига айланган эди.

У гоятда қаҳри қаттиқ мунаққид эди.

1940 йилда ишга ҳавасманд йигитча Сайд Аҳмаднинг «Тортиқ» деган рамзий ном берилган кулгили ҳикоялар китобчаси чиқди. Унда ёш муаллиф ҳаётдаги воқеаларни қизиқ қилиб ёзиш ва охирини, айниқса, жуда қизиқ ва қулгили қилиб тутгатиш йўлидан борарди. Бу ҳикояларни ўқувчилар кулиб-кулиб ўқишарди. Лекин «Тортиқ» Абдулла Қаҳҳорга сира ёқмади. Уни дикқат билан ўқиб чиқиб, редакцияларга ва айниқса, «Муштум», «Қизил Ўзбекистон»га учиб-қўниб юрган андак димоғдор, унча-мунчани менсимайдиган фаранг йигитча кўз ўнгига келди. Ҳикоялари ҳам шундай учиб-қўниб жуда енгил-елпи ёзиб ташланганга ўхшарди. Суриштириб қаради, бу ёш қаламкаш ҳали тузук-қуруқ бирон ерда ўқимаган, адабий билимлари саёз, дам унгадам бунга қизиқиб, ҳаваслари тез-тез ўзгариб турувчи гайратли бир йигитча экан. Абдулла Қаҳҳорнинг назарида адабиётта жуда хавфли бир нарса – енгил-елличилик, адабий такасалтанглик кириб келиб ўрнашайтгандек, ўзига ўрин ва ҳақ талаб қилаётгандек бўлиб туюлди. У бу адабий такасалтангликнинг олдини

олишга аҳд қилди ва «Тортиқ» ҳақида мақола ёзди. Мақолада аямади. Шафқатсиз сўзлар айтди. Бу сўзларга киши чидаши қийин эди. «Тортиқ» тўпламидаги кўп ҳикоялар мана шунаقا ҳожати йўқ «илмий» асарга ўхшайди» деб ёзади Абдулла Қаҳҳор. «Севинчи» деган енгилгина, жуда қувноқ ҳикоячани таҳлил қилиб, «Сароб»нинг муаллифи «ёш автор бу ҳикоя билан ҳеч нарса демоқчи эмас. Ёзувчи ҳеч қандай мақсадни ўз олдига қўйган эмас, ҳикоя сўз бўтқасидан иборат», деб хулоса чиқаради. Лекин Абдулла Қаҳҳор бу ҳикоячанинг «ҳеч нарса демоқчи эмас»лигини жуда тўғри аниқлаган. Аммо гап шунда эдики, Саид Аҳмад ҳақиқатан ҳам ҳеч нарса демоқчи эмасди. У кичкина ҳикояча елкасига катта юк ортмоқчи эмас, фақат кулгили, кутимаганда қизиқ воқеани худди Зошченкога ўхшаб жуда қизиқ қилиб ҳикоя қилиб бермоқчи эди, холос. Лекин Абдулла Қаҳҳорнинг бадиий принциплари ўзгача, Саид Аҳмад эса фақат енгил кулги ва қизиқчилик учун ёзади. Унинг «Тортиқ»даги ҳикоячалари ростдан ҳам жуда кулгили. «Анор»нинг мақсади бошқа. Саид Аҳмад «Севинчи»нинг мақсади бутунлай бошқа. Лекин «Анор» даражасидан, позициясидан туриб баҳолана-диган бўлса, албатта, ва ҳеч қандай шак-шубҳасиз «Севинчи» тўлақонли ҳикоя эмас. Абдулла Қаҳҳор ўша шафқатсиз талабчанлиги юзасидан Саид Аҳмаднинг бошқа кулгили ҳикоячаларини ҳам таҳлил қилиб чиқади-да, уни гўллиқда айблайди. «Ёзувчиликка интилган, китоб чиқаришга журъат қилган Саид Аҳмад нега нима демоқчи эканини аниқламасдан ҳикоя ёзади? Шу адабий тажрибасизликдан, «ёш»лиқдан келиб чиқсан», деб қатъий ҳукм чиқаради. Бу ҳикоялар ҳатто машқ даражасида эмаслигини айтади. Бу гаплар қирқинчи йилда ёзилган. Саид Аҳмад кейин устози ҳақида теран хотиралар ёзиб, устоз-шогирд ўртасидаги бу серогриқ эпизодга ҳам холисанилло тўхтаб ўтади. Ўшанда бу кескин фикрлар ўзига қандай таъсир қил-

ганлигини самимий баён қиласди. Устоз фикрларининг ҳақлигини тан олади. Абдулла Қаҳҳорнинг яқсон қилиб ташловчи таҳдил ва баҳоси ўша пайтда қанчалар ҳақли бўлмасин, адолат ва адабиётда ранг-баранглик юзасидан айтиш зарурки, ўшандай қулгили қизиқ ҳикоячалар ҳам кенг адабиёт даргоҳида яшашга, ўқувчи билан мулоқотга ҳақли эди. Уларни ижтимоийлик талаби асосида мажақлаб ташлаш – оз деганда ўша пайтдаги бадиий адабиёт ва унинг вазифасига бирёқлама мафкуравий муносабатдан келиб чиқиб ёш ёзувчининг ҳажвга, қулги яратишга мойил талантини пайқамаслик менсимаслиқдан бошқа нарса эмас эди. Сайд Аҳмад бунга, албатта, ўзининг ёзишига қараганда ўша кезлар қаттиқ ва ёмон «жириллаган», ёмон зарда қилган. Лекин устоз-шогирд ўртасида бўлиб ўтган очиқ суҳбатдан сўнг устознинг ҳақ гапларини бўйнига олган, устозга эргашишдан, уни «худо» ўрнида кўришдан айнимаган. Бу «калтак»дан кейин Сайд Аҳмад яна анча ҳикоялар ёзиб, уларни Абдулла Қаҳҳорга қўлёзма ҳолида олиб бориб ўқитган, ё янги ҳикояларини унга ўзи ўқиб берган, аммо уларнинг биронтаси ҳам «Анор» муаллифига ёқмаган, уларни қайтариб бераверган. Шунга қарамай Сайд Аҳмад юз ўтириб кетмади. Устоз этагини тутишни қўймади. Абдулла Қаҳҳор ўшандай суҳбатларнинг бирида шеърда бахши бўлиш мумкин, лекин прозада бахшилик кетмайди, деган экан. У проза енгилеллилк, ҳавойиликни кўтармайди, проза оғир, улуг меҳнатда бунёд бўлади деб ҳисобларди. «Нимани ёзиши билмайсиз. Айтадиган гапингизнинг тайини йўқ. Мақсадни аниқлаб олмайсиз. Илмингиз йўқ», деб яна бошқа суҳбатда қаттиқ сўзлаган экан. Булар Абдулла Қаҳҳорнинг принципиал гаплари. Унинг прозага қарашлари шундай. Шунга яқин гапларни у фақат шогирди Сайд Аҳмадгагина эмас, Маъруф Ҳакимга, М. Абдуллаевга, Чустийга, Ҳаким Назирга, Сайд Назарга ва бошқа талай-талай ёзувчиларга, уларнинг муайян асарлари муносабати билан айтган.

Абдулла Қахҳор «ҳаётни ташкил қилолмаслик, яшай билмаслик, турмушда интизомсизлик талант учун офат» деган фикрни айтади («Талант» мақоласи). Қанчадан-қанча қисматларнинг оқибатини кўриб ёзилгандай бу сўзлар. Уларнинг ҳаққонийлиги ҳозир ҳам ва ўйлай-мизки, эртага ҳам сезилиб туради. Бу сўзларда кўп қисматлар акс этиб турибди. Абдулла Қахҳор кескин сўзлар айтибина қўймасди. У улкан инсонийликка, чин меҳрибонликка ҳам ҳамиша қодир эди. У Сайд Аҳмад ва Саид Зуннуновага ўзи учун Янгиариқ маҳалласидан жой солиш учун ажратилган ерни берди. Маъруф Ҳаким жўжабирдай оила бўлгани учун ёзувчилик шароитини яхшилаш мақсадида ўзига берилган кенг-мўл тайёр уй-жойни Маъруф Ҳакимга тортиқ қилди. У қаттиққўл бўлса ҳам, бениҳоя бегараз, беҳасад инсон эди. Яхшиликларга қувонарди.

Сайд Аҳмаднинг 60-йилда «Тўлқинлар» деган лиро-публицистик ҳикояси босилди. Абдулла Қахҳор уни ўқиб чиққач, «биттагина жумла шундоқ ҳикояни хароб қипти. Наҳотки, ҳайвон учун одам ўлса. Одам одам учун ўлиши керак», деб Сайд Аҳмадга айтган экан. «Манаман деган ёзувчи ҳавас қилса арзийдиган ҳикояни афсус битта жумла йўққа чиқарди». «Тўлқинлар»да бригадир аёл Жўрахон сел келганда қўй-қўзиларни қутқариш учун ўзини қутурган сувга отиб дам кўй, дам қўзини олиб чиқади. Кейин унинг кўзи дарё ўртасида оқиб кетаётган чўпон отага тушади. Уни қутқариш учун ўзини дарёга отади. Ваҳший дарё Жўрахонни ҳам, чўпон отани ҳам ютиб кетади. Уларнинг жасади топилмайди. Мухбир йигит Жўрахонни қидириб бориб, бу воқеани эшилтгач, «адирдан териб келган лолаларни тўлқинлар устига сочдим», дейди ва ҳикоя тугайди...

Абдулла Қахҳор инсонийлик нуқтаи назаридан Сайд Аҳмаддан «Уфқ»нинг охирини ўзгартиришни таклиф этган эди. «Ўз боласини отиб ўлдирган отани халқ лаънатлади. Одам ўлдирган киши ижобий қаҳрамон бўла олмайди. Икромжонни яхши бир кайфиятда кўрсатиб

кўйинг. Ўқувчи сал эркин нафас олсин», деб маслаҳат қилган эди.

Абдулла Қаҳҳор адабиётдаги янгиликларни ўта зийраклик билан кузатарди. У Шукур Холмирзаев, Ўткир Ҳошимов, Анвар Муқимовларнинг илк асарларини қутлаб, ёш қаламқашларга муҳаббатга тўла хатлар ёзган ва уларни ижодга рағбатлантирган, сабот ва матонатга чорлаган эди. Абдулла Қаҳҳорнинг оқ фотиҳаси билан Учқун Назаровнинг «Одамлар» деб аталган гўзал парвозли ҳикояси худди Шолоховнинг «Инсон тақдиди» асаридай ўқилган, китобхонларга кўп гўзал кайфиятлар, илҳомёрликлар бахш этган эди. Абдулла Қаҳҳор Ўлмас Умарбеков, Саида Зуннунова, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Ҳусниддин Шарипов, Носир Фозилов, Ойдин Ҳожиева, Неъмат Аминов сингари адибларнинг ижодларини эътибор билан кузатиб борар, янги асарлари чиққанда уларга ўз мулоҳазаларини айтар, парвозга ундар, қанотлантиради. Уларга «кексаларга салом бериб улардан ўтиб кетавериш»ни маслаҳат берарди.

Абдулла Қаҳҳор адабий танқидга ҳам бепарво эмасди. Унга жуда катта маstryулиятли адабий соҳа каби қаради. Озод Шарафиiddинов, Матёқуб Қўшжонов, Умарали Норматов, Салоҳиддин Мамажонов, Норбой Худойберганов каби мунаққид олимларнинг чиқишлиарини ўқир, ўз фикрларини айтарди. Унинг маслаҳатлари жуда юксак профессионал савияда бўларди. У Озод Шарафиiddиновга «Синчалак»ни қандай таҳдил қилиш, қайси образларга, уларнинг муносабатларига қандай ёндашиш, қандай тушуниш ҳақида бебаҳо сабоқ берган эди. Мунаққидларни «адабиётни ҳар қандай бало-қазолардан кўриқлаш, унинг сергак жасур посбони» бўлишга даъват этарди. «Рангсиз, нурсиз, ҳаракатсиз ёзилган» асарларга бефарқ бўлмасликни уқтиради. Соф ва бутун умрга етадиган профессионал йўл-йўриқлар кўрсатарди. У Озод Шарафиiddиновга: «Энди сиз ўз услубингизни яратинг. Уни ҳамиша пок сақланг» – деб айтган эди.

Озод Шарафиддинов шу сўзларга доим амал қилиш, рўёбга чиқаришга интилиб келди.

Абдулла Қаҳҳор Ўткир Ҳошимовга ёзган хатида: «Аланга сўнмасин. Ижодингиз ҳеч қачон тутамасин», деб истак билдирган эди. Ўткир нима ёзмасин, ҳеч қачон бу сўзларни ёдидан чиқармайди.

Абдулла Қаҳҳор ёшларга муносабатларида ҳеч ким қилмаган, ҳеч кимнинг хаёлига ҳам келмаган, етти ухлаб тушига кирмаган ишларни ҳам дадил меҳри-бонлик билан қиласарди. У «Нурли чўққилар» ва «Ўтмишдан эртаклар»дай улуғ асарларига Абдулла Ориповдан эпиграф олган ва бу билан ёш шоирни ўзидан, ўз асаридан тўрроққа чиқарган эди. У «Маҳалла» деган ҳикоясини ёзиб туталлаганды, унинг мазмунини Эркин Воҳидовга ҳикоя қилиб бериб, шунга мос эпиграф ёзиб беришини тилаган эди. Бунга жавобан «Мұхабbatдан ҳаётнинг боши» деган гўзал фалсафий шеър дунёга келган эди. Абдулла Қаҳҳор бу ҳаракатлари билан талантли ёшларни қўриқлашни ҳам истарди. Уларнинг миллий адабиётнинг порлоқ келажаги бўлишларига том ишонч билдиради.

Унинг инсонийлигига олижаноблик ўлмас жавҳарга айланган эди. У бир куни ён дафтарига шундай деб қайд этган эди:

«Адабиётта яшнаб кирган ёшларни қўриб қувониб кетаман. Кувончимни ўша ёшнинг ўзига миннатдорлик изҳор қилиб айтаман, бу яшнаган чўғни елпиш демакдир».

Кўряпсизми, ҳеч бир сўзида, фикрида, бадий тафаккур оламида Абдулла Қаҳҳор ўзининг темирчининг ўғли бўлганлигини унутмайди. Доим ўтли, нурли, зарбли, серучқун фикрлайди.

Унинг илҳоми самарали XXI асрда гўзаллик ва ҳақиқат чўгларини аланг олдиришга қодир. Темирчи ҳазратларининг бу чўглари ҳамиша тирик ва бедор.

АБДУЛЛА ҚАХҲОР ЖАСОРАТИ

Эссе

I

Гапнинг индаллосини айтсак, адабиётимизнинг мустақилликдан кейинги қиёфасини мен бошқача тасаввур қилганман. Истиқлол адабиёти – ҳақиқат адабиёти, шижаот адабиёти, ҳавасга арзигулик ҳуррият ва маърифат адабиёти ўлароқ шаклланади деб ўйлаганман. Юрти озод, тили, дили эркин ижодкор нега мутелик ва ожизлиқка кўнсин? Ёлғон ва тилёгламаликка не ҳожат? Саёзлик, маддоҳлик, офаринбозлиқдан ижод аҳли ҳар қалай халос бўлар деб умид қилганман. Истеъдодсиз ижодкорлар, яроқсиз асарларнинг йўли тўсилишига ишонч бўлган менда. Қарангки, хаёл бошқа – ҳаёт бошқа экан...

Адабиёт тақдири юрт ва миллат тақдири билан узвий bogliq. Millat ruhi butun murakkabligi va ziddiyatlari bilan avvalo adabiётda aks etmoғi lozim. Millatning қалб дардларига ҳам дастлаб адабiёт malxam topadi. Чунки ҳалқнинг яшаш завқи сусайса – гайрати сусаяди. Маънавий-руҳий гайрат пасайса – фикр ва ташабbus тўхтайди. Бунга биринчи навбатда адабiёт masъul. Абдулла Қаҳҳор айтганидек, «Адабиёт atomdan кучли». Агар унинг кучи «ўтин ёриш»га сарф қилинmasa, адабiёт покиза ва муқаддас иш бўлиб қолса, ҳеч шак-шубҳа йўқки, бадиий сўзнинг куч-қуввати ортиб боради.

Мустақиллик арафасида, ундан маълум бир муддат кейин ҳам Faфур Гулом, Ойбек, Абдулла Қаҳҳор каби буюк адиллар ижодига бир оз беписанд, шубҳа билан қараганлар ҳам бўлди. Уларнинг ижодий ютуқлари, миллий адабиётнинг ҳақиқий адабiёт бўлиши учун чеккан заҳмат ва азобларини назарга илмаганлар ҳам майдонга чиқа бошлиди. Аммо бундай нотўғри муносабат натижасида

адабиётимиз ривожланиб қолгани йўқ. Аксинча, икки жумла фикрни эплаб ёзолмайдиган, ижод моҳиятини ниҳоятда юзаки тушуниб қоғоз қоралайдиганлар сафи кенгайиб кетди. Ўқувчилар олдида адабиётнинг қадр-қиммати, ёзувчининг обрў-эътибори пасайди. Агар бадиий ижодга Абдулла Қаҳҳор ёки Ойбек нигоҳи билан қараб, уларнинг бадиият мактабидан таълим олиб, тажрибалидан ҳулосалар чиқарилганида шундай бўлармиди? Менимча, аҳвол нисбатан бошқача бўлур эди. Эътибор берган бўлсангиз, кейинги вақтларда ёзувчилар янги асарлари неча саҳифадан иборат эканидан ҳам гуурланиб гапирадиган бўлиб қолди: «Мен фалон бетлик ҳикоя ёздим, юз эллик бетлик эссеини тугатдим» ва ҳоказо. Ёзувчининг асар бадиияти ҳақида эмас, ҳажми тўғрисида сўзлаши нимани англатади? Беихтиёр Абдулла Қаҳҳорнинг сўzlари хотирга келади: «Адабий асар ёзиш учун, ҳеч шубҳасиз, талант керак. Лекин ёзилган нарсани ўчириш, китобхонга зарур нарсанигина қолдириш учун талантнинг ўзигина кифоя қилмайди, инсоф ҳам керак». Таассуфки, ҳозирги пайтда инсофли истеъдодлар кам, истеъодсиз ноинсофлар кўпроқ, Айтишларича, Миртемир домлага бир тавсиянома зарур бўлиб қолганида Абдулла Қаҳҳорга мурожаат қилган экан. Шунда Абдулла Қаҳҳор Миртемирга «Зиёд ва Адиба» каби бадиий жиҳатдан бўш асарларга муҳаррирлик қилганини эслатиб, тавсиянома бермаслигини билдирган экан. Ўзингиз айтинг, Абдулла Қаҳҳор адабиёт манфаатини ҳатто истеъдодли ижодкор манфаатидан ҳам юксак қўймаганида, Миртемирдай шоирнинг раъйини қайтарармиди? Ёки бегаразлик, бағрикенглик Абдулла Қаҳҳорнинг бош фазилати бўлмаганида, Миртемирнинг аслида ўша ишидан пушаймон эканини билгач, уни ҳузурига чорлаб тавсиянома берармиди?

Абдулла Қаҳҳорнинг «Ёшлар билан суҳбат» китоби Сайд Аҳмаднинг «Тортиқ» номли ҳикоялар тўпламига багишлиланган танқидий мақола билан бошланади. Мақола 1940 йилда ёзилган. Абдулла Қаҳҳорнинг шундан кейинги адабий-танқидий фикр-мулоҳазалари ҳам бири-биридан

ўткир, бири-биридан аҳамиятли ва қимматлидир. «Ёзувчининг вазифаси яхши асарлар ёзиш, халқ дилининг таржимони бўлиш билангина чекланмайди, унинг вазифасига адабиётни ҳар қандай бало-қазодан қўриқлаш, адабиётнинг сергак, жасур посбони бўлиш ҳам киради» деган сўзларига ўзи қандай амал қилганини билиш учун мунаққид-ёзувчи Абдулла Қаҳҳор фаолияти билан танишиш кифоя.

II

Талабалик йилларимда Абдулла Қаҳҳорни яқиндан кўриш, икки оғиз гапини эшитишни орзу қилганман. Аммо бу орзум амалга ошмаган. Абдулла Қаҳҳорни фақат телевизорда икки маротаба кўриб, сўзларини эшитганман. Иккаласи ҳам менда кучли таассурот уйғоттан.

Олтмишинчى йилларнинг ўрталари. Пахта яккаҳокимлиги авжига чиқаётган кезлар. Ўзбекнинг етти ёшидан етмиш ёшигача пахта даласида. Ёшу қари гўё эгатларга сочилиб кетган. Қилча бўлсин, норозилик билдириш мумкин эмас. Масковдан белгиланган йиллик режани бажармагунча на қиз-жувон, на болаларда тиним бор. Кузнинг вужудни жунжиктирувчи изғирин ва совуқларини енгиб, ниҳоят, вилоятлар бирин-кетин кўзланган мэрраларни эгаллай бошлайди. Қўлга киритилган улкан галаба билан паҳтакорларни кутлаб ёзувчи, шоир ва олимлар ҳам телевизорга чиқади. Табрик сўзлари ниҳоятда кўтаринки, бири-биридан силлиқ ва ялтироқ. Иттифоқо, Абдулла Қаҳҳор ҳам юртдошлари – Фаргона меҳнаткашларини телевизор орқали қутлайди. Лекин унинг қутлови ҳеч кимникiga ўхшамасди: сўз ҳам, гап ҳам жуда оддий ва табиий. Деҳқоннинг қувончига шерик бўлиш, кўнглини кўтариш ниятида айтилаётган фикрлар ҳам тошдай оғир. Мен ўша даврда паҳтакорни табриклиш учун радио ёки телевизорга чиқсан бирон бир ижодкорнинг журъат билан «Машина паҳтакорнинг меҳнатини нақадар енгиллатган, уни машаққатдан нақадар қутқарган бўлса ҳам, ҳануз қиз-жувонларимизнинг ҳусн-латофати

пахтазор жўякларида қолиб бораётитти, студентларимиз ҳануз тўлиқ таҳсил кўрмәётитти, қишлоқ болалари ҳануз мактабдан чаламулла бўлиб чиқаётитти» деганини эслай олмайман...

Ёв қочса, ботир кўпаяр, деганлариdek, қайта қуриш ва ошкоралик замонларида қўлига қалам ушлаган зот борки, пахтакорнинг аҳволига қайгурадиган, пахта ишининг оғирлигидан бонг урадиган бўлиб қолди. Бу «қалтис» масалада шу қадар кўп гапирилдики, охири тинглашга ҳам тоқат қолмади. Айниқса, айрим журналист ва ёзувчиларнинг бийронлиги, чечанлиги андешасизликкача етиб борди. Ҳолбуки, ғамкашлик ва муҳофизлик кайфиятидаги ўша фикр-мулоҳазаларни бир жойга жамласангиз, уларнинг маъно салмоги Абдулла Қаҳҳорнинг юқоридаги уч жумласига яқин ҳам йўламайди.

III

Абдулла Қаҳҳор ҳаётда ҳам, бадий ижодда ҳам ўз ҳақиқатларини топган, шу ҳақиқатлар учун сабот билан курашган санъаткордир. Бу ҳақиқатлар уни қаттиқ қийнаган, қалбида оғир-оғир тебраниш ва тортишувлар пайдо қилган. Аммо у онгли ҳаёти ва истеъдод қувватини айнан шу ҳақиқатларга багишлаган. Кўнглини нурафшон айлаган шу ҳақиқатларга суюниб, Абдулла Қаҳҳор маънан улгайган, маънан улгайган сайин эса шу ҳақиқатларнинг боқийлигидан илҳомланган. Абдулла Қаҳҳорнинг чўнг меҳнат ва заргарлик билан яратилган ҳар бир асарида боқий ҳақиқат муҳри ва шукуҳи бор. Абдулла Қаҳҳорнинг ижодий шахсияти беҳад бой ва фавқулодда саховатли. Шунинг учун, рус олимаси И.Баролина тўғри қайд этганидек, «Абдулла Қаҳҳор ижодига қизиқиши унинг шахсиятига, инсоний моҳиятига қизиқиши билан бевосита боғланган. Унинг шахсий фазилатлари – фикрлаш тарзи, характеристери, гайрат-шижоати, маънавий дунёси

асарларида шу қадар ёрқин акс этганки, ёзувчи Абдулла Қаҳҳор билан унинг шахси ичдан ажralmas алоқада бўлиб кўринади».

Бу ҳаммага насиб этадиган ва ҳамма ёзувчидан талаб қилса бўладиган хусусият эмас. Барча буюк ёзувчилардек, Абдулла Қаҳҳорнинг ҳам шахси – ижодига, ижоди – шахсига бир кўзгудир. Адаб ижодини севгандар албатта, унинг шахсига мафтун бўлади, шахсини билганлар эса – унинг ижодидан айри яшаёлмайди.

1967 йили Абдулла Қаҳҳор олтмиш ёшга тўлган эди. Ўша санага бағишлиб сентябрь ойида Тошкентда ўтказилган катта анжуман телевизорда бутун жумҳуриятга намойиш этилди. Бу адабий йигинни кўриш талабалик давримнинг асло ўчмайдиган хотираларидан бири бўлиб қолган. Буюк адабнинг қордай оппоқ соchlari, нуроний чеҳраси, вазмин ва салобатли қадду қомати, ўзига яршиқли бир оҳангда сўзлашлари тасаввуримда ҳали-ҳануз тез-тез жонланиб турди.

Абдулла Қаҳҳорга хос сокинлик, мулоҳазакорлик ва теранлилка етишмоқ учун қанча билим, мушоҳада, қанча ҳаётий тажриба ва дард зарурлигини кейинроқ – анча вақт ўттач англадим. Мана, ёш ҳам элликдан ўтиб олтмишга қараб чопаётир. Ўттиз йилдан ортиқ вақтдан буён пойтахтда яшайман. Қанча-қанча ёзувчи, шоир, санъаткор ва олимлар билан учрашдим, яқиндан танишдим, мулоқотда бўлдим. Айримларининг юбилей тантаналарида иштирок этдим. Аммо улар орасида Абдулла Қаҳҳорга ўхшаб ўзининг Сўзига ўзи ҳоким бўлган, ҳар қандай вазиятда ҳам мустақил фикрлайдиган ижодкор инсонни кам учратдим. Ҳақ ва ҳақиқат қаршисида тили қисиқ, юзи шувут бўлмаган ёзувчи борки, барчаси ўз сўзига ўзи ҳокимдир. Абдулла Қаҳҳор шундай беназир ёзувчи эди.

IV

Оlamning ўзгариши одамнинг ўзгаришига боғлиқ. Одамнинг онги, фикр-қарашлари янгиланмас экан, ҳеч қачон олам янгиланмайди. Абдулла Қаҳҳор мустабид

хонлар, султонлар ҳукмронлик қилган эски замон инсоннинг қўл-оёғи билан бирга онги, ақди ва қалбини ҳам кишанлаб ташлаганини болалигига ёк, кўрган, ўша чиркин қуллик муҳитида яшаб улгайган эди. Абдулла Қаҳҳорнинг ўнлаб асарлари, хусусан, «Ўтмишдан эртаклар» қиссасида тасвирланган воқеа-ҳодиса ва ижтимоий манзаралар – асрлар мобайнида халқни янчиб, таъқиб этиб келган мусибат, ғам-андух ва фожиаларнинг ўзига хос ҳаққоний талқинидир. «Халқнинг қўзи боғланса, қулогига қўрғошин қўйилса, тақдир ҳукми ўлимдек ҳақ, деган ақидани унинг зеҳнига сингдириш осонроқ бўлади». Бу фикр – халқнинг қўзи боғланиб, қулогига қўрғошин қўйилганда унинг оғир алам ва ситамларга йўлиқишига бевосита гувоҳ бўлган, бу ҳаётда инсон тасаввурига сифмайдиган балоқазолар қўпишини ўз қўзи билан кўрган, қўнглидан ўтказган ёзувчининг, яъни Абдулла Қаҳҳорнинг фикри. Тўғри, адид октябрь инқилоби халқимизнинг қўзини, қулоги ва онгини очади, энди тақдир ҳукмига ўлимга ишонгандек ишонишлар барҳам топади, деб умид қилган, давлат ва партия белгилаган мафкуравий чизиқлардан четга чиқмаслик нияти билан яшаб, ижод этган. Шу маънода Абдулла Қаҳҳорни айблашга ёки қоралашга далил бўладиган фикр-мулоҳазаларни унинг асарларидан кўчирма олиб, қаторлаштириш қийин эмас. Аммо бунинг билан Абдулла Қаҳҳорнинг асл бадиий олами, ёзувчилик қиёфаси хиралашиб қолмаганидек, санъаткорлик мақоми ҳам пасаймайди.

Абдулла Қаҳҳор бир суҳбатида «Мен адабиётта унинг моҳиятини билмасдан, адабиёт пропаганда қуроли эканини юзаки, жуда ҳам юзаки тушуниб кирганман», дейди. Таваллудига олтмиш йил тўлганда эса «Мен қирқ йиллик ижодий фаолиятим давомида кўп иш қилганим йўқ, чунки бу қирқ йилнинг кўпини тажриба ортиришга сарф қилдим», деган эди. Табиийки, адабиётнинг моҳиятини билмасдан қилинган иш — адабиёт намунаси сифатида яшай олмайди. Абдулла Қаҳҳор бундай асарларини кўп

жилдлигига киритмаган. Ва бу иши билан ҳақиқий ёзувчи наинки бошқаларнинг, балки ўзининг ижодига ҳам танқидчи қўзи билан холисона қарашга қодирлигини исботлаган. Демоқчимизки, агар Абдулла Қаҳҳорнинг шўро давлати ва коммунистик партияга муносабати оддий одамлар ишончидан фарқ қиласа эди, ўзини сиёсат ва адабиёт раҳнамоси деб билган «доҳий» ва «доҳийча»ларни ваҳимага соглан ўша машхур фикрни у ҳеч вақт айтмаган бўларди.

Устоз Озод Шарафиддинов бундай ҳикоя қилади: «Баъзан дўстларим – дейди Абдулла Қаҳҳор юбилей кечасидаги нутқида, – менга таъна қилиб, «катта»ларга честь бериб турмайсан, дейишади. Мен честь беролмайман. Чунки мен партиянинг оддий солдати эмас, онгли аъзосиман». Аввало шуни айтиш керакки, бу гаплар бирдан, мажлис вақтидаёқ ёзувчининг эсига келиб қолган, ҳаяжон ичида оғзидан чиқиб кетган гаплар эмас, Абдулла Қаҳҳор беш кун аввал икки-уч шогирдига тантанали кечада гапирадиган гапини ўқиб берган эди. Шунда шогирдлари юқоридаги иборани айтмасликни, агар бу ибора айтиладиган бўлса, адабий муҳитга ёмон таъсир қилишини таъкидлашди...

Шогирдлар ҳам оддий кишилар бўлмаган, албатта. Уларнинг ҳар бири эл-юртга танилган, ҳаётнинг паст-баландини яхши билгувчи истеъдод соҳиблари эди. Шунга қарамасдан, Абдулла Қаҳҳор шогирдларининг фикрини олмасдан, гапириши шарт деб ўйлаган гапини айтган. Унга муносабат кескин ўзгаришини билсада, «Мен партиянинг оддий солдати эмас, онгли аъзосиман» дейишдан ўзини чеклай олмаган. Чунки замонасозлик, хушомадгўйлик, мадҳиябозлик авж олган ва партияга ялтоқданиш, унинг ҳар бир даъватига «лаббай» дея жавоб қайтариш умумий удумга айланган муҳитда «онгли аъзолик» ҳуқуки ҳам катта гап ҳисобланган. Онгли аъзо бўлмоқ – ҳеч бир нарсага кўр-кўронса сигинмаслик, бўлар-бўлмасга садоқат изҳорига берилмаслик, ҳар қандай вазиятда ҳам

ўузининг ақл-идроқи ва салоҳиятига суяна билиш деганидир. Онг ва фикр мустақиллигига эришган киши – қалби ва руҳонияти ҳур инсон бўлади. Фақат шундай инсонгина умумий бетамизлик, ҳеч кимдан ҳисоб талаб этилавермайдиган «улгуржи» риёкорликка бош қўшмайди.

Абдулла Қахҳор одамнинг Одам бўлиб кун кечиришини, инсон ўз аҳволини билишда адашмаслигини, тош чайнаса ҳам ҳақиқатта хиёнат қилмаслигини истаган. Агар ўтмишда қуллик, қарамлик, забунылик ҳукм сурган бўлса, келажақда эркинлик, тенглик, бахтиёрлик қарор топади, деб умид қилган Абдулла Қахҳор. Агар мозийда меҳнаткаш ҳалқ кўзидан қонли ёшлиар оқиб, аждодларимизнинг боши мусибат ва кулфатдан чиқмаган бўлса, шўро замонида йиги шодликка, кулфат қувонч ва хотиржамликка ўрин бўшатар деб ишонган Абдумла Қахҳор. Бақт ўтиши билан буюк адаб бу ишонч аслида улкан адашиш, алданиш эканини билган, ширин орзу ва умидлар бағридан умидсизлик ва дилни чўқтиргувчи иштибоҳлар улгаяёттанига иқрор бўлган.

Абдулла Қахҳорнинг ҳикояларини ўқигансиз. Унинг қаҳрамонларини яхши биласиз. Уларнинг орасида ибрат олиш ва намуна этиб кўрсатишга арзийдиган нечта эркак бор? Ҳаёлан бир жойга уларни тўпланг: фикри, савияси, мақсади, муносабати ва ҳолини бирма-бир таҳлилдан ўтказинг. Кўнглингиз чўкиб кетади. Лекин Абдулла Қахҳорнинг реалистлигидан, жонли образ яратиш санъати ва самимиятидан дил равшанлашади. Абдулла Қахҳор нуқтаи назарида ижобий қаҳрамон – ясама қаҳрамон эмас. У образ яратища сунъийлик ва соҳтакорликка тоқат қиолмаган. Шунинг учун ҳикояларидағи ҳар бир детал, ҳар бир бадиий тўқима ҳаёт ҳақиқатига ўта мос ва улар инсон тақдирини ҳаққоний шаклда ёритишга хизмат эттирилган. Абдулла Қахҳор оддий инсонни севган, унинг аҳвол-руҳиясини теран тушунган, қисматига куйинган. Адаб оддий одамлар тўғрисида ёлғон ёзишдан, уларни сохта ва ясама қиёфада

кўрсатишдан ҳазар қилган. Бундан ташқари, Абдулла Қаҳҳор ҳикояларини ўқисангиз, жасурлик ва матонат нафақат эркакларга, балки аёлга ҳам хос эканига тан берасиз. Нега шундай? Бу ҳақда ҳар ким ўзича ўйласа, ўзича бир хулосага келса, менимча, фойдадан холи бўлмайди. Мен бу ўринда фақат бир нарсага – Абдулла Қаҳҳорнинг қаҳрамон танлаш ва характерни типиклаширишдаги талабига эътибор қаратишни истар эдим. Ёзувчи асарларида ибратли образ ва қаҳрамон бор, лекин идеал образ ҳам, қаҳрамон ҳам йўқ. Бу санъаткорнинг том маънодаги реалист ижодкорлиги ва ҳақпастлиги ҳам, йўқни бор демагани, сохта ва сўхтаси совуқ китобий қаҳрамонларни бино қилиб сиёsat «тегирмони»га сув қўймагани, китобхонни алдамаганида яққол намоён бўлади.

«Биз мансуб бўлган миллат, – дейди Америка ёзувчи Ролф Эмерсон, – оломонга айланиб қолди. Биз ҳанузгача комил инсонни кўра олганимиз йўқ. Унинг маънавий-руҳий ҳолатини ҳам ҳали тўғри тасаввур этолмаймиз. Комил шахсни фақат орзу қиласиз. Лекин у ҳақидаги хабардан нари ўтолмаймиз. Унга хос бўлган қувват ва сехрли қобилият биз учун мубҳам ва номаълумдир».

Тахминан мана шундай фикр Абдулла Қаҳҳорнинг қалбида ҳам зилдек армон бўлиб чўкиб ётган. У ҳаётда учратмагани – комил шахсни тасаввурда ёки хаёл кучи билан бино қилишга умуман рағбат сезмаган деса, хато бўлмайди.

Абдулла Орипов Абдулла Қаҳҳорга багишлиланган хотираларида: «Абдулла аканинг лафзидан учган сўзлар нечоғлиқ шафқатсиз бўлмасин, унинг кўзларида доимо қандайдир бир мунг яшириниб ётарди», дейди. Эҳтимол, бу мунг ҳасрат ва армон мунги бўлган. Эҳтимол, бу англаш азоби ва чорасизлик ҳисси бўлгандир. Эҳтимол, бошқа нарсадир. Нима бўлганда ҳам, ўша хосиятли Мунгда кучли Шахс соғинчи яширинганига шахсан мен шубҳа қилмайман.

«Ватандош бўлмаса, ватан бўлмайди», дейди Ибн Арабий. Демак, ҳар қандай ватаннинг тарихи, бутуни ва келажаги ватандошлиқ туйгусининг қандай шакллангани, нечоғлиқ куч-қудратга эга эканига боғлиқ. Ҳақиқий ватандошлиқдан доимо маслақдошлиқ тугилади. Бундай маслақдошлиқ эса ўзни англаш ва ўзига ишонишга, ҳеч нарсадан чўчимай, қўрқмай яшашга руҳлантиради. Ҳар қандай ўткинчи ҳислар, фаразли муддао ва даъволар ватандошлиқ туйгуси таъсирида жуда хунук ва паст, бағоят сўник қўринади. Чинакам ватандошлиқ туйгусигина кўнгилдан кўнгилга йўл очади, эл-юрт дардини виждан дардига, ҳуррият ишқини ҳаёт мазмунига айлантиради. Мана шунга эришилмаса, ватандошлиқ ҳисси қуруқ гап бўлиб қолаверади. Натижада авомлик, нодонлик ва сохтакорликлар авж олади.

Авом ким? Одамдай эркин фикр юритиш, эркин яшаш шавқидан маҳрум кимса. Қорни тўқ, уст-боши бут бўлса, оромини ҳеч ким бузмаса – авомнинг «озодлиги» ана шу бўлади. Авомлик бу – гушналиқ, лакмалиқ, қўр-кўронга эргашиш, ихтиёрий равишда қулликка чидаш деганидир. Шунинг учун авомни алдаш, лақиллатиш осон. Унинг ҳақиқати қорнидан бошланиб, бўғзида тутайди. Айниқса, мустамлакачилик шароитида, босқинчилик мафкураси қиличга айланган замонларда авомни уйготиш, оломонни ҳурриятга бошлаш бошни кундага қўйиш билан тенг бўлади. Чунки донишманд Абдулла Қаҳҳор ҳаққоний таърифлаганидек, «Мустамлакачилик фақат мамлакатни горат қилмайди, ундан ҳам ёмонроги – одамларни, ҳалқни руҳан горат қиласди, шундай қилалики, қул ҳаётини кечираётган, инсонга номуносиб ҳаёт кечираётган одамда шу ҳаётга қарши норозилик, исён руҳи буткул сўнади».

Абдулла Қаҳҳор бу гапни ҳинд мустамлакачилигини назарда тутиб айтган. Лекин юртимизда юз йилдан

зиёд давом этган мустамлакачилик биринчи галда халқимизнинг руҳини, жасоратини горат қилиб, турли ҳийла-найранглар билан уни кишандা, қуллик қафасларида сақдашга уринмаганмиди? Элимизни динидан, тили ва тарихидан ажратиб ташлаш учун бор куч, бор имкониятини сарфламаганмиди?

Ўзини қайси дин, қайси мазҳабга мансуб билмасин ва ўзини ким деб ҳисобламасин, барибир авомнинг дини, мустаҳкам эътиқоди бўлмайди. У Худодан эмас, бошида қилич қайраб турган бандасидан қўрқади. Холиқни шарафлаб, маҳлуқнинг пойига бош эгади. Унинг қошу қабоги ва ҳукмига қараб югуради, елади. Мамлакат бошига босқин оғати, мазлумлик кулфатлари ёғилганда, номусу ор учун майдонга чиқиш зарурати юзага келганда нодон диндор ҳам, гоғил даҳрий ҳамadolатни эмас – зулмни, одилликни эмас – золимликни, ҳақиқатни эмас – ёлгон ва қаллобликни ёқлади. Чор босқини замонларида ҳам худди шундай бўлган. Келгиндиларга юртимизнинг кўл-оёғини bogлаб беришда пешқадамлик қилганлар кимлар? Пешво бўлганлар ким? Фақат сиёsat арбоби ва амалдорларми?

Озарбойжоннинг буюк фарзанди ва мутафаккири Ҳусайн Жовид масжид ва минбарларда жамоатни жаннат ҳузур-ҳаловати ила алдаб, авом мусулмонларга охират саодатини ваъда қилиб, уларни гафлат, кулфат ва баҳтсизликларга кўнигиришга жон-жаҳди билан уринган шариат соҳибларининг қилмишларидан баҳс юритиб, бундай деб ёзган эди:

*Агар мусулмонлик будурки, бизим мусулмонда бор,
Вой унинг эртасигаки, бу куннинг ортидан келур.*

Туркистондаги диний маҳдудлик ва гоғиллик эса Кавказдагига нисбатан минг карра зиёдроқ ва аянчлироқ бўлганини тарихий мисоллардан яхши биламиз. Қулликни ҳурлик дея фатво бериш, халқни бош эгиш, ҳайвонникидан ҳам ёмонроқ ҳаётга кўнигиришда баъзи шариат намояндалари яловбардорлик қилган. Шу

туфайли эркин фикр қафасга солинган, инсондаги табиий майлар аёвсиз таъқиб этилган. Исломнинг илгор, ниҳоятда ҳаётий ва инсонпарвар дин эканига шубҳа қилмаган ҳолда, Абдулла Қаҳҳор дин билан диндорлик айни бир тушунча эмаслигини ёритишга интилган. У бир ўринда ёзади: «Инглиз мустамлакаларида нима қилинган бўлса, ҳаммаси қон сўриладиган найчалардан иборат бўлган: темир йўл, ҳар хил иморатлар, ҳом ашё ишланадиган корхоналар, динга ривож, одамларда қуллик рафтори ва психологияси. Дин ҳам шу найчалардан бири».

Бу ҳукм бир оз кескин эмасми? Куфр ва даҳрийлик майли сезилмайдими унда? Менинча, коса тагидаги нимкосани пайқаган киши адабнинг холосасига қўшилади. Ахир, эътиқод эркинлиги чекланган ва тақиқланган муҳитда, қолоқлик, саводсизлик ва гумроҳлик тантана қилган шароитда диннинг маъно-моҳияти қаттиқ «таҳрир»га учраши, қонун-қоидалар эса анча-мунча замонавийлаштирилиши мумкин, албатта. Модомики шундай экан, маълум даврларда диндан ҳам «қон сўриладиган бир найча» ўринида фойдаланилганини асло инкор этиб бўлмайди.

Дин номи билан дунёда жуда кўп яхши ва хайрли ишлар қилинган. Шу билан бирга, дунёдаги кўпдан-кўп ёмон ишлар, ақл бовар этмас қабоҳат ва ёвузвликлар ҳам бир замонлар дин ва шариат номи остида амалга оширилганини инкор этиб бўлмайди. Буни унутмаслик ва бундан зинҳор-базинҳор кўз юммаслик керак. Мен Абдулла Қаҳҳорнинг динга муносабатини, дин ва диндорлик хусусида илгари сурган фикр-мулоҳазаларини тўла-тўқис ёқламайман. Шунингдек, адабнинг дин ва жамият ривожи, дин ва инсон эрки, дин ва шахс камолига доир фикрларининг бутунги кунда аҳамияти қолмади, деган гапларга ҳам асло қўшилмайман.

Улкан ёзувчи, агар ҳақиқатан ҳам санъаткор бўлса, майда ҳиссиётларга берилмайди. Бунга жаҳон адабиётидан кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Мана, буюк

рус адиби Лев Толстойни олайлик. Унинг бой-бадавлат киши бўлганини ҳамма билади. Лекин ёзувчининг атрофидаги қашшоқдик, камбагаллик унга беҳад ёмон таъсир ўтказган, унинг кўнглини эзиб, руҳини янчган. Эллик ёшларида Толстой онгида кутилмаган эврилиш содир бўлади: у ҳаётидан, қилаёттан ижодий ишларидан қониқмай қолади. Атроф-муҳитни ақлга сигмас кулфат, баҳтсизлик қуршаб ёттан бир замонда ўтириб олиб роман ёзиш гирт бемаънилик, деган қарорга келади. Ва бадиий ижодни вақтинча тўхтатиб, халқнинг оғир аҳволи ҳақида оташин публицистик мақолалар ёза бошлиайди. Бу мақолалар жамиятдаги ижтимоий адолатсизликка нисбатан нафрат ва газаб ҳисси билан тўлиқ эди.

Абдулла Қаҳҳор «Толстой санъаткор сифатида биз учун битмас-туганмас маҳорат хазинаси, мактаб, бутун бошли бир академиядир» деганида бу буюк сиймодан ҳалқ тақдири, шахс эрки учун кураш жасоратини ўрганишни ҳам назарда тутган. Ахир, тоғдай талантта Оллоҳ тариқдек шижоатни раво кўрмаса – бу ҳам бир толесизлик. Бунақа истеъдод ҳавасга арзимайди: у ёниб ёнолмайди, куйиб күёлмайди, эҳтиёткорлик «қонун-қоида»ларини четлаб, мардона қадам ташлаёлмайди. Одатда бундай ижодкорлар ўзларининг ички кучига эмас, аллақандай ташки кучга таслим бўлиб яшайди.

Биз истаймизми, истамаймизми, ҳақиқий ёзувчининг шахсияти – очиқ шахсият. Шунинг учун у ҳар қандай ёпиқ жамият билан чиқишолмайди. У ҳамма нарсада очиқлик, аниқлик бўлишини хоҳлайди. Бундай ижодкор ҳатто ортидан болта кўтариб юрганларида ҳам ўз сўзи ва журъатига содик қолади. Шу ҳақда сўз очилганда Абдулла Қаҳҳорни хотирламасдан бўладими?

Ҳаётда ҳам, ижода ҳам Абдулла Қаҳҳорнинг мардлиги ибрат бўлиб қолган. Жамол Камол «Абдулла Қаҳҳор хотирасига» шеърида хаёлан устоззга мурожаат этиб бундай дейди:

*Ким ҳам кия олур энди тўнингни,
Ким ҳам боғлай олур сенинг белбоғинг?*

Абдулла Қаҳҳор елкасига олган «қўқоний тўн»ни кийиш осонми? Абдулла Қаҳҳорнинг «белбоғи»ни белга боғлашга кимнинг қудрати етади-ю, ким журъат топади?

Замон синовларидан ўтган, эътиқод ва иродаси мустаҳкам ижодкорларимиз бор. Эҳтимол шулар ҳам курашчанлик ва матонатда, ҳақгўйлик ва жасоратда Абдулла Қаҳҳорга ҳавас қўлса ажаб эмас. Лекин унга тенглашишни хаёлга келтирмасалар керак. Таниқли рус адаби Константин Симоновнинг ёзишича, у Қаҳҳор билан танишмасидан олдин «Сароб» романини ўқиган. Ва китоб муаллифининг ҳаёт, унинг мураккабликларию зиддиятлари ҳақида теран, дадил фикрлай олишига тан берган. Шахсан танишувдан сўнг эса, «Мен нафақат теран ва доно инсонга, балки ҳаракатлари мардонавор, қатъиятли, мулоҳазалари кескин, ҳатто дағалга ўхшаб кетадиган, хижолат бўлар даражада кескин бир инсонга тўқнаш келдим», дейди у.

Хўш, Қаҳҳорнинг жасорати нимадан озиқланган? Аввало, тўғрилик ва ҳақиқатдан. Тўғрилик ва ростлик Абдулла Қаҳҳорнинг тарбиячиси, йўлбошчиси бўлган. Шунинг учун унинг оҳиста ва вазмин фикрлари ҳам ўзгаларни чўчитган, таҳликага солган. Ўзларини адабиёт пешволари деб билган, ҳақиқатга юзма-юз келишдан қочиб яшайдиган фармонбардорларнинг фикр ва талабларини Абдулла Қаҳҳор эътиборга лойиқ кўрмаган. Ва ҳеч иккilanмай уларга қарши сўзини айтган. Бу сўзлар ёзувчи шаъни ва мартабасини муҳофаза этиш жиҳатидан ҳамон қимматлидир.

«Культ давридаги ваҳимачилиқдан ҳануз қутулмаган шубҳа бандалари, – деб ёзади Абдулла Қаҳҳор бир мақоласида, – тухумдан тук қидиради, майдонга келган ҳар бир асарни тирноқлаб, ҳидлаб, иложи бўлса ёзувчининг бошига чертиб кўришни, булардан албатта

нуқсон топишни, лоақал асарни шубҳа остида қолдирадиган ҳар хил имо-ишоралар қилишни, чала-ярим гаплар айтиб, мишишларга озиқ беришни ўзининг касби ҳисоблади». Маълумки, ваҳима ва шубҳа-бозлиқдан адабиётимиз катта зарар кўрган. Бу иллат қулай шароит туғилиши билан дарров ўзининг жирканч башарасини намоён этиб келган. Узоқча бормасдан, саксонинчи йилларнинг ўрталарини хотирлайлик. Ўшанда қатор ёш истеъдодлардан гоявий хатолар топиш учун асарлари «тирноқлаб» ҳам, «ҳидлаб» ҳам ўқилди. Кимлардир «тухумдан тук» қидириб, палағда иддао билан адабий жамоатчиликни чалғитишга, ижодида миллий рух кучли бўлган ёшларнинг китобларига миллатчилик тамгасини босишга уринди. Хайриятки, замон нафаси ўзгарди, хайриятки, Қодирий ва Қаҳҳор каби улуғларимизнинг руҳлари адабиётимизнинг навқирон авлодини қўллади – ёвузлик, зўравонлик мақсадига эришолмади. Қўрқоқлик нақадар жирканч нарса эканига, ёзувчи учун қўрқувдан ортиқ тавқилаънат бўлмаслигига мен ўшандада аниқ ишонч ҳосил қилганман.

Қўрқув ҳаётнинг оддий муаммоси эмас, жуда катта, баҳайбат муаммоси экан. Ҳинд файласуфларидан бири айтганидек, қўрқувга тобе, қўрқув домида қолган ақл шубҳа ва зиддият ичида яшар экан. «Ана шунинг учун бундай ақл бузуқ ва тажовузкор, зўравонликка мойил бўлади». Демак, қандай юксак тогни кўзлаб, қандай маъбудга сигинмайлик, шўро даврида қон-қонимизга сингдирилган қўрқувдан қутулмасак, ҳаётимизни, журъат ва жасоратимизни емирадиган, мажруҳ айлайдиган даҳшатли офатдан ҳеч вақт ҳалос бўла олмаймиз. Ёвузлик, жаҳолат ва зулмни қораловчи қаламкашлар ҳар қадамда учрайди. Бу ишни қоғозда бажариш осон. Қийини – ёвузлик ва адолатсизликни камайтиришга амалий ҳисса қўшишдир. Шу маънода Абдулла Қаҳҳорнинг сўзи билан амали орасида тафовут йўқ эди. К. Симонов буни жуда яхши англаған, яхши-

гина изоҳлаб ҳам берган. У ёзади: «Абдулла Қаҳҳор ёвузлик, жаҳолат, разиллик ёнидан хотиржам ўтиб кетаверадиган одам эмасди, афтидан, бу ҳол уни қайғута соларди, худди мана шу қайғу унинг ақлли кўзларида ҳамиша сезилиб турарди... бундан ўзгача муносабатда бўлиш унинг кўлидан келмасди, у бошқача муносабатда бўлишга интилмасди ҳам». «Тобутдан товуш» ёзилганидан буён порахўрлик, юлгичлик шу қадар кенг ва чуқур илдиз ёзиб, ривож топдики, жамиятни тубидан кемириб, емириб ётган бу офатга қарши курашиш мумкинлигига эндилиқда одамларни ишонтириш ҳам осон бўлмай қолди. Ҳолбуки, мазкур асар эълон қилинган вақтда баъзи ёзувчилар Абдулла Қаҳҳорнинг бу масалада ҳақлигига шубҳа билдирган, адабиётшунос ва мунаққидлар эса уни воқеликни бузиб кўрсатища айлаган эди.

Одамнинг эркин яшаси, эркин фикрлаб, эркин сўзлаши қийин бўлган, чор атрофда ҳадик, кўркув, ваҳима шарпаси ўрмалаб юрган таҳликали бир шароитда ҳақгўй, курашchan шахс қандай озод, қандай мардона яшаган бўлса, Абдулла Қаҳҳор ҳам шундай умр кечиргани ҳайратланарлидир. Миллати, юрти, адабиёти равнақига бир улкан адаб нечоглиқ беғараз ҳисса қўшган бўлса, Абдулла Қаҳҳор ҳам шундай меҳнат қилгани, ўзини аямасдан ўлмас асарлар яратишга эришгани ҳам ҳавас қилишга муносибдир. Истеъдодли ижодкор истеъдодсизлик билан асло чиқиша олмайди. Чунки ҳақиқий истеъдод — адабиётнинг сергак посбони. Адабиётни истеъдодсизлар хуружидан истеъдод соҳиблари муҳофаза этмаса, бошқа ҳеч ким ҳимоя қилолмайди.

Бизнинг назаримизда, ўтган асрда яшаб ижод қилган ҳеч бир ўзбек ижодкори адабиётимизнинг тақдирни, тозалиги ва дахлсизлиги учун Абдулла Қаҳҳор каби қатъият билан курашмаган, бу йўлда Абдулла Қаҳҳорчалик азият ҳам чекмаган. Инсоф юзасидан буни тан олиш лозим.

Абдулла Қаҳҳорнинг борлиги – тириклигининг ўзи ўртамиёначилик, истеъдодсизлик, китобхонни назар-писанд этмасликка қарши бир қалқон бўлган. Фақат яхши асар ёзишни эмас, гоявий noctor, бадиий яроқсиз асарларга йўл бермасликни у ўзининг муқаддас бурчи деб ҳисоблаган. Унга кўра, ёзувчи адабиётта икки хил йўл билан – бири тутаб, иккинчиси яшнаб кириб келади. «Тутаб кирган ёзувчи узоқ тутайди, кўнглидан чиқариб эмас, қорнидан чиқариб асар ёзди, ёзувчилик умрининг охиригача тутайди. Ёзувчиликка чўғдай яшнаб кирган ижодкор асардан-асарга яшнай беради, охирда абадий сўнмас ўтга айланади».

Яна бир тоифа қаламкашлар бўладики, улар адабиётта «ўгри мушукдай туйнуқдан» тушади. Булар учун адабиёт санъат эмас – касб, тирикчилик манбаи. Адабиётта тутаб ёки ўгри мушукдай туйнуқдан кирадиган ёзувчиларнинг энг олий аъмоли маҳаллий ва «маҳалла классиклари» бўлишdir. Адабиёт шуларнинг дастидан жабр кўради. Шулар бадиий сўз, образли фикр завқидан китобхонни бенасиб этиш билан машгул бўлади. Ҳозирги кунда ёзиш-чизишга бўлган ҳавасни истеъдод деб ўйлайдиганларнинг сони шу қадар кўпайиб кетдики, улар адабиётда ўзларини сувдаги балиқдай эркин сезадиган бўлиб қолди.

Шундай аҳволга Абдулла Қаҳҳор чидармиди? Лоқайд қарай олармиди? Душман ортириш ёки қандайдир имтиёзлардан айрилиб қолишдан чўчирмиди? Келинг, унинг ўлими олдидан содик шогирди Шухратта айтган мана бу сўзларини ўқийлик: «Одамлар мени душмани кўп деб ўйлайди. Ваҳоланки, менинг душманим йўқ. Мен ҳеч кимга душманлик қилган эмасман. Мабодо бирор одамга қаттиқ гапирган ёки у ҳақда ёзган бўлсан, адабиётимизнинг равнақини кўзлаб, жоним ачиганидан, ўша одамнинг талантсизлиги ёки ёмон асар ёзгани учун шундай қилганман...» Бундай дейишга Абдулла Қаҳҳор ҳақли эди. Бундай қийин ишни бажаришга Абдулла Қаҳҳор қодир эди. Вафотидан кейиноқ

ҳаётда ҳам, адабиётда ҳам унинг ўрни билинди. Абдулла Қаҳҳордан кейинги адабиётимиз тўғрисида ўйлаб, бундай мулоҳазалар пайдо бўлади: албатта, Абдулла Қаҳҳор бўлиш қийин. У танлаган йўлдан одим ташлаб, катта адабиёт дарди билан яшаш бундан-да душвор. Биз Абдулла Қаҳҳорни севамиз, деймиз. Унинг асарларини эъзозлаб, кўзга суртиб ўқиймиз, деймиз. Издош ва шогирдлари хусусида энди бемалол гапирамиз. Дўппи тор келганда: «Мен Абдулла Қаҳҳорга сафдошман, холос...», дея шогирдликдан тонишлар ҳам унутилди. Лекин айтинг: ҳақиқат ва адабиёт истиқболи учун Абдулла Қаҳҳор тортган мاشаққатларнинг, борингки, ўндан бирини елкасида кўтара оладиган бирор ёзувчининг номини нега дадил тилга ололмаймиз? Абдулла Қаҳҳорга ишонгандек ишонадиган, унга суянгандек суянадиган адабий шахсият қаерда? Ишончим комилки, обрў-эътиборли қайси бир ижодкорга ҳозир «Сиз – адабиётимизнинг Қаҳҳорисиз, яъни посбонисиз», деб сўзламанг, у ё ноқулайлик сезади ёки «қўйсангиз-чи» дея эътиroz билдиради. Аслида, ҳолатларнинг иккаласи ҳам тўгри. Шунинг учун ҳам бизда Абдулла Қаҳҳорни соғиниш, ич-ичдан қўмсаш ҳисси бор. Юксак чўққилярни кўзлаган йўлчи муazzзам тоқقا суянгандек, биз ҳам бутун Абдулла Қаҳҳорга суянамиз, ҳаётга, адабиётга, истеъдодга устоз нигоҳи или қарай олсак, ижод оламидаги офаринбозлик, сохта даҳочилик, майдакашлик ва дидсизлик иллатларидан ҳалос бўлиш муқарарлигига ишонгимиз келади.

Абдулла Қаҳҳор олтмишинчى йилларнинг бошларида ёзилган «Шижаот ҳақида» номли мақоласида бундай деган эди: «Агар ёзувчининг ахлоқ кодекси тузиладиган бўлса, мен ҳалоллик билан шижаотни биринчи модда қилиб қўяр эдим, чунки ёзувчининг бошқа ҳамма хислатлари унинг қай даражада ҳалол, нақадар шижаотли зеҳнига боғлиқдир».

Ёзувчи ҳалол бўлмоги учун, биринчи галда, истеъдодли бўлиши шарт. Чунки қитмирлик, баҳиллик, пис-

миқлик – бундай ноқисликларнинг бари истеъод-сизликтинг ҳосиласидир. Истеъод ва шижаот эса қарийб эгизак тушунчалардирки, талант шижаотни, шижаот талантни қўллабгина қолмасдан, бири иккинчи сини қаноатлантириб боради. Бунинг энг ёрқин мисоли Абдулла Қаҳҳорнинг истеъоди ва шунга муносиб шижаатидир. Мен гапни айлантириб бирон бир ёзувчи ёки шоирнинг шижаатсизлигини писандга қилмоқчи эмасман. Бу – бесамар иш. Бесамарлиги шундаки, таъна, танқид ёки маломат билан олчоқни оқил, кўрқоқни жасурга айлантириб бўлмайди. Маломатда саломат бор, деганлариdek, ижодкор ўзини ўзи маломат қилишни жуда яхши билмоги керак. Абдулла Қаҳҳорга ўхшаб шафқатсизликни ўзидан бошламоги лозим. Ана шундагина у ўзини алдамаслиги, ўзига ўзи чап бериб яшамаслиги мумкин.

Тириклиқдаги синовлар камлик қилганидек, ҳаёт Абдулла Қаҳҳорни ўлимидан кейин ҳам синовдан ўтказди. Адібнинг юраги уришдан тўхташи ҳамон бир қанча шогирдлар қалбида «жўш урган» меҳр, садоқат, эътиқод ҳам гўё маълум бир муддат тўхтади. Адабий йигин ва анжуманларда унинг номи ва хизматлари камдан-кам тилга олинадиган бўлди. Қаҳҳоршунос сифатида танилган баъзи олимлар тадқиқот мавзуларини бутунлай ўзгартирди... Адібнинг етмиш йиллик юбилейи хўжакўрсинга – жуда совуқ бир муносабат билан ўтказилди. Бунинг сабаблари кейинчалик айрим китоб ва мақолаларда изоҳлаб ҳам берилди.

Вақт чопавераркан. Ҳаётда ўзгаришлар бўлавераркан. Ана-мана дегунча Абдулла Қаҳҳор таваллудига 80 йил ҳам тўлди. Ушбу санага бағишлиб ёзилган мақола, хотира ва чиқишларни олдинги юбилейники билан умуман қиёслаб бўлмасди. Мана иззат ва эҳтиром. Мана содиклик ва ҳақгўйлик. Бундан кимлардир ҳайратланди. Кимлардир ажабланди. «Шунча гап бор экан, нечун шу пайтгача сир сақланди?» дегувчилар ҳам бўлди. Чунки кўп мулоҳазалар уйдирма-ёлғоннинг юзини

пардозлаш учун тўқилган эди. Хўш, Абдулла Қаҳҳорнинг асл қиёфасини сохталашириш ва ҳақиқатни бузиб-бежаб кўрсатишдан муддао нима эди? Ёзувчи Тоҳир Малик сўзларини эшигинг: «Атоқли адаб Абдулла Қаҳҳорнинг 80 йиллиги муносабати билан айrim одамлар уни хорлик кўрган, жабр чеккан, таъқиб этилган бир бечорага чиқариб қўйдилар. Уялмайнетмай, «Абдулла Қаҳҳор ҳақида гапириш мумкин эмас эди», деб даъво қилдилар. Улар ўзларининг қўрқоқлигини, тамагирлигини яшириш учун шундай гаплар тарқатдилар. «Абдулла Қаҳҳор – бечора одам эмас, КУРАШЧИ(!) эди. Ўзининг шахсий фикри бор эди ва бу фикрни ҳимоя қила оларди. У бировнинг фикри билан яшамаган, бировга қуллуқ қилмаган, бирон нима нинг тамаида юрмаган. Уни бечорага чиқариб қўйганлар, аксинча, «Абдулла Қаҳҳорни мақтасам фалончи акамга маъқул келмаса-чи, ҳозир катта унвонга, катта мукофотга навбатда турибман, яна навбатдан чиқариб ташламасинлар», деб қўрқиб яшашган. Ана энди, «Абдулла Қаҳҳор устозингиз экан, нима учун шунча йил индамадингиз?» деган саволга мана шундай даъвolar тўқиб чиқаришиди...»

Бу сўзлар юқорида ўртага ташлаган саволимизга тўғри ва энг одил жавобдир. Ҳақиқат «таъқиби»да яшаган ижодкор бора-бора одамлар таъқибига парво қилмайдиган бўлади. Та什қи зўравонлик, бедодлик ва найрангбозликлар уни қийнаши мумкин, лекин руҳини сўндирилмайди. Негаки, ҳеч вақт унинг МОҲИЯТИГА етиб бориб бўлмайди. Моҳияти теран ШАҲСга ачиниш керак эмас – ундан ўрганиш, ибрат олиш лозим. Чунки маҳрумият ва маглубият унинг қисматида зоҳирлан нечоглиқ кенг қулоч ёзмасин, барибир у ҳақ ва голидир. Шунинг учун унинг дарди, гам-гуссалари ва кўз ёшларидан шодлик, некбинлик, ишонч чечаклари униб чиқади.

Ёзувчининг суянадиган тóғи, ишонадиган бояи уни сўзлашга, ўйлаш ва дунёни англашга ўргаттган она тилидир. Миллий тилининг гўзаллигини идрок қилолмаган

ижодкор бошқа ҳеч бир гўзалликни теран идрок этолмайди. Нафосат туйгуси – тил туйгусидан бошланади. Она тилининг табиатини яхши билган киши ўз миллатининг табиати, миллий завқини ҳам яхши англайди. Тилнинг руҳи – халқнинг руҳи экани буюк боболаримиз томонидан бежиз таъкидланмаган. Ижодкорни саёз фикрлаш, бачканга ҳис-туйгуларни қоғозга кўчиришдан энг аввало тил муҳофаза қиласди. Тилга жавобгарлик – сўз, тасвир, услугуга жавобгарлик демак. Бир маънода истеъдод – сўзга жон багишлаш, ўлик сўзни ҳам тирилтиришдир. Истеъдодсизлик эса бунинг акси – ҳатто тирик сўзни ҳам ўлдириш.

Абдулла Қаҳҳорни нега бунча эъзозлаймиз? Маҳоратига нечун бунчалик таҳсин ўқиймиз? У сўз билан мўъжиза яратади билган, тил меҳнатини заргарлик санъати даражасида юксалтира олган ёзувчи эди. Абдулла Қаҳҳор ҳикоя ва қиссаларидағи ҳар бир сўз, ҳар бир иборанинг ўрни шу қадар муқим ва мустаҳкамки, уларни бошқа сўз, бошқа ибора ёхуд жумла билан ўзгартириш деярли имконсиз.

«Мен тажриба учун, – дейди Сайд Аҳмад, – устознинг «Ўгри», «Бемор», «Анор» ҳикояларидан баъзи сўзларни олиб ташлаб кўрдим. Бўлмади. Ҳикоя бир устуни олиб ташланган айвонга ўхшаб лапанглаб қолди».

Ахир, ҳар бир саҳифа ўрта ҳисобда 15 – 16 марта кўчирилса, ҳар сафар жумлаларга сайқал берилса, боз устига бир саҳифадаги гапни бир жумлага, ўн саҳифа мазмунини биргина саҳифага сидириш учун қунт ва илҳом ила меҳнат қилинса — сўз нари турсин, тиниш белгисини ҳам қимирлатиб бўлмайди.

Азиз биродар, она тилимизнинг хотираси тўгрисида ҳеч ўйлаб кўрганмисиз? Тилимиз хотирасида нималар сақланиб қолгани ва нималар бизгача етиб келганини билишга уринганмисиз? Ўзбек тили дунёдаги хотираси энг бой тиллардан. Унинг хотирасида жуда қадим бир дунё бор – ана шу дунёнинг қайгуси, алами ва армонлари жойлашиб қолган унда. Бу тилдаги кўп сўзлар

курашлар гувоҳи, мағлублик ва голиблик, йўқотиш ва айрилиқларнинг хабарчиси эрур. Уларнинг ботинида гусса ва ҳасрат, мусибат ва надомат пинҳон ётибди. Абдулла Қаҳҳор – мана шундай сўзларнинг сирларини кашф этган ёзувчи. Шунинг учун ҳам унга сўз билан юзма-юз келиш, сўз хотирасидан таралган садоларни тинглаш қийин бўлган. Умуман, у сўзнинг юрагига қулоқ тутишни ҳам, уйғоқ сўз билан иш юритишни ҳам ниҳоятда теран эгаллаган.

Бир донишманд олим «Сўзнинг томирларида қон оқса, юраги уриб турса, кўзи кўриб, қулоги эшилса – сўз тириқдир», дейди. Фақат шундай сўзларгина бадиий матнда тириқлик руҳини акс эттиради, ўқувчини ҳақиқатга икror қилади, ҳаётнинг очилмаган зиддиятлари, бири-биридан мураккаб ҳодисотлари сирини очади.

Абдулла Қаҳҳорнинг сўзга муносабати, сўз қўллаш санъати қўпчиликка маълум: у сўзга беҳад хасис. Сўзни ҳаддан зиёд танлаб, чертиб-чертиб ишлатади. Ундан бизга мерос қолган асарларнинг аксарияти томирида қон югураётган, кўзи, қулоги, шуури очиқ сўзлардан яралгани билан ҳам алоҳида аҳамиятта эга.

Маълумки, Абдулла Қаҳҳор маҳоратининг илдизлари нафақат миллий адабиётимиз замини, балки мумтоз рус адабиёти намояндалари — Толстой, Тургенев, Гоголь, энг аввало, Чехов ижодий тажрибалари билан ҳам чамбарчас боғлиқ. Сирасини айтганда, Абдулла Қаҳҳор жаҳон адабиётидаги ютуқларни имкон даражасида ижодий ўзлаштириб, миллий насримизда янги саҳифалар очган. Бу саҳифаларда муҳрланган сўзлар, туйгу ва характерларга такрор-такрор нигоҳ ташлаган сайин инсоннинг сўз воситасида мўъжиза яратиш салоҳиятига бўлган ишонч шунча ортади.

Мен, барча тенгдошларим қатори, Абдулла Қаҳҳор асарларини ўқишини болалиқда – мактаб дарслекларидан бошлаганман. Абдулла Қаҳҳорнинг мени дастлаб жуда қизиқтирган асари «Анор» ҳикояси эди. Шу ҳикоядан кейин бирин-кетин адабнинг юпқа-қалин

китобларини топиб ўқишигага киришиб кетганман. Болалик олисларда қолди. Йигитлик шамолдай ўтди-кетди... Лекин мен ҳамон қаҳҳорхонлиқдан тўхтаганим йўқ. Ўқишиштиёқи ҳам, таассурот ва мушоҳада ҳам энди нисбатан ўзгача. Бултур «Сароб»ни қайта ўқидим. Қандай ажойиб роман! Йигирма уч ёшли ўспирин йигит шундай кўркам, шундай бақувват китоб ёзганига ақл бовар қилмайди.

«Сароб»да сирли-сехрли бир руҳ бор. Ана шу руҳ асар қаҳрамонлари тақдирига бирёқлама қарашга имкон бермайди. Илк ўқищда романнинг туб моҳиятини етарли даражада тушунмаганман. Лекин Саидий ҳам, Мунисхон ҳам менга ёқсан. Негадир уларни айблашга, душман дейишга тилим бормаган. Бошқа образларга нисбатан Саидий, Мунисхон ва Муродхўжа домла характерлари жуда пишиқ ишлангандай туюлган. Маълумки, «Сароб» шўро тузуми душманлари – ўзини миллат ҳомийси, миллатчи деб атаган гуруҳга қарши, «буржуа миллатчилигининг синфий моҳиятини фош этиш» мақсадида ёзилган. Адибнинг эътирофи бўйича, у «Сароб»да болалигида қалбини яralаган ўтмиш ҳаётни «қайтаришга бел боғлаган душманларнинг бошига» қалбидаги «газаб ўтини ёғдиришга» тиришган. Аммо нечундир романда газаб ўти сезилмайди: унинг саҳифаларидан холислик шуъласи таралиб туради. Салимхон, Мунис, Саидий, Муродхўжа каби образлар, албатта, салбий типлар. Ёзувчи уларнинг ҳаёт тарзи, фикр-қарashi, психологияси ва дунёқарашини ич-ичидан инкор этади. Уларнинг наинки майший ҳаёти, балки маънавий оламига ҳам дадил кириб боради. Ўқувчи мутолаа жараёнида уларнинг ҳар бири гўл, лақма ва анойи кишилар эмаслигини сезиб, шунга иқрор бўлиб боради. Шўро мафқураси «кўзгу»сида қараладиган бўлса, бу қаҳрамонлар ҳақиқатан ҳам адашган, худбин, маккор ва ганим, бир сўз билан айтганда, заараркунанда кимсалар. Бироқ уларга адолат ва холислик мезони билан баҳо берилса-чи?

Инига чўп суқилса, ари ҳам одамга ёпишади, талайди. Юрт босиб олинса, вайрон этилса, элнинг қони тўкилса, ҳокимият зўравонликка, қарамликка асосланса, одам фарзанди ари қадар қаршилик кўрсатмасинми?! Аричалик ҳам қаҳри йўқми унинг?! Ҳа, Саидий худбин, мешчан ва шуҳратпараст. У миллатчи ва шўро сиёсатининг душмани. Нима қилиб бўлса ҳам одамларни «большевизм зулмидан дод» дегизишни кўзлади. Бошқа давр, бошқа бир замон бўлганда, эҳтимолки, унинг қисмати бутунлай ўзгача бўлар, «ички ҳаёти билан ташқи ҳаёти орасидаги кундан-кун ўсиб борган қарама-қаршилик» жонига қасд қиласли даражага етмасди. Саидий бадиий ижодда катта бир муваффақиятларга эришмаган бўлса-да, умрининг охирларигача ёзув-чизувдан ўзини чеклай олмайди. Агар у дўсти Эҳсоннинг: «Сиз ўзбек адабиётини бутун дунё кўрадиган юксакликка кўтаришда қатнашасиз. Бу фаолиятни сиз шўро ҳукуматини нима мустаҳкамласа, нима социализм қурилишига ёрдам берса, шу «менинг мавзум» деб бошланг...», деган фикрларини қабул айлаб, амалда шуни кўрсатишга жаҳд этса, ҳаётда ҳам, ижодда ҳам қандайдир ютуқларни қўлга киритармиди? Шубҳасиз, шундай бўларди. Унда у Саидий эмас, ихтиёрий равища шўро босқини ва қирғинларини қўллаб-қувватлаган ижодкорга айланарди.

Романнинг саккизинчи қисмида бир лавҳа бор. Саидий илк бор Салимхонларниги келганида Мунисхон роялда унга бир куй чалиб бермоқчи бўлади ва дейди: «Бу жуда кекса машқ. Ҳарбий машқ... Араблар Ундулусни олганда чалинган машқ. Кишини шундай гайратлантирадики, буни эшитганда ўлик ҳам тирилиб жангта отланади. Эшитинг, Раҳимжон...

Машқни эшитганда Саидийнинг кўз олдига гижинг-лаган араб отлари, найза, қалқонлар келиб, қулогига кураш ва қондан ҳабар берувчи товушлар эшитилиб кетди».

Аввало, Мунисхон кишини гайратлантирувчи, ўлик ҳам тирилиб, курашга отланадиган қадимиий бир ғалаба

куйини Саидийга бежиз чалиб бергани йўқ. Иккинчидан, уни тинглаган Саидийнинг кўз олдига гијинглаган араб отлари, найза, қалқонлар гавдаланиб, қулогига кураш ва қондан хабар берувчи товушлар эшитилгандаи бўлиши мутлақо тасодифий эмас. Бунда қизил байроқ баланд қўтарилган бир юртдаги мағлубиятга ҳам, айни пайтда, ҳали сўниб битмаган умид, омонсиз кураш ва жангларда туғилажак галабага ҳам ишорат бор. Саидий «эрк эртаклари»га ишонмайди ва ишонишни ҳам истамайди. У «ўз доирасидаги кишиларнинг ҳаммасини ақлли, ҳаммасининг мия механизмлари бут» ва «тушунадиган одамлар» деб билгани боис бошқа бир «эртак»нинг қурбони бўлади. Саидий ва атрофидагиларнинг фожиаси – фақат адашиш фожиаси эмас, курашиш фожиаси ҳам.

Муродхўжа хонадонидаги ўзаро бир сұхбатда келажагига билдирилган ишончга жавобан Саидий: «Адиблик менинг касбим бўлишига ишонаман, домла... Архимед: «Менга таянч нуқтасини берингиз, ричагим билан ерни қўтараман», деган. Мен ҳам ерни қўтараман, домла, менга ҳам таянч нуқтаси керак, бу – шароит», дейди. На турмушда, на сиёсий ҳаракатда, на ижодда «таянч нуқтаси»ни топиш шўрлик Саидийга насиб этмайди. «Норозилиқдан кўра келажақда рози бўлиш умидининг» кундан-кунга йўқолиб бориши уни толиктиради, ақл-идрокини кишанлайди, ичкиликка гарқ этади, ҳалокат ёқасига судрайди. Саидийни маслаксизлик ёки эътиқодсизликда айблаб бўлмайди. Шу гапни унинг Салимхон, Муродхўжа, Аббосхон ва бошқа даврадошларига нисбатан ҳам айтиш мумкин. Одам таниш, илм-маданиятни қадрлаш, ҳалқдан кучли шахслар чиқишини орзу этиш, кишидаги заковат ва қобилиятни англаш, тадбиркорлик ва уддабуронлиқда Муродхўжа домла Салимхондан илгариласа илгарилайдики, ортда қолмайди.

Шўро салтанатини қулатиб, янги бир давлат барпо этиш мақсадида тузилган ташкилот аъзолари йигинида

асосий мавзу бир четда қолиб изҳори ҳасрат бошланганда Муродхўжа домла қатъиян норозилик билдириб бундай дейди: «Ҳаммаларинг ўз дардларингни айтасизлар. Бундай ҳол жами халқнинг бошида бор. Шундан кутулиш йўли тўгрисида гапиринглар-да! Бу ерга наҳот ҳасрат қилгани тўпланган бўлсак! Ҳар қайсимиз буюк бир гоянинг эгаси. Бу нима майдагаплик!»

«Буюк гоя... буюк гоя...» дейишдан мурод ҳосил бўлмайди. Пана-пастқамларда тўпланиб ҳасрат тўкиш билан, буюк гояни ҳаётта жорий қилиш ва олий бир натижаларга эришиш орасидаги фарқ ердан осмон қадардир. Хуллас, шўро давлатининг totli vaъdalariiga ишониб, унинг ортидан эргашган омма алданишга маҳкум бўлганидек, нажот маркази хорижда, дея ўз миллатининг куч-қуввати, миллий руҳи, ижтимоийсиёсий талаб ва имкониятларини тўғри баҳолай олмасдан, янги давлат қуришга уринган мулқдорлар, зиёлилар, дин ва шариат намояндалари ҳам ожизлик ботқогига ботган эдилар. Бу ботқоқ уларни бирин-кетин домига тортарди. Аммо улар ҳам «кишан киймай, бўйин эгмай», гайриинсоний сиёsat оёқлантирган зўравонлик ва қўрқувлар домига тушмай яшashi, хатолардан кечиши, фикрий чалгишлардан кутулиши мумкин эди-ку! Уларнинг ҳаёти, тақдирини шўро давлати бир чақага ҳам арзитмагани рост. Аммо ўзининг ўқимишлилиги, ҳушёр, зийрак ва камтарлик каби фазилатлари билан хотирада яшаб қоладиган Саидий ҳам, ташқи гўзаллиги билангина эмас, фаросати, диidi, ички латифлиги билан кишини мафтун айлайдиган Мунисхондек дилбар бир қиз ҳам шу миллатнинг фарзанди эмасмиди? Мунисхон жонига қасд қиласди — тўппонча билан ўзини отади. У нимага ўзини отганини кўплар билмайди. Жумладан, Саидий ҳам. Мунисхон — ишқ ва гўзаллик тантанаси учун туғилган қиз. У ишқиз ва бахтсиз яшашга кўниколмайди. Тақдир унга Саидийни нега рўбарў қилганини кейин англайди. Кечикиб бўлса-да, хатосини тушунади. Бахтсизлиги

учун оламга лаънат ёғдирмайди. Ўлим олдидан битиб қолдирган хатини: «Олам тўла баҳт, фақат мен баҳтсиз эдим», деб тутатади.

Тақдир драмасини ҳаққоний ёритиш, мураккаб қисматли шахс фожиасини холис тасвирлашда, менимча, адабиётимизда «Сароб» билан беллашадиган асар йўқ. «Сароб»ни ўқиганда кўнгилда бир сергаклик уйгонади. Тарих жафокаш ҳалқимизга нечун бундай бўлинниш, тоқат қилиб бўлмас парчаланишни раво кўрди, деб ўйлайсиз. Кеча айтилмаган бўлса, энди бугун, келинг, салбий деб атаганимиз, душман деб билганимиз «Сароб»даги қаҳрамонларни оқламасак ҳам, қораламайлик, мақтамасак ҳамки, таҳқирламайлик. Уларни тушунмоққа ҳаракат қиласлил. Мулкидан ажралиш, эркини бой бериб, она тупроғида сигинди бўлиб, қўрқиб, бегона одамдай яшаш қандоқ азоб, қандоқ кулфат бу! Бугунги баъзи мулқдор ва бойларнинг фикр дараҷаси, мақсад-муддаосини ҳам кўриб турибмиз-ку! Улар юзлаб салимхон ва мухторхонларни доғда қолдириши, диёнат, инсоф ва савияда улардан юз чандон тубан туришига нима дейсиз!..

Не ёзиқки, мулк даъвоси, бойлик тўплаш психологияси ҳарислик, манманлик, худбинлик, шуҳрат-парастлик, дабдабабозлик ҳирслари билан чамбарчас боғлиқ экан!

Одам ҳаётни билиши учун, энг аввало, ўзининг ҳақиқий аҳволини билиши керак. Ўзининг аҳволини билиш – ўз миллатининг ҳақиқий аҳволини билиш йўлидаги олтин ҳалқадир. «Сароб»ни ўқишидан туғилажак бир ҳикматли хулоса ана шу!

Одатда ҳақиқат сустлик ва сокинликни ёқтирумайди. Ҳақиқат кўнглидан чуқур жой олган одам-чи? У албатта сокинлашади. Бу сокинлик, бугун бўлмаса эртага, уни дунё ортидан ҳаллослаётган, билиб-билмай тирикчилик тегирмонида янчилаётганлардан ажралишга, ҳаёт ҳодисотларига жуда холис ва ҳаққоний қарашга мажбур қиласиди. Агар ижодкор шундай сокинлик қадрини билмаса, катта

билим ва мушоҳада ила уни шакллантира олмаса, шошқалоқлик, ҳавойилик, ўзни кўз-кўз қилиш майларидан ҳеч қачон қутула олмайди. Бу майлар охир-оқибатда уни худди қўғирчоқдек ўйнатади. Ҳақиқий санъаткорнинг сокинлиги ҳақдан файз етган орифнинг хотиржамлигига бағоят яқин бўлади. Қалбида фикр тўғони қўзғалиб, эҳтирос алана олса ҳам у жўшмайди – сукут ва сокинлигига содиқ қолаверади. Қадрини билган, камтар ва андишли ҳар бир ижодкорда шу ҳолни қузатиш мумкин. Мен Абдулла Қаҳҳор шахсини кўкларга кўтариб, идеаллаштириш фикридан бутунлай йироқман. У ҳам фаришта эмас, шу заминда яшаб ўтган бир инсон эди. У ҳақиқат юкини кўтариш бутун бир жамиятта оғирлик қилган мураккаб замонларда яшаган. Унда ҳам ўзига хос камчиликлар, чекиниш ва чалғишилар бўлган. Гап шундаки, шулар ҳам Абдулла Қаҳҳорни маънан улғайтириш, қалбидаги маънавий-руҳий теранликни кучайтиришга хизмат қилган. Бир кун келиб адабиётда виждан тимсолига айланишни Абдулла Қаҳҳор, эҳтимол, хаёлига ҳам келтирмагандир. Лекин у адабиётимизнинг бедор Виждани бўлиб тарихда қолди.

Абдулла Қаҳҳорнинг адабий-танқидий мақолаларини ўқиб, сұхбатларидаги фикрларнинг маънисини мулоҳаза қилиб кўрган бўлсангиз, демак, адабий танқид нима, ҳақиқий танқидчи ким, унинг фаолияти қандай бўлиши ҳақида тўғри тасаввурга эгасиз.

Танқидчилик билан шуғулланиш ҳавасида юрган кезларимда мен қайси мунаққиднинг асари қўлимга тушса ўқийверганман. Баъзиларини жиiddий ҳафсала билан мутолаа қилганман. Айримларини ўқишга қийналганман: ифода ғализ, аксарият жумлалар тушунарсиз, илмий атамалар қалаштириб ташланган, муаллифнинг шахси ва ижодий қиёфасини аниқ тасаввур этиш қийин, noctor китоблар ҳам мақталган, таъриф ва тавсифлар далил-исботсиз ва ҳоказо.

Мен ҳам нимадир ёзгим, қай бир китобларга муносабат билдиригим келар, аммо ёзишга қийналардим,

бордию, ёзсам ҳам қониқмасдим. Шунда Абдулла Қаҳҳорнинг бир неча бор ўқиганим «Ёшлар билан сухбат» ва олти жилдигининг охиргисидаги ўзимга жуда ёқсан мақолаларни кўчириб ёзишга кирищдим... Шундан сўнг наинки танқид, балки адабиёт, бадиийлик, истеъодод ва ҳақиқат тўғрисидаги фикрларим ҳам тиниқлашди. Шунда мен Абдулла Қаҳҳор танқидчиларнинг ҳам донишманд устози эканини, унинг сабоқларига риоя қилиш, гоявий-эстетик талабларини бажариш бағоят қийинлигини билдим. Абдулла Қаҳҳор дейдики, «*Танқид ёмон асар билан китобхон орасига далмол, ширинкомага виждонини сотагиган юраксиз далмол бўлмаслиги керак*». Қани бунаقا танқид? Ёмон асар билан китобхон ўртасида даллоллик қилмаган мунаққид топиладими ўзи? Топилса, неча киши улар? Гапириш ноқулай.

Дид, савия, жасорат бобида танқидчи ва адабиётшунос ёзувчи ёки шоирдан илдамлаб кетмаса ҳам, кейинда юрмаслиги зарур. Танқидчи аввалбошдан «Ўқувчининг қалбига таъсир қилмаган нарсанинг адабиётта ҳеч алоқаси йўқ»лигини билиши керак. Гўзаллик туйгуси сўнган мунаққид ана шу масалада ўзини фош этади: адабиётта алоқаси йўқ асарларни киприк қоқмасдан мақташга ё мавзунинг долзарблигини дастак қилиб, таҳлил этишга киришиб кетади. Билмайди ва билолмайдики, «Туйгусиз, илҳомсиз ёзилган асар чангланмаган гулга ўхшайди – мева тутгайди. Кўнгил рози бўлган асаргина китобхоннинг кўнглига йўл топади...»

Ўзбек танқидчилигига ноқислик тамали нима дейилса икки сўз билан жавоб берса бўлади: савия ва журъат. Ҳолбуки, Абдулла Қаҳҳор мунаққиднинг савияси ва журъати масаласида жон куйдириб сўзлаган. Дардсиз ва эҳтиоросиз ёзилган асарларни мақтайдиган савиясиз танқидчилар ҳақида у бундай деган эди: «Бу тоифа танқидчилар ўқиб бўлмайдиган, бадиий жиҳатдан гоятда гариб бўлса ҳам рўй-рост «гоявий хатоси» йўқ китобларни ахтариб юриб, улар тўғрисида мадхиялар ёзиб ўрганган, шуни касб қилиб олган».

Танқидчида билим, савия, дунёқараш, маслак қанча теран бўлса, у адабиётни қанча кенг ҳис қиласа, ҳеч бир масалага тарафкашлик ва гараз билан ёндашмаса, асарни ўшанча холис таҳдил эта олади. Акс ҳолда, ташхисда адашган табибга ўхшаб, қилаётган ишида фақат тахмин ва галатта асосланади. Бундан на ёзувчи, на адабиёт, на китобхонга фойда тегади. Бадиий-эстетик идроки пачоқ танқидчи-адабиётшунос жавобгарлик ва жонкуярликни жангарилик ёки ботирлик деб тушунади. Қалам ўрнига найза, болта кўтариб ёзувчига ҳамла қиласи. Абдулла Қаҳҳор «Сароб»дан бошлиб то охирги асарларигача шундай ташланиш ваadolatsiz танқидларга дуч келган. Бу ҳақда баҳс юритган Озод Шарафиддинов: «Ҳозир адабнинг бутун умри давомида танқиддан еган даккиларини ўйлар эканман, унинг рўпарадан ҳам, орқаваротдан ҳам қилинган ҳужумларни даф этишга кўп кучи сарфланганини тасаввур қиласи эканман, бу одамнинг саботига, тоғдай бардошига қойил қоламан», дейди. Бунда Абдулла Қаҳҳорни суюб, муҳофаза айлаган куч, бир томондан, ўзининг ҳақлиги, холислигига ишонч бўлса, иккинчидан, ҳақиқий танқид илмининг вазифаси, ҳуқуқ ва хусусиятларини англаши эди. Шунинг учун у мунаққид истеъдодини ёзувчи истеъдодидан кам деб билмаган.

Ҳозирги пайтда адабий танқиднинг қиёфаси кундан-кунга мавҳумлашиб бораёттир. Унинг майдони гавжумлашиш ўрнига тобора сийраклашиб, бўшаб қолмоқда. Адабий танқиднинг бир замонлардаги обрў-эътибори ва нуфузи йўқ энди. Абдулла Қаҳҳор бошқа ишга ярамай ўзини танқидчиликка урганларни «ҳар нарсадан чўчиб шақилдоқ чалаверади»ган қўрқоқ қоровулга ўхшатган эди. «Шақилдоқ»бозликнинг ўрнини ҳам ҳайбарақаллачилик, мадҳиягўйлик эгаллади. Лекин аҳвол бундай давом этиши мумкин эмас. Ўзбек танқидчилиги қайта қад ростлашни, неча ўн йиллардан бўён мерос бўлиб келаётган замонасозлик, эҳтиёткорлик, далоллик сингари иллатлардан халос бўлиб, шаҳдам одим ташлашни истаса, Абдулла Қаҳҳор талаб қилгани-

дек, энг аввало, «адабиётимизга катта адабиёт чўққисидан» қарашга бел боғлаши керак. Ана шунда унинг ўзи ҳам янги чўққиларни забт этиши мумкин.

Абдулла Қаҳҳор асарлари бир мўъжиза эканини кўпчилик эътироф этган. Жумладан, атоқли адаб Шукур Холмирзаев: «Ўзбек адабиётида ана шундай мўъжизаларни яратиб, қолдириб кетган инсонга топиниш мумкин», дейди. Мен ақлимни таниганимдан буён Абдулла Қаҳҳорнинг шахсини ҳам, асарларини ҳам яхши кўрганман. Қолаверса, чинакам буюк адига топинишининг нимаси айб? Лекин ҳозир бошқа бир гапни айтишим лозим деб ўйлайман.

Етмишинчي йилларнинг охирларида Абдулла Қаҳҳорга менинг муносабатим бир оз ўзгарган эди. Бунга Тошкентта келиб яшай бошлаганимдан кейин айрим адабий давра ва сухбатларда Қаҳҳор ҳақида муросасизлик ила айтилган танқидий мулоҳазаларни эшитишим ҳам сабаб бўлгандир. Қаҳҳорга мухолиф кайфиятдаги ёш ижодкорларга ҳам дуч келиш мумкин эди. Улардан баъзилари Қаҳҳорни «социдан тирногигача шўро ёзувчиси» экани учун қораласа, бошқа бирлари унинг Чўлпон тўғрисида айтган икки жумла гапини дастак қилиб айбнома тўқир эди. Хуллас, Қаҳҳорнинг ҳатто ҳикоянавислиқдаги ютуқлари ҳам назарга илинмас, унинг энг сара, энг ўқишли ҳикоялари ҳам паст баҳоланаарди. Кунлардан бир кун икки-уч яхши ҳикояси билан танилиб қолган ёзувчи биродарларимиздан бири бундай деган эди: «Абдулла Қаҳҳор ҳикоя яратмайди – тўқийди. Ҳикоя ясади. Ўтмиш мавзуудаги ҳикоялари эса тарихни айблаш, тарихга қора чаплаш учун қилинган ишлардир...» Охирги, ўтмишга тегишли жумлалар менда ҳам эътиroz тутдирмаган. Чунки Қаҳҳорнинг асарларини ўқиб, тарихдан фахрланолмайсиз, тарихга суюнолмайсиз, тарихдан руҳий мадад ололмайсиз. Уларнинг деярли барчасида мозий жуда нурсиз, сурурсиз ва қоп-қора бўёқларда – қалбни гам-гуссага чулгайдиган манзараларда намоён бўлади.

Абдулла Қаҳҳорнинг ўттизинчи йилларда ёзилган «Бемор», «Ўгри», «Анор», «Миллатчилар» каби ҳикоялари менга ёқдан. Уларни ўқиб, «Хайрият, шафқатсиз, адолатсиз, ўша тенгсизлик замонлари барҳам топган. Хайрият, ҳалқимиз ўша кулфат, мусибат, сон-саноқсиз баҳтсизликлардан холос бўлган», деб ўйлаганман. Аммо бир кун келиб, «Наинки, ҳўқизидан айрилган мусибатдийда бир мўйсафидга ҳеч ким раҳм қилмаса, ахир амалдор ҳам одам-ку!.. Наинки, bemor хотинга гўдакнинг саҳарлари қиласиган дуосидан бошқа даво топилмаса; наинки, сог-саломат йигит бошқоронги хотинига икки донагина анор олиб беролмаса...» қабилидаги эътиrozлар менда ҳам пайдо бўлишини ўйламаганман. Аммо шунда ҳам негадир Қаҳҳорни ўқищдан ўзимни тўхтатолмаганман. Ҳикояларини бўлмаса, қиссаларини, қиссаларини бўлмаса, бошқа асарларини қайта-қайта ўқийверганман. Шуни ҳам айтишим керакки, мен қаҳҳоршунос бўламан, шу соҳада бирор илмий тадқиқот яратаман деб Абдулла Қаҳҳор ижодиётига боғланив қолганим йўқ. Аммо Абдулла Қаҳҳор ижодиёти сирасорларидан воқиф бўлиш ниятида кўп олимларнинг, хусусан, Озод Шарафиддинов, Матёкуб Қўшжонов, Умарали Норматов каби адабиётшуносларнинг тадқиқотлари билан ҳам танишганман.

Абдулла Қаҳҳорни саксонинчи йилларда ўзимча янгидан кашф қилдим, десам хато бўлмас. «Сароб»да Саидийнинг «Муваффақиятли чиқдан бир ҳикоядаги типни мамлакатнинг ҳар бурчидан юзлаб, минглаб топиш мумкин» деган фикри бор. Қизиги шундаки, бундай типлар кўп учрашидан ташқари, уларнинг умри ҳам узоқ бўларкан. Замон, макон, вақт тушунчаларини улар кўпда тан олавермас экан. Мен ана шунда «Ўгри» ҳикоясидағи Қобил бобо биздан анча олис даврларда яшаб, ўтиб кетган бўлса-да, «қобилбобочилик» ўзига хос тарзда давом қилаётганини англадим.

Абдулла Қаҳҳорнинг ўндан ортиқ ҳикоясини битта ном — «Бошсиз одам» номи остида бирлаштириш мум-

кин... Тўлиқ маънода Фахридинга монанд, унингдек лақма, иродасиз, мустақил фикрдан маҳрум гўл кимсани, эҳтимол, ҳаётда учратиш қийинdir. Аммо атрофга синчковлик билан кўз ташлаб, мушоҳада этилса-чи? Ҳайронлар қоласиз... Беихтиёр, «бошсиз одам» бунча кўп-а, дейсиз.

Абдулла Қаҳҳор ўтмиш мавзуига бежиз қизиқмаган экан. Мозийнинг замон билан доимо боғланадиган нозик ришига ва ҳалқаларини топиб, фақат тарих бағрида қолиб кетмайдиган ҳаёт ҳақиқатлари ва фожиаларини куйиб-ёниб тасвиrlаган экан. Абдулла Қаҳҳор ижодидаги шафқатсиз реализмнинг туб илдизи ҳам балки ана шундадир.

Сўнгти йилларда айрим ёзувчи, олим жўраларимиз билан Абдулла Қаҳҳор тўгрисида қўп гурунглашиб, фикр алмашдик. Энди ўйласам, «Абдулла Қаҳҳор наинки адабиётнинг, юрт ва миллатнинг ҳам вижданни» деган моҳиятга мен алоҳида ургу берган эканман. Дарвоқе, марҳум адабимиз Ўлмас Умарбеков ҳам устозни миллат вижданини тамсил этган ёзувчилардан деб таърифлаган. Ҳа, Абдулла Қаҳҳор босиб ўтган ҳаёт йўли ҳам, ижод йўли ҳам виждан йўли эди. У сўнгти нафасигача миллат дарди билан яшади. Шунинг учун ҳам унга оғир бўлган. Мамлакатда тоза фикрлайдиган одамлар камайиб кетгани, шулар ҳам иқтидорини янги ҳақиқат излашга эмас, эскиларини тақрорлашга сарф айлаганига қарамай, Абдулла Қаҳҳор доимо озод фикр, янги ҳақиқатлар учун курашган – ёлгизланиш, танқиду таъқибларни писанд қилмасдан курашган. Абдулла Қаҳҳорнинг ижодий нафасидан номардлик, ҳар қандай гирромлик титраган, тубанлик ўзини панага тортган. Унга тиш қайраганлар эса юзларига ниқоб тортишга мажбур бўлишган. Унинг борлиги миллатнинг ҳам давлати, ҳам сарвати, ҳам шавкати бўлган. Муболагасиз шундай!

Константин Станиславскийнинг «Санъатдаги ҳаётим» китобида Л. Толстой ҳақида айтилган бундай бир гап бор: «Унинг ҳаётлигида биз «Толстой билан бир замонда яшаш қандай баҳт!» дер эдик. Юрагимиз гам-

гуссага тўлиб-тошганда, ҳаётда қийналганда ёки кишилар кўзимизга йиртқич бўлиб кўринганда «Ясная Полянада Толстой бор-ку!» деган фикр билан ўзимизга тасалли берардик...»

Худди шу каби, Абдулла Қаҳҳор тириклигида ўзбек зиёлиларида ҳам шундай бир қаноат ва тасалли бор эди. Лекин, ишончим комилки, «Бизнинг Абдулла Қаҳҳордек беназир ёзувчимиз бўлган, у ўзининг боқий асалари ва ўлмас жасорати ила доимо биз билан бирга яшаётир...» деган гурур-ифтихор туйгуси бугун ҳам ижод аҳлининг маҳзун қалбига умид ва жасорат бағишлаб туради.

Абдугафур РАСУЛОВ

АБДУЛЛА ҚАҲҲОР ВА ЁШЛАР

1. Ёзувчи асаларида ёшлар образи

Абдулла Қаҳҳорнинг истараси иссиқ эди: унинг сийрак, майнин, оппоқ соchlари, қош-кўзи, серсоқол мардана юзи ўзига ниҳоятда ярашарди. Ёзувчининг кўзлари «гапиравди», юпқа лабларига зумда кўниб, учеб турадиган кулгу, табассум, жилмайиш, истеҳзо, мисоли, қат-қат маъноли матн эди. Қачон, қаерда Абдулла Қаҳҳорга сўз берилса, тингловчилар бир қалқиб оларди. Ҳамма дарҳол зийрак тортар, минбарда ижро этиладиган гаройиб драмани кўриш, магзини чақишига чогланарди. Ёзувчилар уюшмасида Абдулла Қаҳҳор билан ёш ёзувчилар учрашуви бўляпти. Бегубор саволлар. Самимий жавоблар. Залда хушкайфият ҳукмрон. Кимдир савол бериб қолди:

— Устоз, асаларингизда чолу кампирлар образи кўп. Нега ёшлар ҳақида кам ёзасиз?

Ёзувчи савол бергичга бир қур назар солди. Бир оз сукут саклади. Лабларига табассум қўнди, кўзларида қув шўхлик жилваланди:

— Ёшлар образини сизлар яратяпсизлар. Менга ўхшаганларга, на илож, қари-қартанглар қоляпти...

Жавоб маъқул бўлди, шўх кулгу кўтарилди. Ҳамма янада очилиб-сочилиб кетди.

Абдулла Қаҳҳор ҳеч қачон шошмасди, гапни секин, салмоқлаб бошларди. Унинг нима демоқчилигини, кайфиятини кўз қарашлари, юз ифодаси билдириб қўярди. Жиддий гапни айтмоққа чоғланса, билинар-билинмас хўрсиниб оларди. Шўхлик қилмоқчи бўлса, табассум қалқирди, лаб-лунжини бот-бот сийпалаб қўярди.

Абдулла Қаҳҳор ёшлар даврасини севарди. Ҳозирги Миллий университетнинг ўша даврдаги талабалари билан неча бор учрашган бўлса, ҳар гал ёшлар хотира-сига михланиб қоладиган фикрларни айтган.

Абдулла Қаҳҳор ўзига хос педагог-устоз эди. Қаерда истеъдод учкуни чақнаса, зийрак тортар, умидли ёш билан учрашмагунча, унга мактуб йўлламагунча тинчимасди.

Ёзувчи ёшларга алоҳида меҳр билан боқар, улар характеристини ҳар хил, бетакрор тасвирлашга интиларди. «Ижодингизда ёшлар тимсоли кам» дегични Абдулла Қаҳҳор икки оғиз гап билан жойига михлаб қўйиши мумкин эди. Устоз, аксинча, енгил ҳазил-мутойиба билан савол бергичга жавоб қайтарди.

Бошловчи ёзувчилар англашлари зарур бўлган қоидалардан бири шуки, ёшлар характеристи, тимсолини яратиш ниҳоятда муҳим. Ўсиб келаётган авлод санъаткорнинг суюнч тоги: ёшлар руҳияти, танлаган йўли, кайфияти истиқбол сийратини аниқлайди. Санъат, бадиий адабиёт табиатида ҳамиша олдга интилиш, номаълум ҳудудаларга кириб бориш, футурология бор:

«Чаккамга бир томчи илиқ ёш томди. Станцияда паровозлар бир-бирига навбат бермай қичқирап эди. Савринисо ўйчан, лекин беихтиёр товуш чиқариб гапира бошлади:

— Поезд мени чақиряпти... Чакир! Қаттиқроқ чақир, бораман. Мени узоқ-узоқ юртларга олиб кет!» («Ўтмишдан эртаклар» қиссасидан).

Ёшлик – гўзаллик. Санъат гўзалликни тасвирилаши жоиз. Қайси асарда ёшлар образи маромида тасвирланган бўлса, унда гўзаллик акс этиши аниқ. Мусулмончилиқда кўз зиноси деган масала бор. Қарангки, дин ҳам гўзалликка бир бор тўйиб қарашга рухсат бераркан. Ихчам ҳикоят бор. Талабалар «Кўз зиноси» мавзуида ваъз тинглаб кўчага чиқиптилар. Воиз-домла ҳам уйига шошилипти. Иттифоқо, муллаваччалару домла олдидан бир оғатижон гўзал ўтиб қолибди. Толиблар гўзалга боққанларича қотиб қолибдилар. Устоз йўлида давом этибди, лекин бот-бот шогирдларига қараб қўярмиш. Улар ўша-ўша, маҳдиёмиш. Домла икки-уч бор томоқ қирипти. Зийрак муллавачча Устоз авзосини кўрипти-ю:

— Тақсир, айбга буюрмайсиз. Анови малакка бир боққанимизча ҳануз кўзимизни узмадик... Бир бор қарашга ҳақдимиз-ку, — депти...

Нихоят, ёшлик – ҳамиша янгиланиб турадиган ҳолат. Йил давомида ой ўн икки бор «тугади». Нозик қизнинг ипдай қоши монанд ҳилолга боқиб инсонлар яхши ният қиласидар, юзларига фотиҳа тортадилар. Ҳар кўкламда бойчечак очилади, игнанинг учидай ялпиз бош кўтаради. Бу янгилик ҳам инсон қалбини кўтаради, ёшартиради. Санъат, адабиётнинг вазифаси оҳорлиликни кашф этиш, мангуга муҳрлашдир. Бошқача айтганда, ёшлар характеристини тасвирилаш – эскирмайдиган янгиликларни акс эттириш. Санъаткор Абдулла Қаҳҳор ёшлар тимсолини яратишнинг фалсафий эстетик моҳиятини теран англар, ёшлини турли алфозда тасвирилаш зарурлигини ҳис этарди.

Унинг асарларида Абдулла, Кулала, Хайри, Холиқ («Ўтмишдан эртаклар»), Ҳамида («Адабиёт муаллими»), Ӯсар («Ўжар»), Ўлмас («Йиллар»), Омон («Шоҳи сўзана»), Ўқувчи қиз («Майиз емаган хотин»), Насиба («Оғриқ тишлар») сингари ўсмиirlар образи бор. Улар асосан катталар соясида яшайдилар, ўзларини мустақил куч демайдилар. Лекин ёзувчи бу ўсмиirlарнинг ўзлиги,

«ярқ» этиб кўринган ҳолатларини дарҳол, ҳарорати пасаймасдан тасвирлайди. Холиқ гарқ пишган гилос шохчаларини синдириб-синдириб ариққа оқизади. Биладики, Тўрақул вофурушнинг банди хотини – навниҳол Хайри уларни тутиб олади, Холиқни алқаб-алқаб гилосларни ейди. Мулла Норқўзининг оиласидаги жирканч ишлар фош бўлгач, катта-ю кичик сассиқ Норқўзига нафрат билан қарайди. «... ўн икки ёшлардаги бир қиз девордан кесак кўчириб олиб мулла Норқўзига ўқталди.

– Ҳу ўл, турқинг қурсин! Бошингга солайми шу билан! Маҳаллада сасиб, ўқувчи қизларга кун бермайсану, ўзинг нотўғри иш қиласан...» Ўсар, Ўлмас, Омон, Кулала ҳам тўғри гапни шартта-шартта айтишга ўрганганди.

Абдулла Қаҳҳор асарларидағи Туробжон («Анор»), Сотиболди («Бемор»), Унсиной («Даҳшат»), Бабар, Азим дудуқ («Ўтмишдан эртаклар») муте, ҳақ-хуқуқсиз, ночор камбагаллар. Аммо уларнинг қалбида эзгуликка интиқлик, эркка ташналиқ, оилавий баҳтга илинж бор. Увоқ-ушоққина Унсиной эрк илинжида унча-мунча эркак юраги дов бермайдиган юмушни уддалашга чоғланади. Бабар ҳам бўш-баёв, қўрқоққина одам. Аммо унинг аниқ режаси бор: пул йигади, хотинини Тешиктошга олиб боради, қутуриш балосидан саклаб қолади...

Ёзувчи ижодида Туробжон, Сотиболди, Бабар, Абдураҳмоннинг хотини («Ўтмишдан эртаклар»), Саиданинг онаси («Синчалак»), Саидийнинг опаси («Сароб») сингари хок-туроб, ер билан яксон инсонлар тимсоли бор. Уларнинг номи ҳам, тили ҳам, хуқуқи ҳам, соглиги ҳам йўқ. Аммо уларда қалб бор.

Абдулла Қаҳҳор ижодини боф десак, ундаги ҳар бир тимсол, характер, мисоли серҳосил дараҳт. Ёзувчи боғдаги дараҳтлар таърифини биттаси мисолида аниқ айтади. Эшон («Синчалак»), Ризамат («Оғриқ тишлар»), Юсуф («Тобутдан товуш») бир хилдаги «дараҳт», бир палакнинг «мева»лари. Уларнинг яшаш тарзлари Эшон «фалсафаси»да мукаммал ифодасини топган: «Отам...

қозиқнинг учи ҳам бўлма, боши ҳам бўлма, ўртаси бўл; учи, бўлсанг ерга кирасан, боши бўлсанг тўқмоқ ейсан деганлар».

Абдулла Қаҳҳор асарларида қиёфадош, тақдирдош, маслақдош, касбдош-замондош тимсоллар талайгина. Саида («Синчалак») ва Сораҳон («Сароб») – тенгдош, қиёфадош. Ҳар иккиси шунчалар ориқки, муаллиф айтганидай, ана букилиб кетади, мана синиб тушади деган хавотирда қолади ўқувчи. Аммо моҳияттан бу икки қиёфадош, мисоли, ер билан осмон. «Қўшчинор чироқлари»да Канизак тимсоли бор. Канизак «Қўшчинор чироқлари»даги асосий қаҳрамонларни ўзаро улайди, роман гоясининг ёритилишидаги асосий кучлардан бири ҳисобланади. Канизакда сахий қалб, тиник ақл, адоксиз меҳр бор. У ўзлигини танитаётган, ҳаётдаги йўли, қадр-қимматини тиклаётган характер.

Канизак ўтган асрнинг 30-йиллари аёли. У мураккаб, хавфли замонда йўл излаётган, ижтимоий ҳаётдаги ўрнини белгилаётган аёл. Саиданинг онаси остона ҳатлаб катта йўлга қадам босар-босмас эри томонидан чавақлаб ташланди. Арслонбек ўлдим-куйдим дея-дея ёш жамоатчи, ўқитувчи Ҳуринисога уйланиб олди. Қаландаров битта пўписа билан хотинини уй қафасига тикиди қўйди. Собиқ ўқитувчи Ҳуринисонинг зеҳн ақлинни пўпанак босди. Бора-бора у ариққа эгилиб бир пиёла сув ололмайдиган даражага етди, курортга бориши оғир, мاشаққатли иш деб биладиган бўлди. Хуллас, Канизак 30-йилларнинг Саидаси эди қиёсан.

Саида XX асрнинг 60-йилларида шаклланган раҳбар. Канизак ва Саида оралигида Ҳафиза («Шоҳи сўзана») образи бор. Бу қиз ёлгиз онасини, қадрдан қишлоғини ташлаб, Деҳқонбойнинг этагини маҳкам тутиб, чўл-қувар тогаси Мавлонни қора тортиб Мирзачўлга келади. Ҳафиза чўлнинг оғир шароитида, мураккаб ижтимоий муносабатлар жабҳасида шаклланди.

Шундай қилиб, Канизак, Ҳафиза, Саида ўзбек аёлиниг ижтимоий ҳаётга кириб келиши, ўзлигини

топиши ифодаланган ёшлар тимсоллари. Мантиқан, мазкур учлик яна бир тимсолни тақозо этади. Бу — Савринисо. У — увоққина персонаж. «Ўтмишдан эртаклар»да тасвирланган ижтимоий муҳит жаҳолат ўчоги бўлса, Савринисо зулмат ичра нур бўлиб порлади, Абдулла сингари ўсмирлар руҳида эзгулик, келажакка умидни тарбиялайди. Абдулла Қаҳҳор ижодида Савринисо, Канизак, Ҳанифа ва Саида тимсоли асос, таянч, марказ вазифасини ўтайди.

Эътибор беринг, ёзувчининг «Синчалак», «Ўтмишдан эртаклар» қиссалари, «Тобутдан товуш», «Аяжонларим» драмалари, «Даҳшат», «Маҳалла» ҳикоялари 1956—1964 йиллар оралигида яратилди. Шўро давлати ҳукмронлиги, коммунистик мафкура тазиёки даврида 1956—1964 йиллар демократик тамойилларнинг авж олганлиги, инсонийликнинг намоён бўлганлиги, кишилар руҳида ҳаётбахшиликнинг аниқ кўринганлиги билан ажралиб туради. Компартияning XX съезди даҳшатли қатагон-қирғинлар учун инсониятдан узр сўрагандай бўлди, миллионлаб хорланган, хўрланганларнинг қадрини, шаънини тиклади, Гулагнинг тиканак симларини шартта-шартта узди, кўрқинчли тушда кечган умрлар, тақдирлар ҳақидаги санъат асарларини юзага чиқарди. Иродаси синган, руҳи сўнгани минглаб кишилар қайта тирилдилар. Абдулла Қаҳҳор қаерда минбарга кўтарилса, XX съезд қарорларини қўллаб, сўнг асосий масалага ўтарди. Кўтаринки руҳ таъсирида Абдулла Қаҳҳор энг сара асарларини яратди. «Синчалак» янгича руҳ, кўтаринки ижтимоий кайфиятнинг самараси бўлиб, 1958 йилда ёзиб туталланди. 1959 йилнинг бошларида қисса «Роман-газета», «Звезда Востока» журналларида чоп этилди, китоб шаклида ўзбек тилида босилди. Қиссани Ҳомил Ёқубов, Озод Шарафиддинов, Матёқуб Қўшжонов ва бошқа танқидчилар яйраб, завқ билан талқинтаҳлил қилдилар. Баъзилар қиссанинг шаҳдам қадамини тўхтатишга, ҳар хил муҳокама-ю баҳслар уюштиришга беҳуда уриндилар.

Ихчамгина қиссада суврат билан сийратаро номувони
фикалик кўзга дарҳол ташланади. Асарда коммунистик
партия, райком секретари, партия бюроси, партия
мажлиси, социализм, коммунистик мусобақа сингари
сўз, бирикмалар талайгина. Кўзга ташлана қоладиган
қизил сўзлар 80-йилларда баъзи тафтишчи-танқид-
чиларни шошириб қўйди: улар бу «соф партиявий
қиссадан» воз кечиб қўя қолишликни маъқул деб бил-
дилар. Яхшиямки ўша «донишманд»лар фикри инобатта
олинмаган экан. Акс ҳолда, тикандан чўчиб гулдан,
илондан қўрқиб хазинадан воз кечган одам ҳолатига
тушиб қолган бўлардик. «Синчалак» инсонни севиши,
англаш ҳақидаги асардир. Унинг ҳар бир саҳифасидан
инсонга меҳр, одамни эъзозлаш руҳи англашилиниб
туради. Тўғри, 60-йилларнинг иккинчи ярми, 80-йил-
ларнинг ўрталаригача жиловни қаттиқ тутиш сиёсатига
қайтилди. Миллий республикалар, хусусан, Ўзбекистонда
адабиёт ва санъат соҳасидаги сиёсатда ноҳақлик,
нохолисликларга йўл қўйилди. Лекин, барибир, 1956 –
1964 йилларда диктаторлик сиёсати илдизига сув кетган,
гишт қолипдан қўчганди. Фирқавий бошқарув усули
сақланган бўлса-да, одамларда, партия аъзоларида янги-
ча, демократик қарашлар етакчилик қила бошланганди.

Масалан, райком секретари Тоҳиржон Носиров
қамчисидан қон томган одамнимас, меҳригиёси кучли,
нимжонгина Сайдани «Бўстон»га партбюро котиби
вазифасига йўллади. Райком секретари шахсий масала-
ларини байроқ қилиб кўтармади. У хўжаликларни ақл-
хуш билан бошқаришни, кишиларга жабр қилмас-
ликни асос деб билди. Ёдингиздами, Саида қўрс
Қаландаровдан, девдай Арслонбек синчалақдек партком
устидан шикоят қилиш учун райкомга келадилар.
Тоҳиржон Носиров на Саида, на Қаландаров шикоятини
тинглайди: сұхбат мавзусини жамоа хўжалиги ҳаётига
буриб юборади.

Қиссада нозик бир ишора бор. «Бўстон» раиси
Қаландаров раҳбарлардан Қодировни, овқатдан паловни,

доридан пенициллинни тан оларди. Райкомнинг собиқ секретари Қодировнинг тушунчаси, билими донгдор, чаласавод раисникидан унчалик пеш эмасди. Қаландаров шаҳарга бордими, албатта, циркка киради, роса яйради. Яқинда у циркда Қодировни учратиб қолди, икки қадрдан томошадан кейин роса отамлашиди.

Тоҳиржон Носиров таълимини олган Саида жамоа хўжалигида инсонлар билан бирга ишлашга одатланди. Қишлоқнинг ёшу қариси Саидани ҳурмат қиласиган, уни «Ўзимизнинг Саидахон» дея эъзозлайдиган бўлди. Халқ Қаландаровнинг соясига кўрпача тўшар, аммо унга зинҳор қалбини очмасди. Саида Қаландаровни роса ўрганди, унинг юрагида жамоага, жамоа аъзоларига ҳурмат кучлилигини англади. У раис табиатидаги фазилатлардан билиб-билиб фойдалана бошлади. Раис Саидани «жуда пишиб қолган бир кампирникига» бошлаб келди:

— Жиянингизни олиб кетгани келдим. Иш топдим.

— О, болам, — деди кампир, — ишга ярамайди! Ақли бўлмаса, кучи бўлмаса...

— Мен топган ишга ақл ҳам керакмас, куч ҳам, лекин яrim меҳнат куни олади. Одамнинг чиқити бўлмайди, айтиб чиқинг!» Кеча Гулаглар ҳудудида чиқит одамлар сон мингта эди. Бугун ақли ноқис одамга ҳам иш топилиб турибди.

«Синчалак»да Қаландаров ва Саида асар гоясини очища таянч куч вазифасини ўтайди; бири-иккинчисини тўлдиради. Муҳими шундаки, Қаландаров билан Саида ўт билан сувдай гап. Улар орасидаги баҳс ҳар хил вазиятларда, ҳар хил шаклларда давом этади. Саиданинг атрофига Козимбек, Умида, Усмонжон, Исмоилjon сингари ёшлар уюша бошлайди. Кези келди, «Синчалак» қиссаси талқини, таҳлилига оид бир мулоҳазани айтиб ўтай. Қисса ёзилганига яrim аср бўлди. Бу даврда асарни рус, ўзбек, ўзга халқ танқидчилари талқин қилдилар. Афсуски, қиссанинг академик нашри ҳануз яратилмаган. Матн руҳига кириш, уни синчиклаб ўрганиш — асарнинг академик нашрини

тайёрлашдир. «Синчалак» ҳақидағи мақолалар жамланса, қисса ҳажмидан бир неча баробар ортиб кетади. Лекин ҳанузгача асарда на мунаққидлар, на мұхаррирлар (Суннатилла Анорбоев, Лола Тожиева, Тұлқин Алимов, Холида Мансурова) күрмаган камчиликлар мавжуд. Ёзувчи Саидани Тожихон ва Ҳамидулла хона-донига бошлайды:

«Унинг ҳовлисини, уйини, рўзгорини қўриб Саиданинг оғзи очилиб қолди: ҳовли эмас, гулистон-бўстон, уй эмас, кичкина қаср, рўзгор эмас, хазина-музей! *Столо-войга* кирилганда жилваланиб турган мебеллар, ҳеч қаерда кўрилмаган каттакон ярқироқ радиоприёмник, буфетнинг ойнасидан камалакнинг ҳамма рангида товланаётган хрустал ва қимматбаҳо чинни анжомлар, деворларга осилган аломат суратларнинг зарҳал *рамкалари* кўзни жимирилатиб юборар эди». Абдулла Қаҳҳор асарларида сифат, сифатдошлиар бунчалик кўп қўлланиши, ўзбекча номлари аниқ «эшитилиб» турган сўзларни ажнабий атамаларда берилиши галати туюлар экан.

Мұхими, «Тожихон тушунтириб берди. Эри унинг мана шу хилда дўппи тикиб, Фурқат айтмоқчи:

*Ўсмадин қошлар қаро, қўллар хинодин лола ранг,
Дурранинг оғушида пешонанинг аҳволи танг...*

бўлиб, ўтиришини орзу қилас экан»

Фурқатнинг «Келинчак» газали аслида: «Сурмадин кўзлар қаро қўллар хинодин лоларанг» мисраси билан бошланади. Бу мисра Фузулийники бўлиб, «устозлардан бир мисра ёхуд бир байтни олиб, шу вазнда шеър ёзиш» шарқ адабиётида «тазмин» деб аталади. Фурқат тазмин этган Фузулий мухаммасининг охирги байти бундай бошланади: «Сурмадан кўзлар қаро, аллар хинодан лоларанг». (Фурқат. Икки томлик «Танланган асарлар», I том. Ўздавбаднашр, Тошкент, 1959 йил, 55-бет).

Фурқат тазмин газалининг иккинчи байти қуйида-гича:

*Зазъфароний кўйлак узра аргувоний камзиҳул
Рўймол оғушидин пешонани аҳволи танг.*

Абдулла Қаҳҳор қиссасида «рўймол», «дурра»га айланниб қолган.

Мен «Синчалак»нинг Тожихон ва Ҳамидулла оиласиари тасвирига багишланган XXI бобни ўқиб ҳайрон қолдим. Матннинг занжирдай пухтамаслиги, сўзларни қўллашдаги паришонлик ғалати туюлди. Абдулла Қаҳҳор моҳир матичи, сўзларни чертиб-чertiб, ўрнига қўйиб-қўйиб тасвиrlовчи уста эканлигига шубҳа йўқ. Лекин нега Тожихон тарихи қисса руҳига сингиб кетмаяпти? Келинг, Абдулла Қаҳҳор руҳига киришга интилайлик. Жамоа аъзолари амал-тақал қилиб кун кечиряптилар. Ойнисага ўхшаган аёллар оғир меҳнатдан эзилиб кетганлар: уззу кун далада, шоир айттанидек, саратон дошқозонида, аёз бобо қучогида ишлайдилар. Ҳориб-чарчаб уйга қайтадилар-у бола-чақа, эр, мол-ҳолга қарайдилар, хамир қорадилар, тандирга ўтин тайёрлайдилар. Устига устак эрга аёлдай кўриниш тадоригини кўрадилар. Даҳшати шундаки, улар касалхона, тугруқхонага тушиб қолсалар, гарчи қишлоқда яшасаларда, бир пиёлагина оқликка зор бўладилар. Мингдан бир аёлгина Тожихондай обрў-эътиборга лойиқ топилади – орден медалларини сиққанича кўксига қадайди, қолганини рўмлчага тутиб юради. Бундай баҳтли аёллар биронта каттанинг эътиборини қозонган бўлади, одатда. Абдулла Қаҳҳор буни жуда яхши билади. Демак, Ҳамидулланинг раشكлари сароб эмаслигини ҳис қилади. Иккинчидан, ёзувчи Ҳамидулланинг ақлли ҳушли, тадбиркорлигига қойил қолади. Тожихоннинг ўзи айтиб турибди: «Ҳамидулла дуруст: ичмайди, чекмайди, бейўриқ улфатчилик қилмайди». Шундай ақлли, топарман эр суюкли хотинини бекадек бежаб қўйса ёмонми? Абдулла Қаҳҳор ўзи севган ота касбини Ҳамидуллага раво кўради. Тожихоннинг эри «автомобилнинг электр ускунаси, мотоцикл, айникиса, радиоприёмник тузатишга районда ҳам тенги

кам топиладиган уста бўлиб, бу ишларни кечалари баъзан уйида, баъзан мижозларининг ҳовлисига қатнаб қилар экан». Абдулла Қаҳҳорнинг ўзи Зулфиқоров ва Мехри тарихини қойиллатиб ёзиб қўйган. Ҳамидулла бундай «тарихлар»дан бехабар деб бўладими? Қолаверса, Қаландаров, бошқа раис, амалдорлар хотинларини дала-даги қулларча меҳнатдан халос қилганлар. Ҳамидулла ҳам шундай йўлни тутган бўлса не ажаб? Ҳамидулла ва Тожиҳон тарихи тасвирида Абдулла Қаҳҳорнинг ёзувчилик маҳорати ва инсон сифатидаги ўй-қараашлари тўқнашди. У Ҳамидуллани замонавий мўъмин-маъқул Отеллога айлантиради. Бундай моҳирона тасвирга маҳлиё бўлиш мумкин, лекин XXI асрнинг зукко китобхонлари, чин демократияни ҳис қилган қишилар Абдулла Қаҳҳор руҳидан кечган асл ҳолатни топиб оладилар. Абдулла Қаҳҳор комфирқанинг XX съездидан айтилган фикр-мулоҳазаларга тасанинолар айтди. Лекин у шўро ҳукуматининг мустаҳкамлигини, унча-мунча одамни суюб қолиш, лозим бўлса таъзирини бериб қўйишга қодирлигини чуқур англайди. Хуллас, Абдулла Қаҳҳор моҳир, сезгир санъаткор эди. Айни вақтда у шўро давлатининг фуқароси, соцреализм адабиёти намояндаси эканлигини нозик англарди.

Абдулла Қаҳҳорнинг «Синчалак» (1958), «Ўтмишдан эртаклар» (1964) қиссаларида диққатни жалб қиласидиган истилоҳ, атамалар кўп. Бадий асар унтуилаёзган эски сўзларни қайта жонлантиради, уларни фаол сўз, иборалар сафига қайтаради. Ялангтаёқ, товдон, тутал, бўриқ, жавпаклеса, қамишмушақ, сариқ сўпиён, какликнинг қаққувоги, чилон (член), зиндамбир (земломер), бувак (укача), силов, хайис, вофуруш, карнайгул (граммомофон), шайтон арава (велосипед), бозвонини жиринглатиб, баранчук, «қўли, оёги кесилиб келига ўхшаб қолганлар», «енгига йиглаш», «тутхўрлиқдан сутхўрликка» сингари сўз, иборалар диққатни жалб этади.

Хуллас, Абдулла Қаҳҳор ижодида ёшларнинг пишиқ-пухта яратилган ўнларча характер, тимсоллари бор.

Бошқача айтганда, ёзувчи ҳаётда ҳам, ижодда ҳам ёшлар руҳидаги ўсиш-ўзгаришларни қунт билан кузатган. Ҳурфиксрилилк шабадаси эмин-эркин эсиб қолган 1956 – 1964 йилларда Абдулла Қаҳҳор пишиқ-пухта, бадиий юксак асарларини яратдики, улар янги – XXI аср китобхони маънавий-эстетик дидини юксалтиришга ҳисса қўшади.

2. Устоз ва шогирдлар

Шарқ-мусулмон дунёсида устоз (пир, муршид) энг эътиборли тушунча бўлган. «Устоз отангдай улуг», – деган нақдни ҳамма билади. Лекин, афсуски, йилдан-йилга «устоз» сўзининг гози пасайиб, лақабга айланиб бораётганининг гувоҳи бўлмоқдамиз. Уялмай-нетмай «шогирдим» дейдиганлар кўтраймоқда. Ваҳоланки, ҳақиқий устоз «менинг шогирдим», «шогирдларим» деявермаганидай, камсуқум шогирд устознинг мартабасию исми шарифини «Гувоҳнома» қиласермайди.

Худо юқтирган бўлсагина одам устозлик мақомига кўтарилади. Шогирдликни ҳамма ҳам уddaрайвермайди. Устоз ва шогирдлик икки кишининг узоқ давом этадиган руҳий-маънавий, ақлий-эътиқодий баҳси, мураккаб синовлардан ўтиши. Ҳеч қачон тайёр шогирд бўлмаганидай, интигувчи ёшга юрагини очиб берадиган, тажриба, билимларини Хизрдай инъом этадиган устоз ҳам бўлмайди. Абдулла Қаҳҳор қаттиққўл устоз бўлган. У шогирдлари асарларини синчков таҳдил, талқин қилган. Маъруф Ҳакимнинг «Ҳаёт қўшиғи», Саидаҳмад Ҳусанхўжаевнинг «Тортик» тўпламларини шундай таҳдил қилдики, бундай танқидга унча-бунча шогирднинг тоқат қилиши амримаҳол эди. Ажабки, Абдулла Қаҳҳорнинг аёвсиз, лекин ҳаққоний талқинларига ёзувчилар кўнидилар. Бора-бора ижодкорларда: «Асаримни Абдулла Қаҳҳор ўқийди» – деган битилмаган қоида пайдо бўлди. Устоз қанчалик қаттиққўл бўлса ҳам, истеъдод билан ёзилган асарлар муаллифларини қўллаб-қувватлар эди.

Учқун Назаров, Ўлмас Умарбеков, Шукур Холмирзаев, Ўткир Ҳошимов, Даҳаон Нурий сингари Абдулла Қаҳҳор меҳрини қозонганд ижодкорлар анчагина бор. Устознинг мана бу ихчам таърифида чўнг монография чўғи бор: «Шоир Мамарасул Бобоев жисмоний жиҳатдан бўйи паст бўлса ҳам, поэзиямизда жуда баланд ва хушқомат шоир». «Зулфиямиз элликка кирди» номли мақолада ёзувчининг самимияти кўзга «ярқ» этиб ташланади.

Абдулла Қаҳҳор Саид Аҳмад ҳикояларини қарийб чорак аср аёвсиз танқид чигириғидан ўтказди. Ниҳоят, «Уфқ» трилогиясига бир вараққа етар-етмас тақриз ёзди – «илҳом ва маҳорат самараси»ни ёритиб берди. Мақоладаги мана бу 28 сўзнинг вазни маънавият ўлчовининг юксак кўрсатгичига тенг:

«Саид Аҳмад бундан қўп йиллар муқаддам қўлига адабиёт танбурини олиб чертганда, қўли келишганини кўриб, яхши созанда бўлиб, яхши-яхши машқлар чалишини орзу қилган эдик. Шу орзу ушалиб келаётиди».

Абдулла Қаҳҳор устозликни фақат ижод соҳасида деб англамади. У одамийлиги, тантлилиги, қатъиятлилиги билан ҳам шогирдлари қалбидан жой олди. Озод Шарафиддиновнинг бошига иш тушганда Абдулла Қаҳҳор унга отадан кўрилмаган яхшиликни қилди. Ўз номи, обрўсини кафилликка қўйиб, шогирдини хавфдан асраб қолди. Ёшлигида ота меҳридан бебаҳра қолган Озод ака учун Абдулла Қаҳҳорнинг бу қилмиши бебаҳо мурувват бўлди. Устоз Абдулла Қаҳҳор Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов осмонида қора булут қуюқлашиб қолганида, ҳар иккисининг тўртлигини «Ўтмишдан эртаклар» ва «Махалла» асарларига эпиграф қилиб олди. Устознинг бу қилмиши қуйидаги мақолни ёдга солади: подшо «сен» лаган одамни халқ «сиз»лайди.

Абдулла Қаҳҳор XX асрнинг 60-йилларидан ўзбек адабиётининг ривожи тезлашганини кўрди. Янги асарларни муносиб талқин, таҳлил қилиб, холис баҳолайдиган танқидчиларни қўллаб-қувватлаш жоиз эди. Матёқуб Қўшжонов, Озод Шарафиддинов, Умарали

Норматов, Норбой Худойберганов сингари танқидчилар ижоди Абдулла Қаҳҳор эътиборини тортади. Устоз танқидчи-шогирдлар танлашда янгишмаган эди. Айниқса, Озод Шарафиддинов ва Матёқуб Кўшжоновлар умрларининг охиригача баракали ижод қилдилар. М. Кўшжоновнинг Абдулла Қодирий, Ойбек, Абдулла Қаҳҳор, Абдулла Орипов ижоди, характер, сюжет, композиция муаммоси ҳақидаги тадқиқотлари ўзбек танқидчилигининг сара асарларидан бўлиб қолаверади. Озод Шарафиддинов Чўлпон, Шайхзода, Гафур Гулом, Зулфия, Миртемир, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Одил Ёқубов, Асқад Мухтор, Сайд Аҳмад, Пиримқул Қодиров, Абдулла Қаҳҳор сингари ўзбек ёзувчилари ижоди ҳақида бақувват асарлар ёзди. У жаҳон адабиёти, унинг намояндалари асарларини ўзбекчага ўтириди, талқинтаҳдил қилди. Тўгри, энг истеъододли танқидчи, ёзувчи ҳам осий банд: у баъзан замонасозлик қилган, бўшроқ асарни мақтаб қўйган бўлиши мумкин. Лекин О. Шарафиддинов ва М. Кўшжоновлар ижодида етук асарларни чуқур талқин қилиш, ожиз асарларни билиб-билиб танқид қилиш етакчи ҳисобланади. Бу икки устознинг «Ижодни англаш бахти», «Довоңдаги ўйлар», «Ўзбекнинг ўзлиги», «Ойбек маҳорати» сингари асарлари танқидчилиқда узоқ умр кўради, устоз Абдулла Қаҳҳор талабчанлигини мудом эслатиб туради.

Умарали Норматов А. Қаҳҳор шогирди эканлигини ҳануз билдириб турипти. Унинг «Қаҳҳорни англаш мashaққати» китоби, «Ёшлир билан суҳбат», «Тобутдан товуш» асарларининг тарихига багишланган мақолалари ҳануз китобхонлар дикқатини жалб этмоқда. Абдулла Қаҳҳорнинг юз ийлиги муносабати билан Умарали Норматов ёшлардай шижиоат, гайрат билан фаолият кўрсатмоқда. Ўйлаб кўрилса, Абдулла Қаҳҳорнинг танқидчи-шогирдларидан ҳозир фақат Умарали Норматов баракали ижод қилмоқда.

Абдулла Қаҳҳор ўз шогирдлари билан дўст, ҳамфир бўлиб кетган эди. Устоз хонадонида шогирдлар ўз

рафиқалари билан йигилиб турардилар. Кибриё опа устоз-шогирдларни ўзаро яқинлаштирган эди. Озод Шарафиддинов «Кибриё опанинг ҳолvasи» эссесида устознинг оиласи ҳаётি ҳақида қизиқарли маълумотларни беради. Сайд Аҳмад, Пиримқул Қодиров, Одил Ёқубов, Носир Фозилов, Умарали Норматов, Ўткир Ҳошимов, Даҳаон Нурийлар устоз хонадонидаги гаройиб сухбат, воқеалардан китобхонни воқиф қилганлар. Озод ака Абдулла Қаҳҳор хонадонида бир неча бор бўлгач, тортинибгина:

— Абдулла ака, Сизни, Кибриё опамни уйга чорлай дейману сира ботина олмайман, — депти.

— Сиз аввал таклиф қилингчи, кейин нима бўлишини биласиз, — депти устоз шўхлик билан.

«Борди-кечиларимиз мустаҳкамланиб кетди. Абдулла ака билан сайр-саёҳатларга чиқадиган бўлдик, — дея эслайди Озод ака. Бир куни Чирчиқдан ўтиб, Газалкентта яқинлашиб қолган эдик. Мен турмушдан, тузумдан нолиб нималарнидир гапирдим. Абдулла ака машинани йўл чеккасига чиқариб тўхтади. Менга қараб турдида:

— Нима, тузумдан норизомисиз? — деди. Қўрқиб кетдим. Ҳеч нарса дея олмадим. Бирпасдан кейин Абдулла ака ҳеч нарса бўлмагандай машинани ҳайдаб кетди. Абдулла ака нима демоқчи эди, нега гапларимга бунча эътибор берди. Хуллас, тушуна олмадим».

Абдулла Қаҳҳорнинг 60 йиллик юбилейида сўзлайдиган нутқи ҳамфирлар орасида обдан муҳокама қилинганлиги ҳақида кўп ёзилди. Устоз ҳамма шогирдлари фикрини эшитди. Кўпчилик ўша қалтис гап айтилмагани маъқул деган хulosага келди. Лекин Абдулла Қаҳҳор аҳдидан қайтмади. «Мен партиянинг онгли аъзосиман», деган гапни айтди. Орадан қирқ йил ўтгач, ўша қалтис гап унчалар даҳшатли бўлмаганилиги маълум бўляпти. Лекин ўша вақт, ўша шароитда оддийгина гапни дона-дона айтиш, бутун зални, юбилей тантаналарини томоша қилаётган республика аҳли-

ни ҳанг-манг қилиб қўйган эди. Устоз маромдаги ҳаётни остин-устун қилиб юборган нутқларни кўп бор ирод этган. Абдулла Қаҳҳор деганда халқ жасур ўғлонни, тили ҳам, қалами ҳам ўткир санъаткорни тушунадиган бўлиб қолганди. Абдулла Қаҳҳор шогирдлари ўз издошларини устоз руҳида тарбиялашга интилди. Ҳозир ҳам Абдулла Қаҳҳор шогирдларининг шогирдлари бор гапни баралла айтмоқдалар. Устоз бошлаб берган анъана давом этмоқда.

Дилмурод ҚУРОНОВ

ИЛҲОМ ЕИЛАН ЁЗИЛГАН АСАР

Илҳомнинг макони ... одамда меҳр ва газаб
уйғотадиган ҳодиса ва воқеаларнинг магзида...

Абдулла Қаҳҳор

Ёзувчи Й. Шамшаров Абдулла Қаҳҳор ҳақидағи хотираларида поезддаги ҳамроҳининг «Даҳшат» ҳикояси тўғрисидаги қуйидаги фикрларини келтиради: «Ўтмишда аёл зоти бошидаги ҳамма хўрлик, мусибат гўё шу кичик ҳикояга жойлаб қўйилган. Ўқийсиз-у, агар кўнглингиздаги газаб, нафрат ҳисси заррадай бўлса, тўп ўқидай гумбурлаб отилади: ўша Олимбек додҳога, барча додҳою бой, муллаларга қарши, уларни туғиб вояга етказган эски тузумга қарши ўқ отилади». Бу – мактабда ўттиз беш йил адабиётдан сабоқ берган кишининг гапи. Бошқа бир китобхон, «сиёсий етук»лигини намойиш этиб бўлса керак, ёзувчига «... ўтмишда шундоқ бўлса, эҳтимол, бўлгандир, лекин ўзбек хотин-қизлари тарихининг шундай маломатли саҳифаларини ҳозир, бугунги кунда тирилтириш шартмиди? Сиз ўтмишни қаламга олганингизда, баъзан уйдирмачиликка берилиб кетасиз...» дея эътиroz билдиради. Ушбу мисоллар шўро даврида «Даҳшат» ҳикоясини китобхон омманинг аксарияти қандай тушунганини ёрқин намо-

йиш этади. Албатта, ҳикоянинг бу йўсин тушунилиши кўплаб омилларга, жумладан, мактабда адабиёт ўқитишининг мақсади билан ҳам боғлиқ эди. Масалан, 70-йилларда чоп қилинган адабиёт ўқитувчилари учун қўлланмада «Ўгри» мисолида адабнинг ўтмиш мавзусидаги ҳикояларини ўқитишдан кўзланган мақсад қуидагича ифодаланган: «Ёзувчининг «Ўгри» ҳикояси ўтмишдаги камбағал дехқон Қобил бобо каби кишиларнинг эзилганлиги, талангандиги, хўрланганлигини билишга ёрдам беради, ўқувчида эксплуатацияга асосланган тузумга газаб-нафрат, ўшандай даҳшатлардан абадий озод қилган Коммунистик партия ва Совет ҳукуматига чексиз муҳаббат уйғотади. Ҳикоянинг аҳамияти ҳам мана шунда». Айтиш керак, ўқитувчиларга берилаётган тавсиялар ҳаводан олинган эмас, улар адабиётшунослик илмига таянган ҳолда ишлаб чиқилган, яъни адабиётшуносликда ҳам ҳикоя шу руҳда тушунилган. Мисол учун қаҳҳоршунос М.Султонованинг 60-йилларнинг ўрталарида билдирган фикрини келтирамиз: «Ёзувчи «Даҳшат»да ўтмиш темасини ишлар экан, асосан бир мақсадни – ўтмишда инсоннинг эзилиши, инсонлик ҳуқуқларининг поймол этилишини кўрсатишни; эзувчи синфларга нисбатан чексиз нафрат ва шу билан эркин замонамизни янада қадрлаш ҳиссини уйғотишини кузатади».

Албатта, бу ўринда на китобхон ва на муаллим, на методист ва на адабиётшунос айбли эмас, зеро, бадиий асар конкрет даврнинг маънавий-руҳий, ижтимоий-сиёсий эҳтиёжларидан келиб чиқсан ҳолда ва шуларга мувофиқ идрок этилади. Яъни, чинакам бағиий асарнинг мазмуни серқатлам, конкрет бир даврнинг маънавий-руҳий, ижтимоий-сиёсий эҳтиёжларига боғлиқ ҳолда актуаллашаверади. Шунинг учун ҳам чинакам бадиий асар давр чегараларини тан олмайди, мангурликка даҳлорлик даъвосида қолаверади. Зеро, агар ўтмишда яратилган асар китобхоннинг бугунги қундаги эҳтиёжларига жавоб бермаса, у мутлақо истеъ-

молдан чиқиши, бамисоли газета хабариdek унутилиши керак бўлур эди. Бундан келиб чиқадики, *бадий асарнинг талқинлари шу эҳтиёжларга мос равишда ўзгариб, янгиланиб туриши табиий ва айни шу нарса унинг умрзоқлигини таъминловчи асосий омилдир*. Афсуски, ҳар жабҳада бўлганидек, адабиётшунослиқда ҳам «инерция қучи»нинг таъсири амал қиласди: эскича талқинлар таъсиридан қутулиш анча қийин кечади. Профессор Ҳ. Каримовнинг 1998 йилда (!) билдирган қуйидаги фикри бунинг ёрқин далилидир: «собиқ шўролар даврида ёзилган талай асарларда давлат сиёсати илгари сурган гояни, яъни ўтмишни қоралаш воситасида социалистик жамият элга эрк ва баҳт берувчи тузум эканлигини тасдиқлаш оқибатида миллий шароит билан ҳисоблашмаслик, ҳаёт ҳақиқати ҳамда мантиқига беписанд қарашиб ҳоллари рўй берди. Айниқса, бу борада Абдулла Қаҳҳорнинг ўтмиш ҳақиқидаги айрим ҳикоялари етакчилик қиласди. Бунга биргина «Даҳшат» ҳикояси мисол бўла олади». Олимнинг фикрича, ҳикоя ёзилган «йилларда кўп нарса ойдинлаша бошлаганига қарамай, ёзувчи ўзининг ўтмишни қоралаш принципига содик қолган». Қарашибларининг асосида шу фикр ётгани учун ҳам Ҳ. Каримов ҳикояда ўтмиш қандай тасвирланганни ургу беради, асарда «якка давлат сиёсати таъсирида ўтмишни қоралаш борасида ... ҳаёт ҳақиқати ва тарихга, миллий урғодат ҳамда қадриятларга зид йўл тутилган»ини асослашга интилиб, «Даҳшат» эндилиқда «маҳорат мактаби бўлолмайди» деган хулосага келади. Аввало, ўз вақтида ҳурматли домламиз С. Содик мақола муаллифининг мазкур фикрларини асосли инкор қилгани, иккинчидан, бизни бошқа масала қизиқтиргани учун бунга тўхталиб ўтирамаймиз.

«Даҳшат» ҳақиқидаги юқорида келтирилган фикрларни умумлаштирувчи жиҳат шуки, уларнинг бари ҳикоя ўтмиш ҳақига ёзилган деган асосга таянади. Дарҳақиқат, ҳикояга ўтмишдан материал олинган,

унинг мазмун қатламларидан бирини ўтмиш ташкил қилиши ҳам шубҳасиз. Боз устига, адабнинг ўзи «1960 йилда ўзбек аёлининг ўтмишига оид «Даҳшат» деган бир ҳикоя ёзган эдим» дея эътироф этганки, ҳеч бир иккиланишга, ўзгача талқинларга ўрин қолмайдигандек. Бироқ, яхши маълумки, ижодкор қайси даврга мурожаат қиласин, уни ёзишга ундангар нарса, ўз замонида етилган дард бўлиб қолаверади. Зоро, бадий образнинг материали воқелик ва ижодкор шахси экан, бундан бошқача бўлиши мумкин ҳам эмас. Яъни, Абдулла Қаҳҳор «ўтмишда инсоннинг эзилиши, инсонлик ҳуқуқларининг поймол этилишини кўрсатишни» мақсад қилибгина ҳикояни ёзишга киришган эмас. Модомики, мазкур даъвомиз адабнинг эътирофига-да зид келаётган экан, асослашнинг ягона йўли унинг ўзига мурожаат қилиш бўлади.

Ёшлар семинарида сўзлаган нутқида ўзининг ижодий тажрибаси билан ўртоқлашаркан, Абдулла Қаҳҳор: «Мен шу кунгача битта-иккита дуруст нарса ёзган бўлсан биронтасининг ҳам гоясини оддин белгилаб олганим йўқ», — деб айтади. Адабнинг уқтиришича, «ёзишга мажбур қиласди»ган ҳолат ижтимоий ҳодисаларни таҳдил қилиш асосида юзага келади, «ижтимоий ҳодисаларни таҳдил қилиш, унинг яхши-ёмон эканини билиш учун ёзувчининг савияси жуда-жуда баланд бўлиши керак».

Албатта, ҳозирда Абдулла Қаҳҳорнинг ўзи қўяётган талабга тўла жавоб бериши, ижтимоий ҳодисалар моҳиятини теран англай олиш даражасидаги савияга эга санъаткор бўлгани кўпчилиқда шубҳа уйготмаса керак. Айни чоқда, ўтган асрнинг 80-йиллари адогидан 90-йиллар ўрталаригача кўпчилигимизда бунга шубҳа уйғонгани ҳам сир эмас. Жумладан, профессор Ҳ. Каримовнинг «бу йилларда (яъни, «Даҳшат» ёзилган 60-йилларда – Д. Қ.) кўп нарса ойдинлаша бўшлаганига қарамай, ёзувчи ўзининг ўтмишни қоралаш принципига содик қолган» деб ёзиши шундан далолатдир. Ҳа, Ҳ. Каримов бир

жиҳатдан ҳақ: 60-йилларга келиб Сталин истибдоди даврига оид кўп сирлар ошкор бўлган, илгор фикрли кишилар онгида жамиятнинг яқин ўтмиши ҳақида тўгри тасаввур шакланиши учун етарли имкон туғилган эди. Агарки Ҳ. Каримов ёзувчи шундай шароитда ҳам эски принципларига содиқ қолган деб билар экан, бундан ёзувчининг «ижтимоий ҳодисаларни таҳлил қилиш, унинг яхши-ёмон эканини» идрок қила олишига, умумий савиясига шубҳа билан қарагани аён бўлади. Албатта, бу ўринда Ҳ. Каримовнигина айлаш инсофдан бўлмас эди. Зеро, 80-йиллар охири 90-йилларда Абдулла Қаҳҳор ва у мансуб авлод ҳақида муайян стереотип шаклланган эди. Тўгри, уларнинг ижодида, ҳаётида шундай ўйлашга асос берувчи жиҳатлар йўқ эмас. Бироқ, назаримда, стереотипни мутлақ ҳақиқат деб билганимиз уларни бир инсон, Абдулла Қаҳҳор айтмоқчи, «ҳодиса ва воқеаларнинг мағзи»ни чақиши, уларга «мехр ёки газаб» билан муносабатда бўлиб муайян қаноат (буни концепция маъносида тушуниш мумкин кўринади – Д. Қ.) ҳосил қилиш имконини берган ички эркинликка эга бўлган, жиллақурса, ижоднинг илоҳий онларида шу имконга эришолган санъаткор сифатида кўришимизга халал бераётir. Фикримизча, айни шу ҳол уларнинг асарларини янгича тушуниш, янгича талқин қилиш йўлидаги ҳаракатларни қабул қилолмаслик, уларни гайрииимий ҳодиса, «замонага мослашга уриниш» деб тушунилишига сабаб бўлмоқда. Бирорга малол келмаса деб қўрқаман, лекин бу нав муносабатда, назаримда, янги авлоднинг бир оз кибрга берилгани, Абдулла Қаҳҳор мансуб авлоднинг савиясини ўзиникидан пастроқ деб ҳисоблашга мойиллиги бўй бериб тургандек туюлади. Наҳотки, яқин ўтмишимизда юз берган ижтимоий ҳодисаларнинг биз хужжатларга таяниб ёки эшитиб билгандаримиз асосида англаған «мағзи» – моҳиятини ўша даврда яшаган, ўша даврнинг қалбида яшаб ўтган талантли инсонлар англамаган бўлса?! Бунга ишониш, бу фикрни қабул қилиш қийин...

Устоз О. Шарафиддинов гувоҳлик беришича, «Даҳшат» ҳикоясини «ёзиш нияти адаб юрагига 50-йилларнинг бошида тушган эди. Деярли ўн йил мобайнида у ҳикояни ўйлади, пишитди, хаёлида обдан ишлади». Бизнингча, адаб ижодда амал қилган принциплардан келиб чиқилса, унинг айни етуклик палласида «Даҳшат»дек кичкина бир ҳикоя устида нега ўн йиллаб ишлаганини англаш мумкиндеқ кўринади.

О. Шарафиддинов «Даҳшат»нинг ёзилишига ҳалқ ўртасида анча кенг тарқалган бир ривоят туртки бўлганини айтади. Ривоятда келишича, бир йигит «ўзининг довюраклигини исбот қилиш учун кечаси гўристонга бориб, тобутга пичноқ санчиб келмоқчи бўлади. Бироқ у ўрнидан туриб қайтаётганда арвоҳ унинг этагидан тортқилаб, кетишига йўл қўймайди. Йигит қўрқиб кетиб, жон таслим қиласди». Бундай қарагандা, ҳикоянинг схемаси тайёр: деталлаштириб, муайян ҳаётий ҳолатлар, диалоглар яратилса, схемага жон берилса бас, дурустгина ҳикоя бўлади. Бироқ, негадир, А. Қаҳҳор ривоятни ҳикояга айлантиришга шошилмайди, ёзib қўя қолмайди. Нега? Чунки ҳали бу ривоят адаб учун бадиий-эстетик қиммат, ижтимоий аҳамиятли мазмун касб этмаган, яъни унинг воситасида ўқувчисига айтмоқчи бўлган, айтмаса бўлмайдиган гапи йўқ, бошқача айтсан, ҳали илҳом келмаган эди. А. Қаҳҳорга кўра, «яхши асар, ўқувчини мафтун этадиган асар фақат илҳом билан ёзилган асар»дир. Илҳом келиши учун эса «ёзувчининг ҳис қилиши шарт»: «Ҳис, ички дард кишининг қалбини тошириб юборади. Бундай вақтда киши ўзини қаерга қўйишини билмайди. Ўзининг дардига бошқаларни шерик қилиш, юрагини бўшатиш, кишига азоб бериш даражасига етади. Шу вақтда қўл қаламга боради. Кишининг кўзига ҳеч нарса кўринмайди. Ёзиш учун ҳеч нарса халал бермайди. Фикр тўкила боради. Ёзib улгуриб бўлмайди. *Кишидаги мана шундай ҳолатни оғатда илҳом дейишади*».

Ўз навбатида, кишининг қалбини тошириб юборадиган ҳис, ички дарднинг юзага келиши учун «ижтимоий ҳодисаларни таҳдил қилиш талаб қилинади: «Ёзувчи турмуш ҳодисасини таҳдил қилганидан сўнг унга маълум бир муносабатда бўлади. Бу муносабати унинг қаноати бўлади. Унинг бирон ҳодисани ҳис қилиши мана шу қаноати асосида бўлади». Хўш, қайси ижтимоий ҳодисалар таҳдили асосида пайдо бўлган қаноат Абдулла Қаҳҳорнинг қалбини тошириб, «Даҳшат»ни ёзишга ундаdi?

Асос учун ҳикояни ёзиш нияти 50-йилларнинг бошлирида туғилган деган маълумотни оларканмиз, аввало, ўша даврни ва ундаги адабни тасаввур қилиб олишимиз лозим. Бу даврнинг хусусиятлари эса, маълумки, Сталин вафоти ва ундан кейин шахсга сигиниш оқибатларининг қораланиши билан баглиқ ҳолда характерланади. Абдулла Қаҳҳорнинг 1953 йилдан кейин ёзилган публицистик асаларига эътибор берилса, уларда эртанги кунга ишонч, кўтаринки рӯҳ барқ уриб турганини кўриш мумкин. Бироқ 60-йиллардан бошлаб ундаги бу ишонч анча сусайгани, аксинча, танқидий муносабат мутаносиб равишда кучая боргани кўрилади. Мазкур ҳолнинг сабабини адабнинг ён дафтаридағи қўйидаги қайддан сезиб олиш қийин эмас: «Мамлакатимизда Сталиндан сўнг узундан-узун момақалдироқ бўлди-ю ўтди. Бу момақалдироқнинг биринчи садоси ҳалқлар кўнглида жуда катта орзу-умидлар уйғотди, ҳалқлар бунинг кетидан келадиган обираҳматни кутди, бироқ момақалдироқ шамол, тўполон қилди-ю, обираҳматдан бир томчи ҳам томмади».

Ҳа, Абдулла Қаҳҳор ҳам кўп қатори обираҳматни кутган, энди жамият тўғри асосларга қурилади деб ишонган, шу боис мақолаларида ишонч, умидворлик барқ урган. Адаб партияниң «кейинги учта съезди, партия марказқўмининг талай тадбирлари ҳаётимизнинг ҳавосини тозартир»ди деб билади, энди партия сиёсати тўғри ўзанга тушди, бас, коммунистик жамият

тантанаси муқаррар дәя ишонади. Унинг қатор мақолалари шу ишонч рухи билан йўғрилган: адаб кишилар турмушининг яхшиланиб бораётганидан қувонади, буюк мақсад йўлида халал бераётган ҳолатларни танқид қиласди. Бироқ вақт ўтгани сари гоя билан ҳаёт, мақсад билан амал, сўз билан иш орасидаги зиддият кўзга аниқ ташланиб, жамият ҳаёти моҳиятнан ўзгаришсиз қолаётгани равшанлашадики, бу ҳол адабнинг ишончи, умидларига раҳна солмаслиги мумкин эмас эди. Хусусан, ва биринчи галда, уни кишилар рухияти ўзгаришсиз қолаётгани ташвишга солади. Зеро, гуманист санъаткор сифатида Абдулла Қаҳҳор инсонни ўзгартирмасдан туриб жамиятни ўзгартириб бўлмайди деб билади: унинг ўша йиллари қабул қилинган «коммунизм қурувчисининг ахлоқ кодексини» чин юрақдан маъқуллагани, «культ оқибатларини одамларнинг дилидан, ақлидан қувиб чиқариш» адабиётнинг кун тартибидаги асосий вазифаси деб ҳисоблагани ҳам шундан. Албатта, А. Қаҳҳор қўйилган вазифанинг нечогли оғирлигини жуда яхши тасаввур қиласди, чунки у «илон чаққан киши ола арқондан қўрқади» дегандай, ўша замонда азият тортган ёки азият тортганларни кўрган кўп одамлар ҳануз ўзига келолмаётгани»га шоҳид эди. Адаб 200 йил темир қозиққа занжирбанд этилган филнинг занжир чириб адo бўлгач ҳам яна юз йил қозиги атрофида айлангани ҳақидаги ривоятни эслатиб, «Фил жонивор, ақл-идроки йўқ, биз нега культ даври қоқиб кетган қозиқ атрофидан йироқ кетолмаймиз?» — дәя мурожаат қиласди. Ёзувчи қатагон даврининг кишилар дилига солган даҳшати ҳамон кетмагани, унинг кетиши осон кечмаслигини чуқур ҳис қиласди. Боз устига, «тухумдан тук қидирадиган шубҳа бандалари»нинг илгаригидек фаолиятда экани «жамиятнинг буткул тозара олиши» борасидаги ишончини йўққа чиқаради. Худди шу нарса, ижтимоий ҳаётдаги шу ҳолат адаб учун ҳис этилган шахсий дардга айланади, «дардига бошқаларни шерик қилиш, юрагини бўшатиш» эҳти-

ёжини тугдириб, ёзишга мажбур қилади. Ҳаётининг айни шу палласида адид қачонлардир эшитган ривоят унинг учун бадиий-эстетик қиммат, ижтимоий аҳамиятли мазмун касб этади. Зеро, адид унинг «магзи»да ўзини ўртаган дард билан ўхшашликни, шаклида ўша дардни ифодалашга имкон берувчи энг мақбул шаклни кўрди, кўра олди.

Шу ўринда «қачонлардир» деганимизга ҳам изоҳ бериб ўтиш керак кўринадики, бунга ҳам адиднинг ўзидан жавоб топамиз. А. Қаҳҳор ёшлар семинарида сўзлаган нутқида ёзувчи учун ҳаётда кўрганлари, эшитганлари жуда муҳим эканлигини айтиб, буларни ён дафтарга қайд этиб боришни маслаҳат беради. Унга кўра, «ёзувчининг хотира дафтари — мушоҳадалар хазинаси». Адид айтадики: «Бундан олти йил бурун дафтарга шуни ёзib қўйган эканман: «Ажойиб ит, ўгри кирганда олқишиласанг, ётиб думини ялади». Бу нарса олти йилдан бери керак бўлгани йўқ, эҳтимол ҳеч қачон керак бўлмас». Шунга ўхшаш, юқоридаги ривоят кундаликларда қайд этилмаган бўлса-да, адид хотирасида мавжуд бўлган. Агар биз юқорида тавсиф этган шароит юзага келмаганида, эҳтимол, бу ривоят ҳам адига ҳеч қачон керак бўлмас, ҳикояга айланмас эди. Шу маънода, «Даҳшат» ўтмиш ҳақидаги, аниқроги, ўтмиш ҳақидагина ҳикоя эмас.

«Даҳшат»даги Олимхон доддоҳ хонадони — даҳшат салтанати, Сталин давридаги жамиятнинг жажжи макети. Энг қизиги, бу салтанатни даҳшат воситасида бошқараёттан доддоҳнинг ўзи ҳам даҳшат ҳиссисдан фориг эмас, у ҳам қўрқувда яшайди (Сталин ҳаёти ҳам шундай эмасми?!). Айни пайтда, унинг учун даҳшатни сақлаб қолиш, уни қувватлантириб туриш муҳим, бусиз салтанат завол топади (Сталин сиёсати ҳам моҳиятнан шундай эмасмиди?!). Унсиннинг исёни даҳшатта эмас, доддоҳнинг ўзига қаратилди: шўрлик ўз вужудидаги қўрқувни енга олмади, шу қўрқув туфайли нобуд бўлди. Яъни, Сталиндан сўнг «обираҳмат» ёғмаганининг сабабини адид

кишилар вужудида даҳшат яшаб қолаверганида кўрди ва буни бадиий образларда муҳрлади. Албатта, Унсиннинг исёни бежиз кетмади, йўқ, у Нодирмоҳбегим руҳиятида, тақдиррида кескин ўзгариш ясади: аёл «яна калтакланишдан ҳайқмай» жон бераётган Унсинга парвона бўлди, рухсат сўраб ўтирамай «Ганжиравонга бир хизматкорини юборди». Шу жиҳатдан қаралса, ҳикоянинг финали жуда характерли: «Шамол ҳамон гувиллар, яйдоқ дараҳтларнинг шоҳида чийиллар, гувиллар эди.

Дарвозадан бошида паранжи ва қўлида оқ тугунча Нодирмоҳбегим чиқди. У дарвозага юзини ўгириб, чўнқайди, икки қўлини фотиҳага очиб, бир нималар деди. Додҳонинг ўзи билан бирга бу даргоҳни ернинг қаърига юборгандай иккала муштини уч марта ерга қадади, кейин «бу даргоҳни энди елкамнинг чуқури кўрсинг» дегандай бир ҳаракат билан кескин бурилиб аравага чиқди, марҳуманинг бош томонига ўтиреди. Нодирмоҳбегим энди тамом бошқа одам, вужудидаги қўрқувни енга олган, «додҳонинг ўзи билан бирга бу даргоҳни ернинг қаърига юбора» олган одам. Шу маънода, ҳикоянинг қаҳрамони иккита: *агабий-эстетик нуқтаи назардан ҳикоя қаҳрамони Унсин бўлса, ижтимоий-маънавий нуқтаи назардан, шубҳасиз, қаҳрамон Нодирмоҳбегимдир*. Энг муҳими, ҳар икки қаҳрамон ҳам адигба ёт эмас, ҳар иккисига ҳам унинг шахсий ҳаёти проекцияланган. Яъни, «Даҳшат» ёзилгунига қадар Абдулла Қаҳҳор Унсин ҳаётини яшаб ўтган бўлса, «Даҳшат»дан сўнг Нодирмоҳбегим йўлини тутдики, шу туфайлигина у 60-йиллар ўзбек зиёлиларининг «виждони»га айлана олди. Демак, «Даҳшат» адиг ҳаётидаги бурилиш палласини, унинг шу даврдаги руҳиятини ўзида акс эттирган асардир. Шу маънода, «Даҳшат» том маънодаги ижод маҳсули – муаллифнинг маънавий-руҳий изланишлари натижаси сифатида, ростмана шахсийланган ижтимоий дард «ёзишга мажбур қилган», ёзмаса бўлмайдиган ҳолатга келтирганда дунёга келган, чинакам илҳом билан ёзилган

асардир. Сўз XX аср ўзбек адабиёти ҳақида борадими, миллий насримиз тараққиёти ҳақидами, ҳикоя жанри ё маҳорат масалалари ҳақидами, қатъий назар, «Даҳшат»нинг албатта тилга олиниши, унинг турфа талқинларга дош ва имкон бериб келаётганининг сири ҳам шунда — илҳом билан ёзилганидадир.

Ҳамидулла БОЛТАБОЕВ

ТЕРАНЛИК

(«Анор» ҳикоясининг структурал таҳлили)

Абдулла Қаҳҳор «Сароб» ва «Қўшчинор» романлари, «Синчалак» ва «Ўтмишдан эртаклар» каби қиссалар, «Шоҳи сўзана» ва «Тобутдан товуш» сингари драматик асарлар билан машҳур бўлганига қарамай «Мен асли ҳикоячиман» деган экан. Мақоладан мурод бунинг боисини излаш ёки шундай дейилишига асос бўлган қарашлар таҳлилига берилиш эмас, балки танқидчиликда энг кўп «чайналган» ҳикоялардан бири «Анор»ни структурал таҳлил имкониятлари даражасида ўрганишdir. Аслида «Анор» ҳикояси 30-йилларда шўро истибдоди кучайган мафкуравий тазийқ даврининг маҳсули (1936), структурал таҳлил эса, 70-йиллардан бошланган адабиётшуносликдаги таҳлил усули. Бу усул мафкуравий-социал талқинни рад қилиш баробарида адабий матннинг бадиийлик хусусиятини унинг таркибини ўрганиш орқали асослайди ва бу жараёнда асарнинг ёзилиш тарихи, ёзувчи ва замон, асарнинг қабул қилиниши (китобхон ёки адабий танқид томонидан) каби «масалалар»ни четлаб ўтади. Бевосита бадиий матнни унинг биринчи сўзидан охирги нуқтасига қадар яхлит бадиий бутунликда кўради ва унинг таркибий жиҳатларини тадқиқ қилишга киришади. «Анор» 30-йилларнинг, яъни соцреализмнинг шафқатсиз занжирлари остида бадиийлик гоя ташувчисига айланган даврнинг

маҳсули. Ҳақиқий бадиий асар қайси даврда яратилмасин ва қайсиdir ўринда мафкура тазииқига бўйин эгган бўлмасин, у бадиийлик қоидалари асосида яратилади, бўйсуниш керак бўлса, бадиият қонунларигагина бўйсунади, деган талаб билан ёндашганда Қаҳҳордай «ҳар бир сўзидан ижтимоий рух уфуриб турган» (О.Шарафиддинов) адебнинг ихчам бир ҳикояси структурал таҳлилнинг қатъий андозаларига дош берармикин, деган гумон ҳам йўқ эмас. Қолаверса, ҳозирги постструктурализм постмодернизмга синоним сифатида қаралаётган бир даврда ушбу таҳлил усулининг имкониятларини яна бир карра эсга олмоқ мавриди-микан, деган шубҳа ҳам тугилиши мумкин.

Адеб асарни ҳикоя деб атаган, гарчи асар «новелла», «ўтмиш очерки» қаби номлар билан таҳдилга тортилган бўлса-да, моҳият-эътибори билан ҳикоя. Бу жанрнинг хос хусусиятлари ҳақида жаҳон ҳикоясозларидан бири Сомерсет Моэм шундай таъриф беради: «Ҳикоя ўн минутдан бир соатгача вақт оралиғида ўқиладиган, таҳрирда ҳеч нарса қўшиб бўлмаганидек, ундан ҳеч нарсани ҳам узид олиб ташлаб бўлмайдиган бадиий бутунлик». Ушбу таърифни тугал деб билмасак-да, ундаги «бадиий бутунлик»ни тутиб турадиган асос нимада эканлигини тушунишга уриниб кўрайлик.

Абдулла Қаҳҳорнинг ҳикояси эпиграфдан бошланади: «Үллар тўла нон, оч-наҳорим болам, Ариқлар тўла сув, ташнаи зорим болам» (Ўтмишдан). Адебнинг барча машҳур ҳикоялари ҳам эпиграф билан очилган: «Даҳшат», «Бемор», «Ўғри», «Томошабог», «Тўйда аза» ва ҳ.к. (ҳатто айрим ҳикоялари учун ёш истеъдодли шоирларга буюртма бериб, эпиграф бўларли тўртликлар ёздирган экан). Бадиий асарда эпиграф асар моҳиятини тушунишда ўқувчига ёрдам берувчи восита, лекин шу билан бирга Қаҳҳор ҳикояларида ўтмиш кўрсаткичи. «Даҳшат»да («Хотин-қизларнинг бурун замонда кўрган кунини билмайсизлар, қизларим, айтган билан ишонмайсизлар!..») (Тўрахон ая), «Бемор»да

(«Осмон йироқ, ер қаттиқ», мақол) ва «Үгри»да («Отнинг ўлими итнинг байрами», мақол) сарлавҳа билан эпиграф ўртасида «Ўтмишдан» ёзуви бор. Қайд этилган «бурун замон», «ўтмиш» сўзларида, бизнингча, бу воқеалар фақат қора ўтмишда бўлади, асар бугунги «саодатли» кунлар тасвири эмас, деган писанда бордай. Бу билан ёзувчи ўзини ҳимоялаётгандай, танқидий реализм тигини ўтмишга қаратаетгандай кўринади. Бу биргина эпиграфдан чиқсан сабоқ, асар мазмуни эса, бизга яна ҳам (фақат ўтмиш мавзусида эмас) кўпроқ сабоқ беради.

Биринчи жумла: «Туробжон эшикдан ҳовлиқиб кирап экан, қалами яктагининг енги зулфинга илиниб, тирсаккача йиртилди». Унда Қаҳҳорга ярашмаган кўпсўзлилик бор, лекин фикрни бундан-да қисқа ифодалашнинг ҳам йўли йўқ. Чунки қаҳрамоннинг уйга ҳовлиқиб киришини айтиш баён, хабар, холос. Абдулла Қаҳҳор ёзувчи сифатида китобхон ишонсин учун буни бадиий детал билан далиллаши керак эди. Шунинг учун ҳам қалами яктагининг енги йиртилади, жўнроқ ёзувчи қисқа қилиб, «яктаги йиртилди» деб қўя қоларди. Бироқ эшикнинг зулфини яктакни йиртмайди, унинг фақат бир қисмини йиртиши мумкин, қўл тегиши мумкин бўлган енгни. Лекин ёзувчи унинг «тирсаккача йиртилгани»ни кўрсатади. Бу билан Абдулла Қаҳҳор асар сюжетидан кутилажак, фавқулодда ҳодисанинг олис шабадасига ишора қиласи. Енги илиниб, қисқагина йиртилиши ҳам мумкин эди, бироқ Туробжон қалами яктагининг енги тирсаккача йиртилди. Демак, сюжет янада кескинлашиши ва кутилмаган оқибатларга олиб келиши мумкин.

Ёзувчи биринчи жумлада сўзга эрк берганини сезгандай, иккинчи жумлада гапини йигиштириб олади: «Унинг шашти қайтди». Эшикдан отилиб кирган (агар секинроқ кирганда енги йиртилмасмиди) қаҳрамоннинг шашти қайтди. Чунки ҳовлиқиб кириши, эшик зулфинини кўрмагани бутун нигоҳи хотинига қаратилгани-

дан эди: «Жўхори түяётган хотини унинг қўлидаги тутунчани кўриб, келисонни келининг устига қўя чонги». Эрнинг эҳтиётсизлиги етмагандай хотин ҳам эҳтиётсизликка йўл қўйди: шошилиб келисонни нотўғри қўйди, келининг устига посангисини келтириб қўймади. Натижада «Кели лапанглаб ағанаги, чала туйилган жўхори ерга тўклиди». Ночор кун кечираётган оила учун (эпиграфда бунга ишора бор эди) иккита кўнгилсиз ҳодиса: қалами яктак енгининг йиртилиши, жўхори (озуқа)нинг ерга тўклиши. Бироқ ҳар икки қаҳрамон ҳам ҳар икки кўнгилсизликка эътибор бермади, чунки уларнинг кўнглида бошқа бир кўнгилли нарса бор эди, бу – тугунча. Ёзувчи унинг ичида нима борлигини айтмайди, ҳар ким тугунчадан ўзича маъно кутади (сюжет тугуни-ю ечими ҳам мана шу тугунчада). Туробжон бир неча кундан бери юзи ёришмаган хотинини қувонтирмоқчи, хотини эса, ҳамма нарсадан азиз билган мевасини тугунчада кўрмоқчи. Албатта, эр «совға»ни хотинига шундоққина тутқазиб қўя қолмайди. «Туробжон тугунчани орқасига бекитиб, тегиши (жуда ўзбекона оиласа хос детал, эҳтимол, европали келинлар буни тушунмай, тугунни қўлидан шартта тортиб олар, ундан кутгани чиқса, бетидан чўлп этиб ўпиб қўяр; агар кутгани чиқмаса, худо кўрсатмасин, унинг юзига отиши мумкин эди): «Акажон, дегин!» – ялинтирмоқчи бўлди эр. «Акажон! Жо-он ака!..» – Туробжон кутганидан ортиқроқ жавоб берди хотин. Эр кутганига эришса ҳам бўш келмади: «Нима берасан!» Хотин бисотидаги борини ўртага солди: «Умримнинг ярмини бераман!..» Умрнинг қолган ярми ўтиб бўлганди, шунинг учун ҳам доно хотин қолганини эрига бағишлашини айтди. Эр рози бўлди шекилли: «Тугунчани берди. Хотини шу ернинг ўзида, эшик олдида ўтириб тугунчани очди-да, бирдан бўшашиб кетди ва ...»

Эрнинг шашти қайтиши ва хотиннинг бўшашиби параллел кечади. Аслида бундай параллеллар асарнинг бошидаёқ кузатилганди: Туробжоннинг эшиқдан ҳов-

лиқиб кириши – хотини тугунчани қўриши; эр яктагининг енги зулфинга илиниши – хотин келисопни келининг устига қўйиши; эрнинг енги тирсаккача йиртилиши – келининг аганаши ва жўхорининг тўкилиши. Бироқ сўнгти параллел ҳолат ҳар иккисининг руҳиятини, ҳикоядаги характерини, асарнинг якунини белгиловчи асос бўлади. Эрнинг шашти қайтиши – хотининг «секин бошини кўтариб эрига қараши». Энди ҳолат, диалог ва сюжет ривожи параллеликка эмас, зиддият (антитетеза)га айланади: «Ўз қиммишига гердайиб турган Турабжон» – кўзи жиққа ёшга тўлган хотин.

Турабжоннинг гердайишича бор. У ҳаётдаги энг тансиқ нарсани хотинига олиб келди: «Нима эканини билдингми? – Асаларининг уяси. Турган-битгани асал!» Камбагал хотин умрида асал емаган, Турабжоннинг ўзи ҳам атиги бир марта еган: «Шокирхўжа қандолатчи асал қиём қилдираётганда қозонига амманнинг жўжаси тушиб кетганди, шу жўжани ялаганман... Ё, қудратингдан, ишонмайди-я, – дегу Турабжон келтирган матоини титкилаб». Хотини эса, ишонмаганидан эмас, балки тугунчадан куттан нарсаси чиқмаганидан маъюсланди. «Турабжон қизарди». Ёзувчи бу ҳолни ҳам асослайди: «У бир замон бетоб ўртоғини ўйқлаб элтган тарвузини, bemaza чиқкан бўлса керак, сигирнинг охурига кўриб шундай хижолат бўлганди».

Икки қаҳрамоннинг бири – маъюс, бири хижолатда. Та什қарида эса «ховли юзида айланиб юрган оқсоқ мушук жўхорини исказ кўрди». Бу камбагал оила учун яна бир йўқотиш, тўкилган жўхорини териб, тозалаб, ишлатиш мумкин, бироқ мушук текканини еб бўладими?! Турабжон баттар асабийлашди: «дўпписини бошидан олди ва қоқмоқчи бўлганида кўзи йиртиқ енгига тушди, юраги ачиди: энди уч-тўрт сув ювилган янгигина яктак эди!» Шуларнинг ҳаммаси анорни деб бўлди, беихтиёр севикли хотинига бақириб юборди: «Ахир, бошқоронги бўл, эвида бўл-да! – дегу дўпписини қоқмасдан бошига кийиб, – анор, анор... Бир қадоқ анор фалон пул бўлса!»

«Хотини жўхорини туйиб бўлди», бироқ «эрининг бошқоронги бўл, эвида бўл-да» сўзи алам қилиб кетди: «Ҳавасга анор ейди дейсиз шекилли...» Ёзувчи мақсадини шу ўриндаёқ англатиб улгурди: йўқчилик туфайли иноқ оила дарз кетди. Туробжон ўзининг ҳолини англатиб, «Ғалатимисан ўзинг?» демоқчи эди. Ёзувчи 30-йилларнинг адабий фарзанди сифатида Туробжоннинг жавобида синфий руҳни кучайтиради. «Биламан... Ахир, нима қилай? Хўжайинимни ўлдириб пулини олайми, ўзимни ҳингига гаровга қўяйми?»

Овқат пишди ҳамки, эр-хотиннинг арази тутамади. «Туробжон икки коса ичди, хотини эса ҳануз бир косани яримлатолмас эди». Ёзувчи бу сўзлар билан ҳам кифояланмай, янада кескинликни оширмоқчи бўлди: «Унинг (хотинининг) имиллашини кўриб, Туробжоннинг кўзига негадир оқсоқ мушук кўринди. Мушук йиртилган енгини эсига туширди, авзойи бузилди». Хотини буни сезиб, ичкиси келмаса ҳам косани бўшатди. Аммо «дарҳол том орқасига ўтиб кўзлари қизарган, чакка томирлари чиқкан ҳолда қайтди». Ёзувчи «хотин қайт қилди» демасдан уни шу ҳолда кўрсатади. Бироқ Туробжон баттар тутоқди, энди ёзувчи бу сафар эрнинг жаҳл қилишига баҳона топиб беролмай қолди: «Ҳали тугилмаган болани ер юткур дединг-а!»

Ҳолбуки, хотин бундай демаганди. Унинг гапини қайта эшитиб кўрайлик: «Бу ер юткур қандай бало экан!. Одамлардай гулутага, тузга, кесакка бошқоронги бўлсанчи!» У тугилмаган болани эмас, ўзининг ҳомиладорлик ҳолатидан тўйиб «ер юткур» деган эди. Энди Туробжон кучайиб борарди. Эрнинг авзойини кўрган хотин тилини тийди, бироқ хотин киши эмасми, «қозонга сув қуяётиб, эшишилар-эшишилмас (яъни, ўзига ўзи) деди: Ўша асалнинг пулига анор ҳам берар эди». Бу гап эрни баттар тажанг қиласи, у ҳатто уриб юбориши мумкин эди, бироқ ёзувчи муштнинг вазифасини сўзга топширади: «Берар эди. Анор олмай асал олдим... Ажаб қилдим, жигарларинг эзилиб кетсин!» Сўнгги иборага адаб

анчагина бадий юк юклайди. Аёл киши, айниқса, бошқоронги аёл учун бундан ортиқ ҳақорат бўлмаслигини ҳикоя давомида икки бор эслатади.

Ҳикояда асосий эстетик вазифани худди драмадаги каби ҳаракат ва нутқ бажаради. Даствор ҳаракатни алоҳида адабий ҳодиса (категория) сифатида кузатайлик. Ҳикоя давомида Туробжон уйига икки марта кириб келади:

Биринчи келиши	Иккинчи келиши
кундузи	ярим кечада
қўлига тугунча	катта бир тугун орқалаган
тугунчага асал (арининг уяси)	бир чойшаб анор
ҳовлиқиб	оқариб

Бу икки ҳаракат ўзаро зиддикка қурилгани кўриниб турибди. Биринчисида кундузи кириб келган бўлса ҳам, енги йиртилди. Иккинчисида ярим кеча бўлса-да, ҳатто қоқилмади, ҳеч ери йиртилмади ҳам. Даствор қўлида кичкина тугунча бор эди, энди катта бир тугун. Тугунчада асал арининг уяси (ҳажми битта анорча келиши мумкин) бор эди, энди эса бир тугун анор. Туробжон ҳовлиқиб кириб келган эди, чунки хотини хурсанд бўлади деб ўйлаганди-да. Кейин эса бир тугун анор билан оғир кириб келди. Бу сафар уни хурсанд қила олмаслигини сезган, шунга қарамай аччиқ устида ўғирлик қиласди. Лекин ёзувчи уни «ўғри» деб ҳам атамайди, ўғирлик қилганини ҳам айтмайди. Буни китобхоннинг ўзи билиб олиши керак. Ўғирлик ҳар қайси ахлоқда ҳам, динда ҳам қораланган. Буни ёзувчи аввалги ҳикоясида кўрсатади, ўгрининг ўзи йўқ, лекин уни ёзувчи ўғирликка ҳукм қиласди. Бу ерда эса, Туробжоннинг ўғирлик қилгани болага ҳам маълум, бироқ ёзувчи уни одоб юзасидан «ўғри» деб атамайди (эҳтимол, яна синфиийлик тамойилига кўра батрак бойнинг молини олса ўғирлик бўлмайди, бироқ Қобил бобонинг ҳўқизи йўқолса-да, ҳўқизни ўғирлаганни эмас, балки шу ўғирлик туфайли Қобил бобони талаганларни ўғри

деб айтиши дурустдир. Ҳикоянинг русча таржимаси буни тасдиқлайди: «Воры», яъни ўгрилар).

Агар ҳар икки қаҳрамон нутқини ҳам қиёслаб қўрсак, улар мантиқан бири иккинчисини давом эттираётгандай, бирининг саволига иккинчиси жавоб берадётгандай туюлади. Бироқ бу «савол-жавоб»лар секин-аста ҳар иккисини ҳам жарга етаклайди. Устоз О. Шарафиддинов тўғри кузаттанидай, «Хотиннинг оламда суюнгани эри, бирдан-бир орзуси анор эди, жанжал оқибатида иккиси ҳам йўққа чиқади».

Туробжон

1. – Ақажон, дегин!
- Нима берасан?
2. – Ахир, бошқоронғи бўл, эвига бўл-га!
3. – Ҳали түғилмаган болани ер юткур дединг-а?
- Берар эди, асал олмай анор олдим!
4. – Ажаб қилдим, жигарларинг ээлиб кетсин!
5. – Ма, буни тик! Бўл... сенга айтяпман!
- Камбағалчилик...
6. – Э, ҳой, анор олиб бер-магимми?
7. – Ўтган бозор куни еган анорингни ўйнашинг олиб келганими?!?

Хотини

1. – Ақажон, жо-он ака!
- Умримнинг ярмини бераман!
2. – Ҳавасга анор ейди дейсиз шекими.
3. – Ўша асалнинг пулига анор ҳам берар эди.
4. ...
– Албатта, анор олмай асал олгансиз!
5. – Ҳа, мунча! Туртмасдан гапира беринг...
- Камбағалчилик ўлсин!
6. – Йўқ!
7. – Ўйнашим олиб келган эди!

Ҳикоядаги диалог асосан шу. Аввал уларнинг сухбати қовушаётган, унда илиқ – самимий рух ҳукмрон эди. Иккинчи нуқтадан сухбат совий бошлади. Учинчи нуқтада ўртага совуқчилик тушди, тажанглик бошланди. Тўртинчи нуқтада Туробжоннинг гапи муштнинг вазифасини бажарди, хотин жавоб беролмай

қолди. Бешинчи нуқтадан бошланган жеркиш, олтинчи нуқтага етиб, инкорга ўтди. Ниҳоят, ўртага эр-хотин урушининг кульминацияси – «ўйнаш» тушди. Табиийки, хотин сўнгти сўзни айтганда, эрнинг қўли муштга борди: «*Туробжон билолмай қолди: хотинининг елкасига тениб сўнгра ўридан турдими, ё туриб кейин тендими...*» Кейинги поэтик сатҳ сухбат ёки жанжал эмас, ҳаракат асосига қурилган (энди хотин аввалгида кескинликни ошириш ўрнига муросага боряпти):

Туробжон	Хотин
у́йдан чиқиб кетди	узоқ йиғлади
...кириб келди	...елкасига қўлини қўйди

Эҳтимол, буни яраш аломати дея қабул қилиш ҳам мумкин, лекин иноқ эр-хотин муносабатига йўқчилик сабаб аллақачон дарз кетиб бўлганди. Ҳар бир гапда пастроқ келиш, имкон қадар жанжал чиқармасликка уриниш, гапирганда ҳам қозоннинг бошига бориб, «эшишилар-эшишилмас» гапириш – бу эрининг муштидан қўрқсан хотиннинг муштипарлиги эмас, балки ҳар бир ўзбек хонадонига хос ҳолат эканини Қаҳҳор уқтира олган. Бироқ шундай иноқ оиласа (дастлабки муомалада кузатилган) дарз етказувчи восита *анор* бўлди.

Бунга яқин сўзма-сўз талқин усулини деярли ҳамма қаҳҳоршунослар кузатувида ҳам кўриш мумкин эди: М. Қўшжонов ва У. Норматов, В. Смирнова ва И. Боролина. Тўгри, бироқ бу усулдан «ўтмишга бўлган нафрат», «ҳикоя конфликтини асослаш», «Чехов анъаналарининг давоми» каби холосаларга келинган. Матнинг шундай мушаккал қурилгани, ундаги ҳар бир сўз, ҳар бир бўгин муайян бадий мақсадга қаратилганлигини ва бадий юклама ташиёттанини эслаш баробарида қаҳҳоршунослар эришган нуқталарни такрорлайлик. Анъанавий талқинда бош қаҳрамон – батрак Туробжон (И. Боролина), бошқоронги аёл (М. Султонова). Структурал талқинда бош қаҳрамон

Туробжон ҳам, унинг хотини ҳам эмас. *Анор!* Асар конфликтининг бош сабаби ҳам, сюжетдаги тугун ҳам, ечим ҳам анорга боғлиқ. Бу фақат сарлавҳада акс эттани учун эмас, балки ҳикоя сюжети ҳам «анор» (анор деб тасаввур қилинган нарса)нинг асар воқеасига кириши билан бошланади ва *анор* (ҳақиқий анор)нинг хонадонга кириб келиши билан яқунланади. Мана шу икки *анор*: ёлғон анор ва рост анор ўртасидаги турмуш; икки қутб ўртасидаги ҳаёт: ёлғон (ҳаёт) ва рост (ўлим) асарнинг моҳиятини белгилайди.

Анор – мулоқот воситаси, коммуникатив бирлик. У, асосан, қарама-қаршиликларни бирлаштиради: кун ва тун, эр ва хотин, севги ва алам, эр мушти ва хотин кўзёшиси... Демак, у мувозанатга ҳам олиб келади. Хотин анорни кутиб яшайди, эр анор олиб келишини ўйлаб. Анор можароси оилани бирлаштириши ҳам мумкин эди, лекин унинг дарз кетишига ҳам мана шу анор сабаб бўлди. Бундан ташқари ёзувчи яна анорга қанчадан-қанча маъновий юқ ортган.

Анор – тўқлик белгиси (Муллажон қозининг боги – bog эмас, нақ анорзор). Анор – ёруғлик тимсоли, уни ўйлагандага аёлнинг кўнгли ёришади, худди мушакдан ёришган тундай.

Анор – вақт тимсоли, воқеа анор пишиғида кечади...

Ҳикоядаги вақт бирлиги ҳаракат ва макондан ҳам аниқроқ ишланган. Туробжоннинг уйга кириб келиши чоғида хотин кечки овқатта уннамоқчи эди (жўхори туйиб, суюқ ош қилмоқчи). Қоронғи ҳали тушмаган эди, як-такнинг енги йиртилиши қоронгулиқда кўрмай қолишликдан эмас, бемаврид ҳовлиқищдан... ва ҳикоя якунланганда ҳали тонг отмаган эди. Воқеа тахминан 10–12 соат ичида кечади. Ихчамгина ҳикоя бағрида бу ярим суткага яқин вақт имиллаб ўтади, худди оқсоқ мушук сингари. Дарвоқе, мушук нега оқсоқ деган саволни айрим синчков мунаққидлар ўртага қўйишишган, лекин унинг жавобида эса шунчаки деталь ёки пункттир сифатида кейинги воқеаларнинг хунук ривожига тимсолдай

қарашган. Ҳолбуки, оқсоқ мушук — вақт тимсоли. У секин ўтади. Эр икки коса овқатни пақдос туширганды хотин ҳали косани яримлатмаганды. Буни кўрган «Туробжоннинг кўзига негадир оқсоқ мушук кўринди. Мушук йиртилган енгини эсига тушируди, авзойи бузилди», судралиб келган оқсоқ мушук эмас, хотиннинг имиллаши гашини келтиради: «Унинг авзойидан «эсиз, жўхори, қатик, ўтин» деган маънони англаб хотин, кўнгли тортмаслигига қарамасдан, косани бўшатди». Демак, вақт бирлиги — оқсоқ мушук хотинга косани бўшатишга ёрдам беради. Оқсоқ мушук асарда бошқа кўринмайди. Энди вақтни англатувчи тушунчалар юки сўзларга тушади:

«Унинг Туробжон билан уй қилганига уч йил бўлиб келаётир»;

«Хотин уйга кириб кетди. Анчадан кейин дарчадан хира шуъла тушди»;

«Туробжон ҳам дарча ёнида (бир муддат) ўтируди»;

«Туробжон оғзини катта очиб ҳам эснади, ҳам уф тортиди»;

«Бўл, — деди Туробжон, бирпасдан кейин, — ол...»;

«Туробжон уйдан чиқиб кетди. Бирпасдан кейин кўча эшиги очилиб ёпилди»;

«Хотин узоқ йиғлади... Самоварлар ётган. Қайтиб уйга кирди»;

«Том орқасида хўрор қанот қоқиб қичқирди».

Бу жумлаларнинг семантик маъноси ва қаҳрамон феъл-авторига тегишли нуқталаридан ташқари вақтни англатишига эътибор берайлик. Асарда вақт оқсоқ мушуқдай имиллаб ўтмоқда, воқеанинг бошланишидаги шиддатдан жанжал бир соатга чўзилмайдигандай туюлади, бироқ ёзувчи уни тонггача чўзади. Чунки, муаллифнинг топширигига кўра Туробжон ўғирлик қилиши керак эди. Уни намозасрда, намозшомда ёки хуфтон вақтида эмас, эрта тонг қоронгусида бажарсагина китобхон ишонади, ўғри ҳам йўлда тутилмай уйга эсон-омон кириб келади.

Ҳикоянинг финали – Турабжоннинг «катта бир тутунни орқалаб» уйга кириб келиши. Ундан кейинги сўзлар («Қаёқча бордингиз? – деги энтикиб. – Нима қилдингиз? Турабжон жавоб бермади. Унинг вужуди титрап эди») гўёки ортиқчадай, Чеховнинг «милтиги» отилгандан кейинги ҳолатдай. Новелла учун муҳими – портлаш, милтиқнинг отилиши. Айни шу пайтдаёқ асардаги сюжет чизиги тугаган, ёзувчининг кейинги сўзлари гўё китобхонга ёрдам бермоқчи бўлиб айтилгандай, унинг ўғирлик қилганини эслатмоқчи бўлгандай эди.

Ёзувчи қаҳрамонига тонг қоронгусида ўғирлик қилдириш учун атайлаб вақтни чўзгани сезилади. Қолаверса, у уйдан чиқиб кетганча қаерга борди, анорни қаерлардан излади. Аввал сўраб, бермаган эгасини уриб олдими, ё эгаси кетиб қолишини кутиб турдими, у ёғи бизга тундай қоронгу. Бу воқеалар матн ортида кечгани учун биз уни кўрмадик. Бироқ ёзувчининг ишорасига қараганда у Муллажон қозининг богига борган. Тўй тарқашини куттан бўлиши ҳам мумкин, ҳеч бўлмаса, мушакбозлик тинишини куттандир. Бироқ булар ёзувчи ҳукми учун номуҳим бўлгани сабабли Турабжоннинг ўғирлик қилишини кўрсатмайди. Ҳикоянинг ҳажми «Бемор»дан ҳам, «Ўгри»дан ҳам катта. Ёзувчи ўз услубига зид ҳолда ҳикояни чўзади, бироқ буни биргина якун билан оқлаш мумкин, чунки ўғирлик тонг қоронгусида қилиниши керак эди. Фақат хулоса муҳим – портлаш: «*У тутунни уйнинг ўртасига ташлади. Бир чойшаб анор ҳар томонга юмалаб кетди...*»

Структурал поэтикада модел тушунчаси бор. Модел биргина детал (оқсоқ мушук), бирор предмет ёки тимсол (анор) ва ҳатто бутун бир асар (ҳикоя) модел каби қурилиши мумкин. Модел – ёзувчининг ҳаёт ҳақидаги таҳайюли, тасаввuri. У катта ҳаёт моҳиятини мана шу кичик парчада кўради, кўрсатади. Ёзувчи талқинидаги ҳаётнинг бир парчаси бизга катта ҳаёт ҳақида тасаввур беради, уни англатишга хизмат қиласи. Демак, Абдулла Қаҳҳор ёзувчи сифатида ўз олдига

қўйган гояни китобхонга англата олди: муҳтоҷлик кишини ҳар кўйга етаклаши мумкин. У қайси замон ва маконда содир бўлишидан қатъи назар (коммунизм тантанаси деб кўрсатганимиз шўро давридами, барча эришганларимизнинг боиси деб билаётганимиз мустақиллик шароитидами) муҳтоҷлик инсонни нафакат жиноятта, балки эрксизликка олиб келади. Инсон ўзининг эркини муҳтоҷлик туфайли кимларнидир қўлига тутқазади, иқтисодий қарамлик маънавий тобеликни келтириб чиқаради. Ёзувчи оиласвий турмушнинг оддий бир воқеаси, бир куни тасвири орқали ҳикоянинг бир парча бағрида шундай умуминсоний теран хуласалар қилишга йўл беради. Абдулла Қаҳҳор маҳоратининг муҳим жиҳати ҳам мана шунда.

Абдусалом УМАРОВ

АБДУЛЛА ҚАҲҲОР – ТАРЖИМОН

Абдулла Қаҳҳор салкам 40 йил мобайнида таржимон сифатида қалам суриб, ҳажми ва мундарижаси тарафидан ҳам, бадиий қиммати тарафидан ҳам ёзувчилик меросидан кам бўлмаган адабий ёдгорлик қолдириди.

Ёзувчи Абдулла Қаҳҳорнинг биринчи асари матбуотда босилганидан (1924) таржимон Абдулла Қаҳҳорнинг дастлабки асари дунё юзини кўргунича орадан етти йил ўтди.

1931 йили А. Серафимовичнинг «Темир оқим» романи, Ф. Гладковнинг «Оловли от» повести, 1932 йили Иван Ленинг «Тоғ оралиқлари романи» унинг таржимасида чиқди. 1933 йили эса М.Шагиняннинг «Гидроцентраль» романи, М. Шолоховнинг «Очилган қўриқ» романидан парча, М. Горькийнинг «Менинг дорилфунуларим» повести, А. Клосснинг «Бизнинг паровоз – илгари бос» номли ҳикоялар тўплами Абдулла Қаҳҳор таржимасида нашр этилди. Булардан ташқари, у ўша йили Максим Горькийнинг қатор адабий-танқидий ва ижти-

моий мақолаларини таржима қилиб, аввал турли газета ва журналларда, сўнгра алоҳида китоб ҳолида ўзбек ўқувчилариға тақдим этди. «Горький ҳақида хотиралар» китобини ўзбекчалаштириди, «Темир оқим»ни эса бирмунча қайта ишлаб, янгидан нашр эттириди.

Бу асарлар мутаржим ижодининг дастлабки босқичини ташкил этди. Мазкур таржималарнинг муваффақиятли томонлари ҳам, камчиликлари ҳам бор.

Кейинчалик Абдулла Қаҳҳор ўзининг дастлабки таржималарига қандай муносабатда бўлганлиги тўгрисида ёзувчининг умр йўлдоши Кибриё Қаҳҳорова шундай хотирлайди: «Йигирманчи йилларда Абдулла Қаҳҳор Серафимовичнинг «Темир оқим» романини таржима қилган эканлар. Ўзбекистон Давлат нашриёти бу китобни қайта нашр қилмоқчи бўлиб Абдулла Қаҳҳорга мурожаат этганда: «У йиллари мен рус тилини таталаб ўқиган эдим, шунинг учун бу таржимадан воз кечдим» деб, нашриётта расмий равишда ариза берган эдилар. Нашриёт бу таржимани менга топшириди».

Абдулла Қаҳҳор ҳаёт ҳодисаларига тийрак кўз билан қарайдиган, уларнинг моҳиятини теран ҳис қилиб, бадиий ифода этадиган санъаткор бўлиш билан бирга ўзига хос гўзал насрый услуг эгаси сифатида ҳам танила бошлади. Унинг ифодасидаги соддалик, равонлик, айни пайтда, фусункор образлилик таржималарида ҳам намоён бўла бошлади.

Абдулла Қаҳҳор 1936 йилнинг охирларида А.С. Пушкиннинг «Капитан қизи» романини таржима қилиб бўлди. Роман дастлаб «Совет адабиёти» журналининг 1937 йил 2 ва 3-сонларида босилиб чиқди. Шуниси диққатта сазоворки, Абдулла Қаҳҳор таржималари орасида энг кўп чоп этилгани «Капитан қизи»дир. У ярим аср мобайнида ўн бир марта (1937, 1939, 1947, 1949 – икки марта: Пушкин асарлари тўрт томлигида ва алоҳида, 1955, 1968, 1972, 1983, 1986 ва 1988 йилларда) ўзбек тилида дунё юзини кўрди.

Маълумки, таржима ватан адабиёти ҳодисаси бўлиши учун унинг энг етакчи намуналари билан бўйлаша

олиши керак. Бу дегани, бошқа халқ ёзувчисининг ўз адабий-лисоний муҳитида яратган асари юксак гоявий-бадиий қимматга эга бўлиши билан бирга таржимон уни ўз халқининг адабий анъаналарига таянган ҳолда она тили имкониятлари билан аслиятдагидек маромга етказиб воқе қилиши лозимлигини билдиради. Бунинг учун эса бадиий ижод тақозосига кўра таржима устида қайта-қайта ишлаш, унга сайқал бериш, маъно салмогини ошириб, жозиба сеҳрини кучайтириб бориш талаб қилинади. А.С. Пушкин «Таржимонлар – матърифатнинг чопар отлари» деганида уларнинг олижаноб мақсад йўлида чекадиган заҳматларига ҳам ишора қилган бўлса ажаб эмас. Шу жиҳатдан Пушкиннинг «Капитан қизи» романни таржимаси ва уни такомиллаштириш борасида мутаржимнинг ижодий изланишларини кузатиш ўринлидир.

Абдулла Қаҳҳорнинг «Капитан қизи» таржимаси устидаги узоқ йиллик изланишлари кузатилганда шундай тасаввур ҳосил бўладики, гўё ўзбек адаби ўз ижодий юксалишининг ҳар бир босқичида маҳорат кучини Пушкин романидан бир бор синаб кўрганга ўхшайди.

Шуни таъкидлаш керакки, таржимани мукаммаллаштириш мақсадида уни қайтадан қўлга олиш, оригинал ижоддаги асарни қайта ишлашдан фарқ қиласади. Таржимавий ижод психологиясини ўрганган мутахассислар бу хилдаги «қайтиш»га таржима жараёнининг давоми сифатида қарайдилар.

А. Қаҳҳор таржимасининг биринчи журнал вариантидаёқ аслиятни сўзма-сўз ўтиришдан қочиш, сўз ва иборалар замиридаги образни қайта тиклашга интилиш аниқ сезилади. Унда муваффақиятли таржима қилинган кўпгина ўринлар борки, улар романнинг энг сўнгги нашригача ҳам ҳеч бир таҳрирга эҳтиёж сездирмасдан яшаб келмоқда. Мисол тариқасида айрим парчаларга мурожаат қиласиз.

Гринёв капитаннинг қизи Машага кўнгил қўйиб қолгач, юрак кечинмаларини шеърга солиб, Швабринга

ўқиб беради. Аввал Машага совчи қўйиб, рад жавобини олган Швабриннинг бундан гаши келади ва мақтov ўрнига пичинг қилади: «А кто эта Маша перед которой изъясняешься в нежной страсти и в любовной напасти?». Романинг Абдулла Қаҳҳор таржимасидаги барча нашрларда ҳам қуйидаги – аслига муқобил, бадиий баркамол жумлани ўқиймиз: «Бу қадар нозик эҳтирос арз этиб, муҳаббатпеша бўлганинг Маша ким ўзи?».

Бошқа бир жойда Гринёв қўзғолончиларнинг оқсоқоллари орасида казакча кийиниб олган Швабринга кўзи тушиб, «ҳайрон-ҳайрон қолдим» дейди. Бу – «к неописанному моему изумлению»нинг таржимаси. Асл нусхада ҳайратнинг тасвирга сифмаслиги айтилса, ўзбекчада унинг нақадар чексизлиги шундок билиниб турибди.

Умуман олганда Абдулла Қаҳҳорнинг мазкур асар таржимасига киритган тузатишларини уларнинг характеристига қараб қуийдагича тасниф қилиш мумкин: а) аслиятдаги маъно нотўғри тушунилиб, таржима қилинган ўринларни тузатиш; б) аслиятда тасвиrlанаётган вазият мантиқи, персонажлар табиати тақозосига мувофиқ тузатишлар (услубий изланишлар); в) вақт ўтиши билан айрим сўз ва терминларнинг қўлланиш соҳаси торайганлиги сабабли киритилган тузатишлар; г) таржимани матн остидаги изоҳдар билан бойитиш, тушириб қолдирилган ўринларни тиклаш.

Романинг ўзбекча журнал вариантидан сўнг китоб бўлиб босилган дастлабки нусхасидаёқ (1939) тузатиш ва тўлдиришлар ўз ўрнини ола бошлади.

«Капитан қизи» романига «береги честь смолоду» мақоли эпиграф қилиб олинган. Аслида бу «береги платье снову, а честь смолоду» деган рус мақолининг бир бўлаги бўлиб, асарнинг биринчи бобида Гринёвнинг отаси тилидан айтилади. Таржиманинг журнал вариантида гарчи эпиграф келтирилмаган бўлса-да (пайти келганда айтиш керакки, журнал вариантида бошқа бобларга тегишли эпиграфлар ҳам ўгирилмаган), матнда у

кийимни янгилигидан, номусни ёшлиқдан эҳтиёт қил» деб тўғри берилган. Кейинги барча нашрларда ҳам мақол матн ичида ана шу ҳолда сақланади. Бироқ 1939 йил нашрида нима учундир эпиграф «ёшлигингдан номусингни сақла» қабилида келтирилган. У 1947 йил нашрида ҳам айнан шундай учрайди. Фақат 1949 йилги ва ундан кейинги нашрларда мақолдаги логик ургу ўз ўрнини топди: «номусингни ёшлиқдан эҳтиёт қил».

Баъзан оригиналдаги биргина сўзни нотўғри таржима қилиш оқибатида асарнинг гоявий мазмунига, ёзувчи ниятига жиiddий путур етказиш мумкин. «Капитан қизи» таржимасида шундай ҳол кузатилади. Путачёв Белогор қалъасини ишғол қилгач, ўз тарафига ўтмаган офицерларни бир-бир оса бошлайди. Навбат Гринёвга келганда уни дор тагига судраб бораётганлар беихтиёр «Не бось, не бось» дейишади. «Ажаб эмас», «эҳтимол» маъносида айтилган бу сўз 1937 ва 1939 йилларда «қўрқма, қўрқма» деб берилган. Кўриниб турибдики, таржимон «не бось»ни «не бойся» (шевада – «не бойсь») сўзи билан чалкаштирган. Натижада воқеалар мантигига номувофиқ вазият вужудга келган. Тўтри «қўрқма» дейиш ҳам далда, лекин тайин қатала ҳукм этилган душманига қарата бу сўзни айтиш ноўриндир. Аслида эса бу сўз душманининг кўнглини кўтариш учун эмас, балки ёшгина йигитнинг жувонмарг бўлаётган умрига ачинаётган оқкўнгил, самимий кишиларнинг юракларидан отилиб чиққан хитобдир. Ахир улар одам ўлдиришни касб қилиб олган жаллодлар эмас, зулм ва истибдод жондан ўтиб, қаҳразаб отига минган оддий жабрдийда кишилар эди.

Романинг 1955 йилги нашрида у «балки авф этиларсан» тарзида ўтирилган. Бунда гарчи кескин психолого-гик вазият манзараси бор шиддати, ҳаяжони билан акс этмаган бўлса-да, ҳар ҳолда аслиятда айтилмоқчи бўлган маъно тикланган.

«Капитан қизи»нинг ўзбекча таржимаси 1939 йилдан бошлаб хийла мукаммал изоҳлар билан нашр этилди. Бу эса китобхонларнинг асар воқеаларини тўлароқ ту-

шунишларига ёрдам берди. Мұхими шундаки, таржи-мон ана шу изоҳларни ҳам, роман бобларига қўйилган эпиграфлару матн ичида учрайдиган шеър ва қўшиқ-ларнинг ҳам тобора сайқалланишига, асл нусхадагидай бадиий функцияни бажаришига алоҳида эътибор берган. Мисол учун, Гринёвнинг Машага атаб ёзган шеъри ўзбекчада бир-биридан тамоман фарқ қилувчи учта вариантга эга (1937, 1939 ва 1955).

Хуллас, «Капитан қизи» таржимасида эришилган ижодий ютуқлар Абдулла Қаҳҳор таржимонлик фаолиятида бурилиш даври бошланганигидан далолат берди. Н.В. Гоголнинг «Уйланиш» комедиясининг таржимаси (1937) эса буни узил-кесил исботлади. У фақат мутаржим Абдулла Қаҳҳор ижодида эмас, балки 30-йилларнинг охирига келиб ўзбек таржимачилиги қўлга киритган ютуқлар – Пушкиннинг «Евгений Онегин»и (Ойбек), «Борис Годунов»и (Чўлпон), «Кавказ асири» (Ҳамид Олимжон), «Боғчасарой фонтани» (Усмон Носир), Лермонтовнинг «Демон»и (Усмон Носир), В. Шекспирнинг «Отелло»си (Гафур Гулом) билан бир қаторда ўзбек адабиётида реалистик таржима методи қарор топганлигини кўрсатувчи асарлардан бўлганлиги учун ҳам аҳамиятлидир.

«Мен биринчи сабоқни Гоголдан олган эдим» – деб эътироф этади Абдулла Қаҳҳор (*Асарлар*. VI том, 264-бет). Бу сабоқ насрый асарлар мутолаасидан олинган эди. Гарчи, адабнинг ўзи таъкидлаганидай (*Асарлар*. VI том, 268-бет), Гоголь образлари унинг зеҳнида умрбод қолиб кетган бўлса-да, таржимон сифатида у рус классигининг насрый асарларига қўл урмади, фақат икки буюк комедияси – «Уйланиш» ва «Ревизор»ни ўтириш билан чекланди, холос.

Биз Абдулла Қаҳҳор томонидан таржима қилинган «Уйланиш» ва «Ревизор» комедияларини «Юксак санъат йўлида» деб номланган монографиямизда (Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1990 йил) хийла батафсил таҳлил қилганимиз туфайли бу икки

асар таржимасига, уларда адаб истеъоди қудратининг намоён бўлишига тўхталиб ўтирмади.

Таржимон ижодий биографиясида «Капитан қизи» ва «Үйланиш» асарлари янги босқични бошлаб берганлигини тасдиқловчи яна бир далил бор. Бу ҳам бўлса адабнинг ўз таржималарига муносабатидир. Адабиёт ва ижод масаласида қаттиқўллик ва ҳалоллик билан ном қозонган Абдулла Қаҳҳор ана шу асарлардан олдинги таржималарини кейинчалик қайта нашр эттирмаган. Фақат бир мустасно – 1936 йили ўтирилган «Каштанка» 1940, 1944, 1947 йилларда А.П. Чехов ҳикоялари тўпламларига киритилган бўлса-да, 1954 йилдан у ҳам Холида Аҳророва таржимасида чиқа бошлади.

А.П. Чеховнинг Абдулла Қаҳҳор таржимасида чиқкан биринчи асари «Каштанка» ҳикоясидир. 1940 йили «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» журналининг 1-сонида «Чиқди», 3-сонида эса «Ой тутилиши» ҳикоялари Абдулла Қаҳҳор таржимасида босилди.

1944 йили Ўзбекистон Давлат нашриёти Чехов вафотининг 40 йиллиги муносабати билан унинг ҳикоялар тўпламини ўзбек тилида нашр этди. 14 та ҳикояни ўз ичига олган бу тўплам Абдулла Қаҳҳор таҳрири остида ва унинг муҳтасар сўз бошиси билан босиб чиқарилди, бироқ китобда таржимонлар номлари келтирилмаган. Шу ҳикояларни таржимонлар имзоси билан 1947 йилда босилган матнга солиштириб, улардан «Ниқоб», «Ёвуз ниятли киши», «Лозим чоралар», «Семиз ва ориқ», «Каштанка», «Унтер Пришибеев», «Хамелеон», «Чиқди», «Чиновникнинг ўлими», «Сарлавҳасиз», «Ой тутилиши» ҳикояларининг мутаржими Абдулла Қаҳҳор эканлигини аниқладик.

Чехов танланган ҳикояларининг бу нашрига ҳам Абдулла Қаҳҳор муҳаррирлик қилган бўлиб, унда жами 47 ҳикоя тўпланган, ҳар бир ҳикоя сарлавҳасининг тагида русча номи қавс ичида берилган. Бу китобга Абдулла Қаҳҳор таржимаси билан юқоридагилардан

ташқари яна «Гриша», «Таниш эркак» ҳикоялари ҳам киритилган.

Абдулла Қаҳҳорнинг Чеховдан таржималари тарихига назар солинса шу нарса аён бўладики, биринчидан, ўзбек адаби рус классигининг адабий-эстетик меросини пухта ўрганиб, ўзлаштиргач, иккинчидан, ўзбек бадиий прозасининг ютуқларидан саналган, эндилиқда эса жаҳон новеллистикаси намуналарига бўйдош деб тан олинаётган ажойиб ҳикоялари дунёга келгандан кейингина Чехов асарлари таржимасига чинқамига киришган (30-йилларнинг ўрталарида қилган таржималаридан ё кейинчалик воз кечган ёки мутлақо бошқатдан таржима қилган). Бу эса таржималарнинг муваффақияти учун бош омил бўлган.

Нафсиlamрини айтганда турли миллат сўз санъаткорлари орасида рўй берадиган адабий-эстетик таъсирни фақатгина таржимага боғлаб қўймаслик керак. «Бирон ёзувчининг таъсирини ўз ижодида ҳис қилиш учун «таъсирланувчи» адаб унинг асарларини муқарар пар таржима қилган бўлиши шарт эмас. Бошқача айтганда, таржима қила туриб таъсирланмаслик мумкин эмас, аммо таъсирланиб туриб — таржима қилмаслик мумкин».

Абдулла Қаҳҳор 1960 йили «Устод» номли мақоласида шундай ёзган эди: «Мен қўлимга қалам олиб рус адабларидан мадад сўраган вақтларимда буларнинг кўпига эришганман, лекин услубда менга ҳеч ким домла Чеховчалик таъсир қўрсатган эмас. Агар мен услубда бирон даража камолотга эришган бўлсан, унинг учун, шубҳасиз устод Антон Павловичга қуллуқ қиласман».

Абдулла Қаҳҳорнинг уруш йилларида адаб ва публицист сифатидаги ижодининг бош йўналиши фронт ва фронторти воқелигини ёритишга қаратилган бўлса, мутаржимлик фаолиятида ҳам ҳарбий мавзу етакчи ўрин тутади. Яна шуниси борки, мутаржим ҳарбий тематикадаги бадиий асарлар таржимаси билангина чекланиб қолмайди. Унинг таржималари орасида турли жанрларга

мансуб китобларни учратамиз. Хусусан, академик Е. Тарленинг «Березина ва буюк армиянинг ҳалокати» асари (ўзбек тилида 1942 йили босилиб чиққан) рус қўшинларининг Наполеон қўшиллари устидан эришган галабасини ҳикоя қилувчи тарихий ҳужжатли қисса бўлса, А.Е. Ильченконинг «Қалб хотираси» (1943) китоби муаллифнинг ўзбек делегацияси таркибида гарбий фронтга бориши ва жангтоҳларда кўрган-кечиргандарига багишланиб, кучли пафос билан ёзилган сафар очеркларидан иборатdir. 1944 йили А. Қаҳҳор таржимасида чиққан бошқа бир китоб – «Барҳаёт кишилар» душманга қарши яширин иш олиб борган қаҳрамон йигит-қизлар уюмаси «Ёш гвардия»га багишлиланган турли публицистик материаллар мажмуасидир.

Иккинчи жаҳон уруши даврида таржима қилинган бадиий асарлар сирасига Аркадий Гайдарнинг «Темур ва унинг командаси» (1942), Николай Виртанинг «Шимолий фронт» (1942), Ванда Васильевскаянинг «Камалак» (1944) повестлари, Борис Горбатовнинг «Алексей Куликов – жангчи» ҳикояси (1943), Лев Шапиронинг «Учинчи ўғил» (1943) киноповести ҳам киради.

Асарлари Абдулла Қаҳҳор томонидан ўзбекчага ўтирилган мазкур муаллифлардан кўпчилиги ўша пайтда Тошкентда яшаганлигини ва таржимон билан улар ўртасида муайян ижодий ҳамкорлик ўрнатилганлигини ҳам назарда тутсак, бу фактнинг адабий алоқаларимиз тарихида ўзига яраша ўрни борлиги аён бўлади.

Абдулла Қаҳҳор рус ёзувчилари ижодий маҳоратларини ўрганишга астойдил киришган даврларини (30-йилларнинг ўрталари) эслаб, ўз таржимаи ҳолида «Чеховдан кейин Толстой билан жиддий шугулландим» деб ёзган эди. Қизиги шундаки, ўзбек адабининг таржимон сифатида бу ёзувчилар ижодига мурожаат этишида ҳам шу тартиб сақланган. Агар Чеховдан қилинган таржималари, асосан, 30-йилларнинг иккинчи ва 40-йилларнинг биринчи ярмига тўгри келса, Л.Н. Толстойнинг

«Уруш ва тинчлик» эпопеяси таржимасига урушдан кейинги даврда киришган.

Биз адиднинг рафиқаси ва мазкур эпопеянинг ҳамтаржимони Кибриё Қаҳҳорова билан 1985 йил 2 июлда учрашиб, «Уруш ва тинчлик» романини таржима қилишга турткি бўлган омиллар ҳақида сўраганимизда, у киши мазкур роман таржимаси нашриёт режасига киритилиб, Абдулла Қаҳҳор билан нашриёт ўртасида шартнома тузилганидан кейин асарни ўтиришга тутингани тўгрисида гапирган эдилар. Эҳтимол, бу таржима учун сабаб бўлган хусусий ҳоллардан биридир. Бизнингча, бундан кўра чуқурроқ ва салмоқлироқ омиларнинг мавжудлигини ҳам инкор этиб бўлмайди.

Маълумки, таржима ҳам ижодкор учун ўз «гапини айтиш», ўтмиш ва бутундаги воқеа ва ҳодисаларга ўз муносабатини билдириш воситаларидан бири бўлиб келган. Қайта яратиш санъатининг бу ажиб хусусияти ҳақида мутаржимларнинг ўзлари такрор-такрор гувоҳлик беришган. Хусусан, рус таржимони Дмитрий Ковалев ёқут шоири С. Данилов шеърларини таржима қиларкан: «Сен қаламкаш дўстинг асарида қимматли, эзгу нарсаларни кашф этганинг учун таржима қиласан. Фақат шундагина ижодий қониқиш пайдо бўлади, ўзинг ҳар бир таржимадан кейин тўлишиб, бойиб борасан» деган бўлса, арман шоири Л. Севан ўз фаолияти ҳақида гапириб: «Таржима қилмасдан туролмайман. Акс ҳолда менинг оламим ифодалаган шеърни кўчириб оламан, адабий ўғирлик билан шугулланган бўламан», – дейди.

Шунинг учун ҳам адид-таржимоннинг бирор асар таржимасига қўл уриши мазкур адиднинг дунёқараси, ижодий режаси, қолаверса, у мансуб бўлган адабиёт тараққиётининг муайян босқичидаги эстетик эҳтиёж билан боғлиқ объектив ҳодиса эканлигини ҳисобга олиш зарур.

Уруш ва адабиёт масаласини тадқиқ қилган таниқли адабиётшунос П.М. Топер ёзади: «Ҳар сафар уруши-

лардан кейин жаҳон санъатида, худди кометанинг думи сингари, узундан-узоқ из қолади».

Дарҳақиқат, «Уруш ва тинчлик» роман-эпопеясининг яратилиши ва унинг ўзбек тилига таржима қилиниши тарихига қиёсан назар солингандა бу икки адабий ҳодисада муайян ўхшашлик борлигини илғаш қиин эмас.

Рус адабиётшунослиги ва танқидчилигида «Уруш ва тинчлик» роман-эпопеясининг яратилиши, муаллифнинг ижодий режаси ҳақида озмунча ёзилмаган. Булардан, бизнингча, М.Б. Храпченко, Э.Е. Зайденшинур, Г. Краснов сингари олимларнинг фикрлари ҳақиқаттага яқинроқдир. Улар «Уруш ва тинчлик»нинг ёзилишига туртки берган нарса ёзувчининг уруш, тинчлик, инсон тақдир, тарихда ҳалқ оммасининг роли, инсон ҳаёти-нинг маъноси, ватанпарварлик туйгуси каби қатор масалаларни тафаккур кўзгусидан ўтказиши ва чукур англаб етиши, шунингдек адабнинг Кавказ юришларидан, Крим урушидаги Севастополь мудофааси ва бошқалардан олган таассуротлари, ҳаётий тажрибаси натижасида вужудга келган ижодий эҳтиёждир, деган тезисни олға сурадилар. Ўз навбатида улар «Уруш ва тинчлик» муаллифининг қўлига қалам тутқазган омил икки дворянлар хонадони – Болконскийлар ва Ростовлар авлодининг ўзига хос оиласвий тарихини ёритувчи тарихий-маиший роман ёзиш истагидир дегувчи тадқиқотчилар даъволарини инкор этадилар.

Зотан, Лев Толстой уруш даҳшатини, унинг ҳалқлар бошига соладиган оғатларини, у туфайли тугиладиган ғам-аламларни кўриб, унинг моҳиятини чукур идрок этган ва ҳис қилган. Шу билан бирга, ёзувчи уруш ҳар бир одамнинг аслан ким эканлигини яққол кўрсатувчи ўзига хос кўзгу, ватанпарварлик, эрк ва адолат туйгулари бўртиб намоён бўладиган ва бу туйгуларга янги конкрет мазмун берадиган маңба эканлигини, уруш ҳалқ ва ватан тақдирини ҳал этадиган ҳодисалиги сабабли бу тушунчаларнинг узвий маъно касб этиши-

нинг гувоҳи бўлган. Булар ундан – теран фалсафий даҳога эга бўлган санъаткордан ўзига хос ечимини талаб этган муаммолар эди. Бу эса ёзувчини Россиянинг тарихий тақдиридаги улкан синов йилларига – 1812 йилги Ватан уруши воқеаларига мурожаат этишга, уни бадиий таҳдил қилишга ундаdi.

Абдулла Қаҳҳор халқ дилига қулоқ соглан санъаткор бўлганлиги учун Иккинчи жаҳон уруши билан боғлиқ воқеалар унинг қалбида ўз акс-садосини берганлиги турган гап. Ҳатто уруш ҳақидаги дастлабки хабарлар унинг тасаввурига эпик бадиий образлар билан узвий равишда кириб келган. «1941 йилда немис босқинчилари Украина тупрогига бостириб кирган куни, – деб ёзган эди адаб, – назаримда, Тарас Бульба бақириб, сўкиниб, хиёнаткор ўглини ўз қўли билан ўлдириб, икки ёндан иягигача осилиб тушган мўйлови хиёл титраган ҳолда, қўлига курол олиб душманга қарши чиқиб кетаёттандай бўлди».

Уруш тугагач эса жисмоний ва маънавий зўриқишидан халос бўлган киши сингари оғир тин олиб, босиклик билан дейди: «Тўрт йил интизор кутганимиз кун тугди. Минг бало ва офатлар булути остида ҳам кўзимиздан йўқолмаган галаба қуёши чиқди».

Демак, донишманд ёзувчи онгида, шуурида халқ тақдири, унинг тарихий ўтмиши, ҳозирги куни, машаққатларию қайгу-аламлари, галабаларию зафар сурори – ҳамма-ҳаммаси ажиб бир диалектик бирлик касб этган. Адаб урушнинг бутун даҳшатини, тинчликнинг бутун фараҳини бошидан кечирибгина қолмасдан, юрагидан ҳис қилиб, тафаккур кучи билан англаб етган, теран моҳиятини чақиб кўрган. Уруш ва тинчлик масаласининг инсон ҳаётида улкан бурилишлар ясай оладиган, халқлар, элатлар, гоялар, динлар – барчасига таъсир ўтказа оладиган кардинал масала эканлигини чуқур идрок этиш ёзувчида ана шу масалага муносабат билдириш эҳтиёжини юзага келтирган бўлса ажаб эмас.

«Ҳаётимнинг энг қулай шарт-шароитлар мавжуд бўлган яхши даврида тўрт йил мобайнида муттасил

мөхнат қилиб яратганим асарни («Уруш ва тинчлик»ни – А.У.) чоп этарканман, мен уни ёзаётиб, туйган завқдан ҳеч бўлмаса бирор улушкини китобхонлар ҳам олишини истардим», деб ёзган эди Толстойнинг ўзи.

Ўткир зеҳни, дилгир китобхон Абдулла Қаҳҳор муаллиф истагини ҳис қила олган, бу эса роман-эпопея таржимасига тутиниш учун муҳим туртки берган.

Тўгри, Абдулла Қаҳҳор ижодида фронт ва фронт орқасидаги воқеаларга багишланган асарлар кам эмас. Лекин буларнинг барчаси «уруш, тинчлик – инсон» масаласини бадиий тадқиқ этишдаги ёрқин манзаралар, чизгилар бўлса-да, бу масалани кенг эпик кўламда таҳдил қилиш имкониятига эга эмас эди. Бизнингча, мана шу ҳол уни Л.Н. Толстой ижодига мурожаат этишга – «Уруш ва тинчлик» таржимаси орқали кўнглидаги «дардлари»ни тўкиб солишга ундаган.

Умуман олганда, Абдулла Қаҳҳорнинг санъаткор сифатида ажralиб турадиган хислати, замон билан ҳамқадам эканлигини таъкидлаш жоиздир. Унинг мақолалари, фельетон ва очеркларигина эмас, балки ҳикоя ва қиссалари, шунингдек, роман ва саҳна асарлари ҳам ҳар бир даврда ёзувчининг ўз ўқувчилари га айтиши зарур бўлган муҳим «гапи» борлиги туфайли, кучли ички эҳтиёжнинг ҳосиласи сифатида майдонга келган. Таржимон Абдулла Қаҳҳорнинг асар танлашида ҳам китобхонга бирор муҳим гояни етказиш заруратидан муайян асарга мурожаат этиш принципи мавжудлиги кўринади. Унинг 30-йиллар ва Иккинчи жаҳон уруши йилларидағи таржимонлик ижоди ҳақида олдинги саҳифаларда келтирилган маълумотлар бунинг ашёвий далили ҳисобланади.

Абдулла Қаҳҳор таржимонлик меросининг асосий қисмини, аввал айтганимиздек, рус адабиёти асарлари ташкил этади. Ўрта Осиё ҳалқлари адабиётидан унинг икки таржимаси маълум: биринчиси тоҷик ёзувчиси Фотех Ниёзийнинг «Вафо» романидан парча («Шарқ юлдузи», 1950 йил, № 1, 127 – 134-бетлар), иккинчиси –

қорақалпоқ ёзувчиси Тұлепберген Қаипбергеновнинг «Совуқ бир томчи» қиссаси (1965).

Абдулла Қаҳҳорнинг таржимонлик фаолияти араб эртаклари – «Минг бир кечә» туркумига киравучи «Бир соатлик халифа» китоби билан якунланади. Адіб бу асарни рус тилидан үгирган ва унга «таржимондан» деган маҳсус сўз боши ёзган. Сўз бошида 1965 йил август деб кўрсатилишига қараганда таржима ҳам шу вақтларда тамомланган бўлса керак. Бироқ китоб 1967 иили босмадан чиққан.

Абдулла Қаҳҳор таржимонлик фаолиятининг яна бир соҳаси борки, бу – кинофильмлар дубляжи. Таржимашунослигимизда умуман дубляж санъати ҳали назарий таҳдил этилмагани сингари Абдулла Қаҳҳорнинг бу борадаги хизматлари ҳам үрганилмаган ва ўз тадқиқотчисини кутаётган соҳадир.

Абдулла Қаҳҳор таржимонлик биографиясига ҳатто йўл-йўлакай бир назар ташлаш ҳам унинг оддийдан мураккабга, қўйидан юқорига қараб ўсиб борганлигини аниқ кўрсатади. Бу юксалиш фақат бадиий маҳоратнинг чархланиши бобидагина эмас, ўқиш-ўрганиш бобида ҳам сезилади.

Маълумки, Абдулла Қаҳҳор 30-йилларнинг бошида «рус тилини таталаб ўқиган» лигини тан олган. 50-йилларнинг охирида «Синчалак»ни русчага таржима қилиш юзасидан у билан ижодий мулоқотда бўлган Константин Симоновнинг қўйидаги эътирофи эса бутунлай бошқача тасаввур беради: «Қаҳҳор рус тилини жуда яхши биларди ва ўзбекча текстга муқобил келадиган русча ифодаларни топишида ўта зукко ва ҳозиржавоб эди».

Абдулла Қаҳҳорнинг таржимонлик фаолиятида кўзга яққол ташланиб турадиган хусусиятлардан бири шуки, унинг мутаржим сифатидаги маҳорати чархланиб боришига кўра икки муҳим босқичта бўлинади: *а) лисоний ва агадиий малака орттириш босқичи*. У тахминан 20-йилларнинг охиридан 1936 – 1937 йилларгача бўлган даврни ўз ичига олади. Бу давр таржималари учун

муваффақиятли чиққан ўринлар билан бирга лугавий хатоларнинг учраб туриши, аслият маъносини чуқур тушуниб етмаслик, муаллиф услубини ҳамма вақт ҳам ҳис қила бермаслик, аслият матнидаги грамматик қурилиш таъсиридан қутуломаслик қаби қусурлар хос эди; б) маҳорат босқичи, яъни 1937 йилдан кейинги давр. Бу «Капитан қизи» ва «Уйланиш» асарларининг таржимаси билан бошланади. Шуни таъкидлаш керакки, мутаржим ижодидаги бу босқичнинг содир бўлиши ўзининг объектив ва субъектив асосларига эга.

Аввало шу даврга келиб Абдулла Қаҳҳор ёзувчи сифатида жиддий муваффақиятларни қўлга киритди. «Сароб» романини, жаҳон новеллистикаси фондидан жой олган бир қатор ҳикояларини яратди. Ўша пайтдаёқ Сайдғани Валиев ёзган эди: «Абдулла Қаҳҳор ҳикояларининг тилини ёзувчининг ютуқларидан бири деб ҳисоблаш керак. Уни тил жиҳатидан олдинги ёзувчиларимиздан бири, деб аташ мумкин. А. Қаҳҳор... мумкин қадар қисқа ҳикояларини халқнинг образли сўзлари, ўхшатишлари билан безайди».

Абдулла Қаҳҳорнинг оригинал ва таржимавий ижоди ҳар доим ўзаро узвий алоқада, бир-бирига тақозодорлик муносабатида бўлиб келган. Хусусан, оригинал ижодда эришган муваффақиятлари, орттирган маҳорат ва малакаси кейинги таржималарининг сифатига жиддий таъсир кўрсатибгина қолмасдан, олдин қилинган таржималарни қайтадан қўлга олиш ва уларни такомиллаштиришга ундаган. Натижада Чехов ҳикоялари, Пушкиннинг «Капитан қизи» таржималари бир неча бор қайта ишланиб, сайқал топди, бадиий юксакликка кўтарилди. Бу, айни пайтда, мутаржимнинг эстетик принциплари ҳам ижодий имкониятларига ҳамқадам мукаммаллашиб боргандигидан далолат беради. Ўз навбатида мутаржим принципларининг такомилига мавжуд адабий-эстетик муҳит ва китобхонлар савияси сингари объектив омиллар муттасил ўз таъсирини ўтказиб турган.

Абдулла Қаҳҳорнинг ўзи ҳам ёзувчилик, ҳам таржимонлик ижоди билан ўзбек китобхони бадиий диidi, савиясининг юксалишига катта ҳисса қўшди. Унинг ўз асарлари сингари таржималари ҳам ҳамон эл хизматида – юксак бадиий маҳорат самараси, улкан нафосат манбаи сифатида такрор-такрор нашр этилиб, янгидан-янги китобхонлар авлодининг маънавий эҳтиёжларини қондириб келмоқда.

Муҳими шундаки, Абдулла Қаҳҳор таржималарида аслият услубини акс эттириш ҳеч маҳал мутаржим ижодий шахсиятининг йўқолиши ҳисобига бўлмаган. Аксинча, теран миллий бадиий тафаккур тарзи ва услубий анъаналарига таянган санъаткор қалами билан қайта тикланган асарлар адабиётимизда ўз муносиб ўрнини топа олди. Натижада ёзувчи Абдулла Қаҳҳорнинг ўзбек адабиётида насрый услублар равнақига қўшган ҳиссаси таржимон Абдулла Қаҳҳор улуши билан янада бойиди.

Йўлдош СОЛИЖНОВ

«БОШСИЗ ОДАМ»НИНГ ТАКОМИЛЛАШУВИ

Абдулла Қаҳҳор бутун ижоди мобайнида сўз танлаш, уни ўрнида ишлата билиш, сўздан тежаб-тергаб фойдаланишга алоҳида эртибор берганлиги туфайли маҳоратнинг юксак чўққисига эришганлиги адабиётшунослигимизда қайта-қайта таъкидланган. Аммо бу юксак чўққини ёзувчи фақат «чиройли иборалар, чиройли ифодалар, антиқа воқеалар, кулгили ва қайгули ҳолатлар топиш эмас», балки «халққа айтадиган зарур сўзимизни китобхоннинг қалбига олиб кирадиган образлар яратиш» орқали забт этди. Ушбу чўққини эгаллаш санъаткор учун осон бўлмаганлигини Абдулла Қаҳҳорнинг бутун ижодий йўли яққол исботлаб турибди. Ёзувчининг «Сароб», «Қўшчинор чироқлари» романлари, «Янги ер» («Шоҳи сўзана»), «Тобутдан товуш» драмалари

устида олиб борган узлуксиз меҳнатини М. Қўшжонов, О. Шарафиддинов, У. Норматов, Р. Қўчқоров сингари таниқли адабиётшунослар етарли тадқиқ этганлар. Хўб, бу асарлар устидаги таҳрир-ку мажбурият остида, мағкуравий тазиик туфайли амалга оширилган дейлик. Бироқ адебнинг айрим ҳикоялари устида узлуксиз иш олиб боришига нима мажбур қилди? Бу саволга илк ҳикояси «Бошсиз одам»ни такомиллаштириш устида олиб борган машакқатли меҳнатини таҳдил этиш орқали жавоб топишимиш мумкин.

Маълумки, Абдулла Қаҳҳорнинг илк тўпламлари «Қотилнинг туғилиши» билан «Оlam яшарадир» 1933 йилда Бокуда лотин алифбосида босилиб чиққан. Бу тўпламларга ёзувчининг 12 та ҳикояси киритилган эди. Абдулла Қаҳҳор ўз ижодига юксак талабчанлик билан ёндашганлиги туфайли улар орасидан биргина «Бошсиз одам» ҳикоясини кейинги мажмуаларига киритди, холос. Бунинг сабабини ёзувчининг ўзи шундай изоҳлайди:

«Мен ҳаммаси бўлиб саксонга яқин ҳикоя ёзганман, лекин 1957 йилда чиққан «Танланган асарлар»им тўпламига шулардан фақат 26 тасини киргизишни лойик кўрдим, холос. Тўпламга кирмаган ҳикояларимнинг бир қисми ёзувчилик фаолиятимнинг дастлабки даврида ёзилган, уста кўрмаган шогирднинг машқлари, бир қисми ўзимга боғлиқ ва боғлиқ бўлмаган сабабларга кўра бўш, жуда бўш чиққан бўлди. «Бошсиз одам» бундан мустасно. Чунки ҳикояда мен образ яратишга интилганман ва бунга маълум даражада эришганман. Шунинг учун дастлабки ҳикояларимдан тўпламга шуни киргиздим» (А. Қаҳҳор. Асарлар. VI томлик. VI том, Т., 1971. 325-бет).

Бу Абдулла Қаҳҳорнинг ўз ижодига ниҳоятда юксак талабчанлик, бадиий асар сифатига нақадар катта масъулият билан ёндашганлигидан далолат беради. Ёзувчи ўзининг 60 йиллиги муносабати билан чиқарила бошланган VI томлик «Асарлар»ининг I томига бутун умри

давомида ёзган тўқсонга яқин ҳикояларидан атиги 38 тасини киритди, холос. Орадан 20 йил ўтиб, нашр қилинган 5 жилдлик «Асарлар»ига адабнинг садоқатли умр йўлдоши Кибриё Қаҳҳорованинг розилиги ҳамда таҳрири билан яна тўртта ҳикояси қўшилди ва нашр этилган жами ҳикоялари сони 42 тага етди. Аслида ёзувчининг жуда кўп манбаларда қисса деб тан олинган «Олтин юлдуз» асари ҳам VI томликнинг I томида ҳикоя деб тақдим этилган (5 жилдлик «Асарлар»ининг З-жилдида эса қиссалар қаторида берилди). Тўғри, адаб вафотидан сўнг дунё юзини кўрган VI томдан А. Қаҳҳорнинг турли йилларда ёзилган яна 8 та ҳикояси ўрин олган. Бироқ уларнинг айримларидан фельветон ёки очеркнинг ҳиди келади. Мабодо, адаб ҳаёт бўлганида уларни ўқувчига тақдим этармиди, йўқмиди, буни худо билади.

Ҳар ҳолда А. Қаҳҳор ижоди тўғрисида монументал тадқиқотлар яратган олим О. Шарафиддинов айтганидек, адабнинг нашр этилмаган қирқдан зиёд «ҳикояси жуда заиф экан-да, деган хулоса чиқмайди. Абдулла Қаҳҳор бошқаларга ҳам, ўзига ҳам шафқатсиз даражада талабчан эди». Ана шу талабчанлиги биргина «Бошсиз одам» ҳикояси устида олиб борган тинимсиз таҳририда ҳам кўринади.

Адабиётшунос У. Норматов Абдулла Қаҳҳорнинг адабиётимиздаги бекиёс ўрни ҳикоянавис сифатида алоҳида белгиланишини, бунда унинг мана шу озги на-ю созгина ҳикоялари муҳим аҳамиятта эгалигини таъкидлаб, шундай ёзган эди: «Адаб ҳаётлик вақтида ўз қўли билан тартиб берган олти томлик асарлари мажмуасининг факат биринчи жилдигина ҳикоялардан ташкил топган (у ҳам тўла эмас, ярми очерк ва фельветонлардан иборат – Й.С.). Ижодининг бор-йўти олтидан бири... Лекин, барибир, шу олтидан бир ижод самараси унинг ёзувчилик қиёфасини белгиловчи бош омил бўлиб қолаётир». Устоз О. Шарафиддинов ҳам А. Қаҳҳорнинг йирик прозаси, хусусан, «Сароб» романни «Абдулла Қодирийнинг «Ўтган кунлар» романидан кейин

ўзбек прозаси забт этган иккинчи чўкки» эканлигини таъкидлайди. Демак, ҳикоялари Абдулла Қаҳҳор эгаллаган биринчи чўққидир.

Биз ёзувчининг дастлабки тўпламларидағи қайси ҳикоялари қандай сабабларга кўра кейинги нашрларга киритилмаганинги таҳдил этишни ортиқча деб биламиз. Зеро, бу ҳақда адабнинг ўзи 1965 йилда ёш ёзувчилар билан ўтказган ва «Асарлар»ининг VI томида эълон қилинган «Суҳбат»ида етарли маълумот берган. Яхшиси, биз кейинги китобларига киритишга арзиган, улкан санъаткорнинг ўзига ҳам маъқул бўлган «Бошсиз одам» ҳикояси устида олиб борган ижодий изланишлари тўғрисидаги фикрларимизни ўртоқлаша қолайлик.

Абдулла Қаҳҳор ўзининг айтишича, «қалб ҳарорати билан илтилмаган, дардсиз, эҳтиоросиз ёзилган совуқ асарлар»га мутлақо қарши эди. Мана шу қаршилик туйгуси уни илҳом билан ёзилган илк ҳикояларидан «Бошсиз одам» устида жиҳдий иш олиб боришга ундади. Автор ҳикояни дастлаб уч томлик «Танланган асарлар»ига киритищдан олдин, яъни 50-йилларнинг ўрталарида қайта ишлаган. Бу фикрни шунинг учун ҳам дадил айтяпмизки, ёзувчининг 1952 йили ёзилган «Биринчи домлам» мақоласида «Бошсиз одам» ҳикоясидан келтирилган парчалар айнан биринчи нусхадан олинган. Демак, «эрга зўрлаб берилган қиз ва унинг фожиали қисмати тўғрисида»ги бу ҳикояни «Оlam яшарадир» тўпламидан ажратиб олар экан, «Танланган асарлар»ига киритищдан аввал адаб уни синчковлик билан кўздан кечирди. Дарҳақиқат, ҳикояда одам характеристи холисона яратилганлиги сабабли Фахриддин ҳам, Нисобуви ҳам, Мехри ҳам, ҳатто воқеаларда кам қатнашадиган уста Абдураҳмон ҳам бутун бўй-басти, хатти-ҳаракати, суратию сийрати билан кўзимизга кўриниб, сўзлаш тарзи, оҳангига, овозигача қулогимизга эшитилиб туради...

Аслида Абдулла Қаҳҳор фақат мавзу танлаш, гоя ва образ яратиш борасидагина эмас, балки уни тузатишда

ҳам ўта инжик ва талабчан ижодкор бўлган. Унинг битта сўзни тузатиш учун бутун саҳифани қайта кўчиргани Кибриё Қаҳҳорова, Сайд Аҳмад ва бошқаларнинг хотираларидан маълум. Асарни тузатишнинг зарурати ва масъулияти тўғрисида ёзувчининг ўзи шундай дейди: «Ҳис қилмасдан асарни тузатиш доторни икки киши чалгандай гап. Парда босган киши ҳам, зарб берган киши ҳам ҳеч нарсани ҳис қиломайди. Бундай машқдан ҳеч ким лаззат олмайди». Тузатишдан кутилган мана шу талабларга «Бошсиз одам» ҳикоясида ёзувчи тўла амал қилган.

Ҳикоянинг «Оlam яшарадир» тўпламига кирган нусхаси (1933 йил) билан адаб асарлари уч томлиги (1957 йил) ва VI томлиги (1967 йил)даги матнни солишириб кўрсак, улар орасида ер билан осмонча фарқ борлигини кўрамиз. Бу фарқ биринчи галда ёзувчининг сўзни тежашида кўринади. Математик статистикани қўллаганимизда жуда ибратли рақамга дуч келамиз: муаллиф ҳикоянинг ilk нусхасида (1933 йилги тўплам назарда тутиляпти – Й.С.) 964 та сўз (белги ёки ҳарф эмас) ишлаттан бўлса, 1957 йилдаги иккинчи нашрида 718 та, 1967 йилги учинчисида 716 та сўз қолдирган. Моҳир санъаткор 250 га яқин сўзни «сиқиб чиқариш» ҳисобига ҳикоя макроструктурасида катта сифат ўзгаришига эришган. Зоро, «Кўп сўз ёлғоннинг юзини пардозлаш учун керак. Ҳақиқат шундай жононки, пардоз унинг ҳуснини бузади» деганди А. Қаҳҳорнинг ўзи. Бинобарин, ёзувчи бутун ижоди мобайнида улкан рус сатириги Салтиков-Шчедриннинг «Ҳамма лақмаликлар ичида энг ёмони адабий лақмалиқдир» деган насиҳатига тўла амал қилган.

Ёзувчи ҳикоянинг дастлабки вариантида Фахриддинга шундай характеристика беради: «Фахриддинда бир одат бор: бирор қандай зарур ишни сўрамасин, ҳамма вақт у орқасида қизиқ бир воқеа бўлиб турган-дек орқасига қараб туриб ё «билмайман» дейди ёки «дадам биладилар», деб жавоб беради. Нисобувига ҳам шундай орқасига қараб туриб жавоб берди:

— Мен билмасам, дадам биладилар-да!»

Кўринаники, шу кичик парчанинг ўзида услубий гализликлардан ташқари «бир, орқасига, қараб туриб, жавоб берди» сўзларининг ҳар бири камидан икки мартадан такрорланган. Шунинг учун ҳам адаб кейинги нашрида бу маълумотдан ортиқча ҳисоблаган 24 та сўзни олиб ташлади. Бунинг эвазига ҳикояни, хусусан, қаҳрамон характери тасвирини ниҳоятда ихчамлаштириди, қирраларини бўрттириди, уларга аниқлик киритди. Мана қайта ишланган парча: «Фахриддин осилиб турган қалин пастки лабини бир-икки қимиirlатиб, билаги билан бурнини артиб жавоб берди:

— Мен билмасам, дадам биладилар-да!»

Юқоридаги таърифда айтиб бериш кучли эди, тузатилганида эса қўрсатиш. Бу ҳақиқий санъаткорона фазилатdir.

Мехри касалхонада узоқ ётиб қолгач, Нисобуви Фахриддинга бирор марта бориб «қалайсан» деб келмаганлигини айтиб, койиёди. Биринчи нусхада Фахриддин гўё бунга ўзининг ҳам ақли етарди-ю, ишдан қўли бўшамаётгандек таассурот қолдирадиган жавоб беради: «Ахир, бормайман деганим йўқ-ку!» Аслида унинг инонихтиёри бутунлай отасининг қўлида, унинг қўрсатмаси ва рухсатисиз бир қадам ҳам босолмас, ақли етмасди. Фахриддиндаги ушбу иллатни бўрттириб қўрсатиш ниятида ёзувчи кейинги нусхада буни шундай тузатди:

Нисобуви «бир куни куёвини койиди:

— Фахриддин, бир марта бориб эшиқдан «қалайсан» деб келсангиз бўлмайдими?

Фахриддин пешонасига қўнгандан пашшани ушлагани қўл кўтарар экан:

— Дадам чоршанба куни боргин деяптилар, — деди».

Қаҳрамон характерини ўта ярқиратиб, кўримли қилиб юборган «Фахриддин пешонасига қўнгандан пашшани ушлагани қўл кўтарар экан» деган ибора илк нусхада умуман йўқ эди. Бу тузатиш шу қадар ўринли тушганки, китобхон ундан Фахриддиннинг ўта лоқайд, bemalni,

дадасидан ўзгани тан олмайдиган ва танимайдиган бефаросат шахс эканлигини яққол кўрсатиб туради. Ҳикоянинг биринчи нусхасида Фахридиннинг касалхонага Мехрини кўргани бориши, унинг ҳолати, ҳаракати, қилиқлари тасвири ҳам ўқувчига хийла эриш туюлади. Айниқса, Мехридан боланинг боши йўқлигини эшитиб ҳам ажабланмаслиги, кейин бекордан-бекорга кула бошлиши мантиққа мутлақо тўгри келмасди.

«Фахридин кирганда Мехри уйқуда экан. У секин ёнига борди.

— Э, ҳўй!.. Яхшимисан... Ҳўй!

Мехри уйғонди ва секин:

— Келинг... — деди.

— Яхшимисан... Уйда сен йўқ, дадам қийналиб қолдилар. Дадам бориб кўриб келгин дедилар.

— Кундан-кун баттар бўлган эдим... олиб ташлаши... Нақ ўлаёздим.

— Хайрият.

— Кўрдим, боши йўқ...

— Майли-и-и, — деди Фахридин чўзиб.

Кейин нимагадир у кула бошлади. Хотин «касални тинчсизлантирасиз» деб уни чиқариб юборди».

Аввало, бу ердаги услубий ғализликлар, ўринсиз иборалар ҳамда тиниш белгиларини ишлатишдаги ортиқчаликларни бир четта қўйиб турганда ҳам вазиятнинг ўзи ишонарсиз чиққанлигини сезиш мумкин. Фахридин хонага кириб гапиргандан кейингина Мехрининг уйғониши ҳам ишонарли эмас. Чунки ҳамшира уни ташқарида бир неча соат кутишга бежиз мажбур этмагандир? Беморнинг уйғонишини кутгандир? Бундан ташқари, биринчи вариантнинг хulosаси ниҳоятда бўш. Ҳикоя Фахридиннинг касалхонадан чиқариб юборилиши билан тугаши ҳеч қандай гоявий-эстетик вазифа бажармаган. Бу Абдулла Қаҳҳордек санъаткор учун ёт хислат эди.

Ҳикоянинг биринчи нусхасида Нисобуви билан Мехрининг тақдери қандай тугаганлиги ҳам номаълум бўлиб қолган. Кейинги нусхада ёзувчи қуйидаги хуло-

сани киритди: «Меҳри касалхонадан чиққандан кейин Нисобуви иккала қизи билан номаълум томонга бош олиб кетди». Умуман, ҳар иккала нусхада ҳам ҳулоса хийла заиф чиққан ва ёзувчи томонидан ўт очилган иллат таг-томири билан куйдирилмаган. Адид охирги тузатишида ушбу қусурларнинг барчасига узил-кесил барҳам берди. Негаки, Фахриддин ҳар қанча ландавур, фаҳм-фаросатсиз, отасининг чизган чизигидан чиқмайдиган йигит бўлганда ҳам бунчалик анойи бўлиши, яъни боланинг боши йўқлигини эшитиб ҳам ажаблан-маслиги кишини мутлақо ишонтирумайди. А. Қаҳҳор буни тушуниб етган ва жиiddий таҳрир қилган. Кейинги нусхаларда Фахриддин боланинг боши йўқлигини эшитиб ҳайратланади, аммо негалигига ақли етмайди. Бунаقا нарсаларни дадаси билади, холос. «Ие! – деди Фахриддин оғзини ва кўзларини катта очиб, – боланинг ҳам боши бўлмайдими? Дадамдан сўрай-чи...»

Бу ерда муаллиф бир ўқ билан икки қуённи урган: ҳам боланинг боши йўқ (анатомик ҳодиса), ҳам Фахриддиннинг ўзи бошсиз одам (бадиий-гоявий ният). Кўринадики, бирон ўринда ёзувчи қаҳрамонига очиқ, – муносабат билдирумайди. Аммо сўзларнинг танланиши, деталларнинг ўринли ишлатилиши Фахриддин характерини бўрттириб юборган. Ҳикоянинг биринчи нашри беморга қараётган хотиннинг (бу сўз 1957 йилги нусхада «сестра», 1967 йилгисида «ҳамшира» деб тузатилган) «касални тинчсизлантирасиз» (аслида бу ибора ҳам ўзбекча эмас) деб Фахриддинни чиқариб юбориши билан тугаши ўқувчини қониқтирумасди. Шуни назарда туттан адид кейинги вариантида қуидагича тузатди:

«Унинг гапларига қулоқ солиб, рафторини кузатиб турган ҳамшира:

– Касални толиқтириб қўясиз (мана буниси энди чинакам ўзбекнинг гапи – Й.С.) – деди ва эшикни кўрсатди.

Меҳри касалхонадан чиққандан кейин Нисобуви иккала қизи билан бош олиб чиқиб кетди».

Қаёққа? Нима учун? Жавобнинг ҳожати йўқ (айни пайтда «номаълум томонга» деб изоҳлашнинг ҳам – Й.С.). Зийрак китобхон сезиб турибдики, аёлларнинг бу хонадондан бош олиб чиқиб кетишлари инсон қадрини камситишга, эрксизликка қарши ўзига хос исёндир.

Ёзувчининг уста Абдураҳмон, Нисобуви, Мехри характерининг тиниқлашуви устида олиб борган қузатишлари ва тузатишлари ҳам ибратлидир. Илк нусхада уста Абдураҳмон ҳали Нисобувига уйланмай туриб у билан гаплашади ва ўзига-ўзи характеристика беради. Сўз орасида «Булар (қизлар демоқчи) учун алоҳида қозон қўярмидинг» деган ибора ҳам бор. Кейинги нусхада эса уста Абдураҳмонга характеристикини совчи беради ва у «Булар учун алоҳида қозон осилармиди» дея чинакам ўзбекона иборани ишлатади. Мана шу сўз ҳалқ тили ва тушунчасига кўпроқ мос келади. Чунки қозон ўчоққа қўйилмайди, балки осилади. Кумғон бўлса, бошқа гап эди.

Маълумки, Мехри ўтай отаси уста Абдураҳмоннинг тазиики билан Фахриддинга тегишга мажбур бўлади. Бу ишга Нисобуви ҳам, Мехри ҳам зиддан қарши, аммо очиқ норозилик билдира олмайдilar. Биринчи нусхада Мехрининг норозилиги охиригача изчил бормайди. Шунингдек, Мехри ҳомиласини йўқотиш учун онасига гўё тажрибали хотинлардек «Мени қўққисдан қаттиқ қўрқитинг» деб маслаҳат бериши ҳам эриш туюлади. Бу сўз унинг ёшига ҳам, руҳиятига ҳам мос келмайди (чунки ўзи айтиб қўйса, сўнг қўрқмайди-да!).

Нисобувининг характеристи ва муносабати ҳам тебраниб туради. Даставвал у Мехрининг Фахриддинга турмушга чиқишига қатъян норози эди, аммо қўнглини эрига очиқ айттолмайди. Кези келганда қўни-қўшниларга: «Фахриддин ношуд йигит... Ҳалигача битта тешани ўтга солиб бирорвнинг ярим тангасини ололмайдир. Худо қўрсатмасин, отаси ўлиб қолса, ҳаммамиз оч қоламиз. Мен у қизимга муносаб эмас демайман, хотин олишга номуносаб дейман» дейди. Кейин эса

айтган гапларидан тонади. Гарчи бу парча Фахриддин характерини очишга бир қадар ёрдам берса-да, ҳикоянинг умумий матнида ортиқча эканлиги сезилади. Шунинг учун адид охирги нусхада бу таърифдан ҳам бутунлай воз кечади.

Қуринадики, бу илк ҳикоясида ёқ Абдулла Қаҳҳорнинг санъаткорлик истеъоди янги қирралари билан намоён бўлган. У бу фазилатни янада сайқаллаштириш устида тинмай иш олиб бораверди. Биргина «Бошсиз одам» ҳикоясини таҳхир этиш жараёнининг ўзи ҳам ёзувчининг улкан санъаткорлик шоҳсупасини эгаллаши йўлидаги жиiddий машаққатларидан яққол далолат бериб турибди. Гарчи қўлёзмалари тўла сақланиб қолмаган бўлса-да, ўнлаб ҳикоялари, «Сароб», «Қўшчинор чироқлари» романлари, «Тобутдан товуш» драмаси устида олиб борган таҳхирларини турли нашрлари воситасида таққослаб, А. Қаҳҳорнинг бадий асар нутқи, қаҳрамон характеристи, асар сюжети ва композициясини қуриш борасидаги санъаткорлик маҳоратини тадқиқ этиш галдаги вазифаларимиздандир.

Ҳафиз АБДУСАМАТОВ

«ТОБУТДАН ТОВУШ» КОМЕДИЯСИННИНГ ТАРИХИ

Атоқли адидимиз Абдулла Қаҳҳорнинг деярли барча бадий асарлари, айниқса, унинг «Тобутдан товуш» («Сўнгти нусхалар») комедиясининг тортишувлари кескин вазиятда ўтган. Маълумки, мен Абдулла Қаҳҳор ижоди билан яқиндан танишиб, бир рисола ва кейинроқ монография ёзганман. Бу жараёнда устознинг шахси, феъл-авторини чуқурроқ ўргангандман. Ўз навбатида Абдулла Қаҳҳор ҳам менга ўзини яқин олар эди. Шу сабабдан бўлса керак, «Синчалак» повестини қуийдаги сўзларни битиб, каминага тақдим этган: «Мунаққид

Абдусаматовга! Зўр ҳурматим нишонаси». Имзо. 11 март 1959 йил. Абдулла ака менга ишонарди, сухбатлашиб, дардлашиб туришни канда қилмас эди. Бу ишонч уни Марказий Қўмитадаги иш хонамга бошлаб келган бўлса ажаб эмас (мен у вақтларда фан ва маданият бўлимида ишлар эдим).

Бу ҳодиса 1962 йилнинг бошларида содир бўлган. Устознинг қайфиятлари чоғ, илҳомга тўлган ҳолда ёзаётган янги асарининг қисқача мазмунини завқ билан ҳикоя қилиб берди.

«Мен порахўрнинг шундай образини яратаяпманки, саҳнада кўрган томошабин унинг башарасига туфлайдиган бўлади», деди устоз. Сўнг бир оз сукутдан кейин, ўйланиб туриб, қўлини юқорига қилиб: «Уларга ёқармикан?» – деб сўради. Юқори дегани учинчи қават бўлиб, Марказий Қўмита раҳбарларининг иш хоналари ўша ерда жойлашган эди. Устознинг ташвишланишида ҳам жон бор эди. Чунки унинг ҳар бир катта асари қаршиликларга учраган, у бундан азоб чеккан, асаблари бузилган. Абдулла Қаҳҳор тажрибали, ҳаёт сўқмоқларидан эҳтиёткорлик билан ўта олган ақлли, чиниққан донишманд инсон эди. Шу туфайли сатирик асарни қабул қилишлари қийин кечишига ақли етар, чукур фаҳмлар эди. Мен ҳам ташвишлана бошладим. Аммо бу зарур асарнинг дунёга келишини жуда хоҳлар эдим. Шунинг учун йўл қидира бошладим. Ярқ этиб бир фикр миямга келиб қолди. Ўзим ҳам ниҳоятда қувониб дедим: «Абдулла ака, ўзингиз яхши биласиз, танқидий мазмундаги, айниқса, совет воқелигидан олиб ёзилган сатирик комедияни ҳазм қилишлари қийин бўлар. Аммо бир йўли бор. В.И.Лениннинг порахўрларни қораловчи фикри бор. Ўшани асарингизга эпиграф қилиб олсангиз, айрим қўрқоқ, сатиранинг моҳиятига тушунмаган раҳбарларнинг, адабий танқидчиларнинг оғзига урган бўласиз», деган эдим. Устозга бу фикрим маъқул келди, чехраси ёришиб: «Нима деган эди у?» Мен эслашга ҳаракат қилиб: «Менимча, ҳозирда учта

асосий душман бор: биринчи душман коммунистик манманлик, иккинчи душман – саводсизлик ва учинчи душман – порахўрлиқдир», дедим. Абдулла ака бу сўзларнинг манбанини, қаердан топиш мумкинлигини сўраб қолди. Мен бу манбани адабимизга топиб беришга ваъда қилдим ва тез фурсатда уни бажо этдим. Шундай қилиб, «Сўнгти нусхалар» («Тобутдан товуш») ана шу эпиграф билан нашр этилди.

Орадан бир оз вақт ўтгандан кейин Абдулла Қаҳҳор яна ҳузуримга келиб, «Мен ҳозир комедияни Шароф Рашидовга топшириб чиқдим», деб қолди. «У киши қандай қабул қилиб олдилар», деб сўраганимда: «Асарнинг номи раҳбаримизга ёқмади», деди адаб. Номини сўраганимда «Иблис» деб жавоб берди. Адаб асарнинг номини ўзгартиришга қарор қилди. Кейинчалик «Тобутдан товуш» номида пайдо бўлди. Орадан икки-уч кун ўтгандан кейин Шароф Рашидов каминани ҳузурига чақириб, асарни менга бериб: «Абдулла Қаҳҳорнинг шу асарини ўқиб чиқиб, фикрингизни айтинг», деди. Мен топшириқни зудлик билан бажо келтирдим. Раҳбар: «Хўш, фикрингиз қалай?» деб сўраганда, ижобий мулоҳазаларимни айтиб, баъзи нуқсонларни ҳам тилга олдим. Шароф Рашидовдан: «Бўпти, Абдулла Қаҳҳорни чақириб муносабатингизни билдиринг», деган топшириқни олдим ва оз фурсатда бажо келтирдим.

Комедияга берган баҳоларимиз Ҳамза (ҳозирги Милий) академик театрига ҳам бориб етади. Театр ижодий жамоаси асарни қўлга олиб, саҳналаштиришга тушиб кетади. Кўп вақт ўтмасдан спектакль ҳаётта йўлланма олади. Халқ оммаси театрга оқиб кела бошлайди. Аммо дабдурустдан уч машҳур маданият арбобларининг партия Марказий Қўмитасининг органи бўлмиш «Қизил Ўзбекистон» газетасида (1962 йил 11 август) «Тобутдан товуш» асарига салбий тақризи босилиб чиқиб қолса бўладими? Ана ҳангома-ю, мана ҳангома. Томошабинлар билан газета мақоласи ўртасида жиiddий тафовут пайдо бўлиб қолди.

Аммо халқ оммасига салбий тақриз таъсир этмади. Аксинча, театрга томошабинларнинг келиши янада ортиб борди. Театрнинг ижодий жамоаси ҳайрон, боши қотиб қолди. Ўртада пайдо бўлган чигални ёзиш учун Марказий қўмитанинг котиби ҳузурида йигилиш бўлди. Шу йигилишда маъруза қилишни каминага топширишди. Мен тақризни қоралаб ўтирмасдан «Тобутдан товуш» ҳақидаги ижобий фикрларимни изҳор этиб, унга юқори баҳо бердим. Айрим нуқсонларини ҳам қайд қилдим. «Асар саҳнада қўйилишига тўла ҳақли», деган хулоса чиқардим. Лекин менинг асарга берган баҳойим котибга маъқул тушмади чори пешонаси тиришиб, менга бир хўмрайиб қараб қўйди. Театр директорига сўз берилди. Унинг гапларини эшитиб ёқамни ушлаб қолдим. У кўп гапирмади, тақризга ҳам, менга ҳам муносабатини билдирамади. «Биз «Тобутдан товуш»ни қўйган эдик, халқ кирмай қўйди, шунинг учун репертуардан олиб қўйдик», деса бўладими? У мансабини сақлаб қолиш учун ҳақиқатни ҳамлаб ютиб, қаллоблик йўлига ўтиб олди. Ҳақиқат зўр чиқдими, ҳар ҳолда раҳбаримиз «Тобутдан товуш»ни саҳнадан олиб ташлансин ёки қўйилаверсин, деган қатъий фикрни айтмасдан масалани мавҳумроқ қилиб қолдирди.

Шу йигиндан кейин Марказий Қўмитанинг фан ва маданият бўлими бошлиғи, ажойиб инсон Азизхон Қаюмов билан камина ўтириб, бўлган гапларни муҳокама қилдик. Шунда у киши: «Ҳафиз Шоаҳмедович қаттиқроқ кетиб қолмадингизми?» деб сўраб қолди. Мен: «Азиз Пўлатович, раҳбарлар келади-кетади, аммо Абдулла Қаҳҳор ва унинг «Тобутдан товуш» асари қолади. Шунинг учун жамоатчилик олдида юзимиз қора бўлиб қолмасин», деб изоҳ бердим. У киши гапимни хайриҳоҳлик билан қабул қилди.

Ҳақиқатан ҳам, «Тобутдан товуш» сатирик комедия-сининг йўналиши, гоявий мазмуни, характерлар моҳияти жуда жиҳдий, ҳам ўткир эди. Унинг туб илдизига бориб етиб, рўй-рост баҳо бериш учун ҳаётни яхши билиш, адабиётнинг ўзига хос нозик томонларини англаб етиш

лозим эди. Чунки асарда ўтакетган порахўрнинг кирдикорлари ёритиб берилади, ахлоқий бузуқчиликнинг келиб чиқиши сабаблари қаламга олинади. Қаерда порахўрлик бўлса, ўша ерда бузуқчилик бош кўтаради. Бузуқчилик билан порахўрлик эгизак деган гоя Сухсиров, Нетайхон, Қори каби мукаммал образлар орқали ёрқин очиб берилади. Бундай иллатларнинг кушандаси сифатида Нетайхоннинг ўтай укаси, фронтчи Обиджон яққол кўзга ташланади. Шўро даврида бунга ўхшаш порахўрлик, ахлоқсизлик бўлиши мумкин эмас деганларнинг кўкракларига асар ханжардай ботди.

Шу сабабдан ҳам Марказқўмдаги муҳокама билан комедиянинг тақдири ҳал бўлмади. Баҳслар давом этди, турли фикрлар билдирилди, жиҳдий тортишувлар юз берди. Ўзим гувоҳ бўлган бир муҳокамани айтиб берай. Ҳамза номидаги (ҳозирги Миллий) академик театрида қизгин фикр олишуви бўлиб ўтди. Баҳсада Ўзбекистон Республикаси Олий кенгаш президиумининг раиси Я. Насридинова ҳамда Маданият вазири З. Раҳимбобоевалар иштирок этишди. Шуни айтиб ўтишим керакки, муҳокамада ҳеч бир киши «Тобутдан товуш» ярамас асар, у совет ҳаётини бутунлай бузиб қўрсатади, деб тўла инкор этиш йўлидан бормади. Гап уни янада такомиллаштириш, «ҳаёт ҳақиқатига» мос тушмаган жойларини тўғрилаш устидаги борди. Баҳслардан бири комедиянинг номи ҳақида кетди. Битта раҳбар «тобутдан ҳам товуш чиқадими? Уни эшитганлар борми?» деб қолди. Асарнинг номи жуда хунук эканлигига ургу қилди. Кўриниб турибдики, у санъатнинг ўзига хос хусусиятларини, рамзий маъноларини тушунмасдан фикр юритган эди. Абдулла Қаҳҳор бунга жавобан «Жамиятимиз учун порахўрликнинг ўзи «хунук», – деб оёгини тираб олди. У тахминан шундай изоҳ берган. Ҳақиқий гапни айтган эди.

«Мен жуда кўп салбий фактларни кузатганим ва уларнинг типиклигига амин бўлганим учун ҳам уларни

қаламга олганман. Шунингдек, бундай «портрет»нинг деярли ҳар бирини муайян прототипига қараб ёзиб чиққанман, бунда албатта, бошқа ҳаётий «персонажлар» ҳам у портретга ўзларининг алоҳида белгиларини эҳсон қилишган»... Қарасам вазият кескинлашиб, асарга путур етиб қолиши мумкин. Вазиятни юмшатиб, асарни сақлаб қолиш ниятида: «Абдулла ака, комедиянгизнинг номи бир марта ўзгарган эди-ку! Бу биринчи номи эмас». Адибимиз мен томон ярқ этиб қараб, «биринчи номи нима эди?» деб сўради. Мен «Иблис» эди деб жавоб қайтариб, уни яна бир карра ўзгартирсангиз ва «Сўнгти нусхалар» деб атасангиз қалай бўларкин дедим. Абдулла ака бир оз сукут сақлаб, рози бўлгандай бўлди. Кейинги баҳс асардаги воқеа қаерда юз берганлиги устида кетди. Иккинчи раҳбар унинг адресини, порахўр Сухсиров қаерда хизмат қилишини кўрсатишини талаб қилди. Бунга ҳам Абдулла Қаҳҳорнинг жавоби тайёр эди: «Кўрсатмадим, чунки порахўрлик кўп жойларда учрайди. Порахўрнинг идорасини, мансабини айтмадим. Агар айтсан кўп одамларни ташвишга солиб қўярдим», деди. Юқоридаги каби билиб-бilmай адабиётга, санъатга раҳбарлик қилувчи шахсларнинг зарари катта эканини, уларнинг санъат ривожига путур етказганликларининг кўп маротаба гувоҳи бўлганмиз.

«Сўнгти нусхалар» («Тобутдан товуш»)ни янада такомиллаштириш, гоявий-бадиий савиясини кўтариш баҳонасида уни саҳнада ўйналишини маълум вақтгача тўхтатиб туришди. Бундайadolatciz хуружлар, ўринсиз тазийқлар драматургнинг ҳам, асарда рол ижро этган севимли актёrlарнинг ҳам асабини емирганлиги, соғлигини кемирганлиги шубҳасизdir.

Шу нарсани алоҳида таъкидлашимиз керакки, комедиядаги ролларни ижро этган Ўзбекистон халқ артистлари С. Табибулаев (Сухсиров), И. Болтаева (Нетайхон), Қ. Хўжаев (Қори), З. Муҳаммаджонов (Обиджон)лар шундай мароқ билан ўйнаганларки, уларнинг маҳоратларидан қойил қолганмиз.

Абдулла Қаҳҳор жасоратли, ҳеч нарсадан қўрқмайдиган мард адаб эди. Ҳаётда учраган нуқсонлар – фирибгарлик, лаганбардорлик, ношудлик, янгиликлардан қўрқиш, лоқайдлик каби иллатларга унинг шафқатсиз сатирик тиги санчилган. Билишимча ҳеч бир ёзувчи Абдулла Қаҳҳордай воқеликдаги нуқсон ва камчиликларни кўп ва хўб маҳв этмаган. Унинг қаламида пахта далаларидағи азобли меҳнатдан азият чекканлар, аёлларнинг оғир меҳнатда майиб бўлишлари, далаларда дориланган сувларни истеъмол қилган деҳқонлар, бoggча кўрмай ўсган болалар тақдири жонлантириб тасвирангган. Бу ишларга айрим раҳбарларнинг лоқайдлигини, масъулиятсизлигини жуда катта бадиий куч билан фош этган, жамоатчиликнинг дикқат-эътиборини қаратиб, бу нуқсонларни йўқотиш йўлларини қидирган.

Аммо порахўрларга адабнинг газаби, айниқса, кучли эди. Бундай бўлиши ҳам табиийдир. Муқаддас ҳадисда айтилганидай: «Пора олувчига, пора берувчига ҳамда буларнинг орасида юрувчига Оллоҳнинг лаънати бўлсин». «Сўнгти нусхалар» («Тобутдан товуш»)да Сухсиров образи шундай пухта яратилганки, ундан нафратланиб, адаб айтганидай башарасига туфлагинг келади. Сухсировнинг порага «аждарҳодай оғиз очиши», ҳеч қандай илтимос порасиз ўтмаслиги, пора бермаган бегуноҳларни «қора» га чиқариши, ўгри қилиши, ўз яқинларининг илтимосини ҳам порасиз бажармаслиги Сухсиров образида жамулжам берилган. Пора ва порахўр ҳақидаги адабнинг қўйидаги гапига дикқат қилинг! «Ҳеч бир жиноятни порахўрликка teng кўриб бўлмайди. Ўгри кечаси йўлингизни тўсиб, чўнталингизга қўл солади, пулингизни олади, олади-ю қочадикетади. Порахўрлар куппа-кундуз куни яна хукумат идорасида ўтириб чўнталингизга қўл солади-да пулингизни олади-ю, жинояттга сизни шерик қиласди». (Абдулла Қаҳҳор. Асарлар. 4-жилд, Тошкент, 1988, 151-бет.). Бу сўзлар саҳнадан зўр оҳанг билан жаранглаган-

лигининг гувоҳи бўлганман. Порахўрнинг асл қиё-
фасини бундан ортиқ ва жирканчроқ тасвиrlаш муш-
кул. Улардан эҳтиёт бўлиш учун адабнинг юқоридаги
сўзларини муассаса, ташкилот ва айниқса, ўкув-таълим
ўчоқларига бир шиордек ёзиб қўйилса фойдадан холи
бўлмас эди. Чунки ҳозирги кунларимизда ҳам порани
«қилдай» сугуриб, «иликдай» ютадиганлар кўпайиб
қолган. Улар ҳатто «жонини олгани келган Азроидан
ҳам пора» сўрашга тайёр. Уларнинг миясига пора
сингиб, суяқ-суяғига ўрнаб «аклини ялаб, виждонини
кўр, қулогини кар» қилиб қўйган. Ана шундай янги
Сухсурвларни фош этишда «Сўнгти нусхалар»нинг
аҳамияти чексиздир. Порахўрлар бор экан, бу асар
замонавий, долзарб бўлиб қолаверади. «Сўнгти нусха-
лар» эса, порахўрларнинг кўкрагига санчилган ўқдек
хизмат қиласеради.

«Сўнгти нусхалар» («Тобутдан товуш») комедияси
сўнгти нусха бўлиб қолмасдан давом этади, яшайди,
саҳнадан саҳналарга ўтиб юраверади.

Шерали ТУРДИЕВ

БИР НУТҚ ТАРИХИ

Ўтган асрнинг 30 – 50-йилларида собиқ шўролар
иттифоқида бўлгани каби Ўзбекистонда ҳам бўлиб ўтган
катта сиёсий қатагон даврида кўплаб таниқли давлат
жамоат ва маданият арбоблари қурбон бўлган эдилар.
Шулар орасида атоқли ўзбек адаби Абдулла Қодирий
ҳам бўлиб, у 1937 йил 31 декабрда қамоқقا олинган ва
1938 йил 4 октябрда отиб ташланган. Абдулла Қодирий-
нинг уйи тортиб олиниб, оила аъзолари таъқиб ва таз-
йикда қолган, ҳатто уруш йилларида Тошкент Тиббиёт
институтида ўқиётган ўғли Ҳабибулла Қодирий ҳам
ҳибс этилиб, адабнинг 1937 йилдаги тинтувдан омон
қолган китоб ва қўлёзмалари ҳам олиб кетилиб, куй-
дириб ташланган.

Партия XX съездида Сталин шахсига сиғинишининг қораланиши муносабати билан Ўзбекистон зиёлиларининг 1-съездида (1957 йил) Абдулла Қодирий каби бегуноҳ қатагон этилган ёзувчиларни оқлаш масаласи кўтарила бошланди. «Қизил Ўзбекистон» газетасининг 1957 йил 28 октябрь сонида Иzzat Султоновнинг «Ёзувчи Абдулла Қодирий ҳақида» деган мақоласи эълон қилинди ва унда ёзувчи асарларининг гоявий-тарбиявий аҳамияти, ўзбек ёзувчиларига таъсири ҳақида сўзлаб ўтилди. Шундан кейин Иzzat Султон мазкур мақолада ёзувчини Ҳамза, Айний каби инқилобий ижодкорларга гоявий яқинлаштириш каби хатоларга йўл қўйди, уни идеаллаштириди, деган чақувлар ҳам бўлди. Бунинг оқибатида Абдулла Қодирийнинг тарихий романлари ҳақида номзодлик диссертациясини ёзган Аҳмад Алиевнинг ҳимояси кечиктирилди. Ёзувчи асарларининг қайта нашри ҳам кечикиб дунё юзини кўрди. Қодирий таваллудининг 70 йиллиги ҳам республика миқёсида кенг нишонланмай, фақат Фанлар академиясининг Тил ва адабиёт институтида бир адабий кеча тарзидағина ўtkазилди, холос. Ўша вақтда мазкур институт Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти билан бирга ҳозирги Ўзбекистон телестудиясига қарашли бинода жойлашган эди.

Абдулла Қодирийга багишланган адабий кеча негадир кундуз куни эмас, балки ходимлар ишдан уйга қайтадиган кеч соат 17 га белгиланган, таклифномалар ҳам асосан мазкур институтдагиларга, қисман Ёзувчилар уюшмасигагина тарқатилган эди. Камина таклифномалардан бир нечасини адабий кечадан бир неча кун бурун Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасига ва бир донасини Абдулла Қаҳҳорнинг Шелковичная кўчасидаги уйига олиб бордим. Абдулла aka уйда йўқ эканлар, таклифномани хизматчи аёл – анийга бериб, Абдулла aka кечада қатнашсалар, хурсанд бўлардик, деб қайтдим.

Соат 17 ларда иш вақти тутаб, институт ходимлари уйларига кетишлари керак бўлса ҳам, жойларидан

жилмай аста-секин бинонинг биринчи қаватидаги мажлислар залига йигила бошладилар. Зал тўлиб, унга кирадиган йўлаклар ҳам тирбанд бўла бошлади. Ойбек, Гафур Гулом, Абдулла Қаҳҳор, Ҳомил Ёқубов, Ёзувчилар уюшмасининг ўша вақтдаги раҳбарларидан Ҳамид Гуломлар ҳам етиб келиб, президиумдан жой олдилар.

Кечани Ҳамид Гулом очиб, Абдулла Қодирий ҳаёти ва фаолияти ҳақида маъруза қилиш учун адабиётшунос олим Ҳомил Ёқубовга сўз берди. Ҳомил Ёқубов Абдулла Қодирийнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида қисқача гапирди.

Иккинчи сўз академик Гафур Гуломга берилди. Гафур Гулом ўзининг қисқача сўзида Абдулла Қодирийнинг бир неча эски рисола типидаги асарларни ёзганлиги ва кейинчалик бир оз жабр кўрганлигини айтди. Сўнг Ҳамид Гулом сўзни Абдулла Қаҳҳорга берди. Абдулла Қаҳҳор минбарга яқинлашиши билан йўлакдаги одамлар ҳам ичкарига суқилиб кира бошладилар.

Абдулла Қаҳҳор нутқини шундай адабий кечанинг ташкил этилиши хайрли иш бўлганлиги, бундай кечани ўтказишга имконият берганлиги учун партия XX съездига, ленинча коммунистик партияга қуллуқ қиласман, деб бошлади. Сўнг давом этиб: «Чунки, Абдулла Қодирийни ўғрилар бизнинг орамиздан ўғирлаб кетишган эди, партия XX съезди уни бизга ўғрилар қўлидан қайтариб олиб берди», — деди.

«Абдулла Қодирий, — давом этди у, — бу ерда баъзи ўртоқлар айтганидек, эски рисола типидаги бир-икки асар ёзган ёзувчи эмас, балки Европа типидаги ҳақиқий реалистик асарлар яратган уста санъаткор ёзувчи эди. Абдулла Қодирий асарлари 20-йилларда ниҳоятда машҳур эди. Мен қўқонлик бўлганлигим учун Абдулла Қодирийнинг у ердаги шуҳрати ҳақида бир воқеани айтиб бермоқчиман. 1927 йилда бўлса керак, Абдулла Қодирий ўзининг кейинги ёзмоқчи бўлган тарихий романи «Мехробдан чаён»га материал йигиш учун Кўқонга борган эди. Биз, ёшлар, шунда ўша даврдаги илгор Кўқон зиёлилари қуршовида уни узокдан хон

ўрдаси пештоқидаги ёзувларни ўқиб, ўрданинг ички ва ташқи томонларини, дарвоза ва йўлакларини қузаттаётганини кўрдик. Қўқон зиёлилари ўша вақтда Абдулла Қодирийни шунчалик ҳурмат ва эҳтиром этардиларки, иложи бўлса, уларнинг ҳар бири уни ўз уйига чақириб, меҳмон қилса. Лекин Абдулла Қодирийни ўша вақтда меҳмонга таклиф қилиш гўё осмондаги малойикаларни ерга тушгин, деб беодоблик қилиш билан баробар эди. Шунинг учун бўлса керак, ўша даврдаги Қўқон зиёлилари бирга йигилиб, Абдулла Қодирийга алоҳида бир ҳужра олиб беришган ва у ўша ҳужрада бир мунча муддат туриб, романга материал тўплаган, Худоёрхон даврига оид хотира ва ҳужжатларни ҳам ўрганганд. Қўқоннинг таниқли зиёлилари унинг ҳужрасидан доимо хабардор бўлиб, сафар давомида унга ҳамроҳлик қилиб, эҳтиром бажо келтириб турган эдилар.

1936 йили бир группа ўзбек ёзувчилари Қозонга борган эдик. Шунда билдики, Абдулла Қодирий татар зиёлилари орасида биздагига қараганда ҳам машҳур экан. Улар Абдулла Қодирийни еру кўкка ишонмаслик даражасида ҳурмат қилас, уни Абдулла Обий деб эъзозлаб, шаҳарни айлантириш учун маҳсус извош ҳам ажратган эдилар. Уларнинг сўзларига қарганда, татар зиёлилари Абдулла Қодирийнинг тарихий романларини 20-йилларда ўзбек тилида араб имлосида ўқиган эканлар.

Мана, Абдулла Қодирий романлари яқинда қайта нашр этилди. Одамлар навбатда туришиб, баъзилари 7–8 нусхадан сотиб олдилар. Шуларнинг қўпчилиги унинг асарларини ўқимаган, лекин ота-боболари, яқин кишиларидан эшитган, холос. Демак, ҳақиқий санъаткор жисман йўқ қилиб юборилса ҳам, унинг асарларини кўмиб, йўқотиб бўлмас экан. (Абдулла Қаҳҳор сўзлаб турган пайтда унинг ўнг томонида ўтирган, Абдулла Қодирий ижоди тўгрисида илмий тадқиқот яратган академик Ойбек гап ораларида тутилиб бўлса-да, «маъқул-маъқул» деб турди. Абдулла Қаҳҳор шундан кейин бир оз сукут қилди. Одамлар Абдулла Қаҳҳор

яна нималар гапирап экан, деб яна ичкарига сурила бошладилар.)

Бир вақт қарабсизки, 20-йиллар ўзбек адабиёти тарихида Ҳамзадан бошқа бирорта ёзувчи қолмапти. Наҳотки, ўзбек адабиётининг шундай муҳим бир даврида Ҳамзадан бошқа вакиллар бўлмаган бўлса?! Агар шундай бўлса, унда 30-йиллар ўзбек адабиётида Ойбек, Гафур Гулом, Ҳамид Олимжон ва бошқалар қандай пайдо бўлган эканлар? Ваҳоланки, бу кейинги авлод вакилларининг 20-йиллар ўзбек адабиётида ҳаққи йўқ. Агар бўлса, Ойбек, Гафур Гуломлар ўзлари айтсин. (Ойбек яна «тўгри-тўгри» деб қўйди.) Ваҳоланки, 20-йиллар ўзбек адабиётида ҳозир биз ўйлаганча, Ҳамзадан бошқа вакиллар бўлмаган, дейиш хато. Бу даврда Абдулла Қодирий, Муҳаммад Шариф Сўфизода, Абдуҳамид Мажидий, Боту каби ўзбек адабиётининг бир қанча ёрқин намояндалари бўлган эди. Биз гоҳо Абдулла Қодирий ва Сўфизода ҳақида гапирганимизда улар юқори табақадан чиққан, эскича қараашларга эга бўлган, синфий курашни тушуниб етмаган, деган маънода кўпроқ гапирамиз. Агар адабиётга шундай нуқтаи назардан қарайдиган бўлсак, рус классик адабиётининг тўқсон тўққиз фоизини йўққа чиқариш керак бўлади.

Ахир Сўфизода ҳам, Абдулла Қодирий ҳам дастлаб эски мактаб ва мадрасаларда ўқишиган. Нима, улар сизларча оналарининг қорнидан марксист бўлиб туғилишлари керакмиди?! Масалан, кекса шоир Сўфизода эски мадрасани битирган эди. Қамалганида унга Афғонистоннинг жосуси бўлган, деб айб қўйилипти. Ваҳлонки, Афғонистоннинг ўзи ўша вақтда жосуслик қилишга арзимайдиган бир давлат эди. Сўфизода ўз даврида бир қанча шеърлар ёзган таниқли шоир эди. Унинг шеърлари ҳозир «мен шоирман», деб кўкрагига уриб юрган баъзи бир шоирларнинг шеърларидан қаери кам?

Боту ҳам ҳақиқий ёшликни, ҳаётни куйлаган жўшқин бир талант эди. Шунинг учун ҳам унинг миллатчилиқда

айбланиб қамалишига ақл бовар қилмайди. Союздаги баъзи ўртоқлар бир куни менга: «Ботунинг гуноҳи йўқ экан, уни оқлаш керак», – деган фикрни билдиришди. Мен бу фикрга қўшилиб, унинг оқланишини кута бошладим. Лекин афсуски, бир оз вақт ўтгач, ўша ўртоқлар: «Ботунинг ҳамма ёғи қоп-қора экан, мутлақо яқинлашиб бўлмас экан», деб келиб қолдилар. Кейин суриштирсам, Ботунинг хотини: «Биз бирга яшаган давримиизда у менга миллатчилик қилган эди», деб юқори ташкилотларга ариза берган экан. Боту ҳаёт вақтида у билан ширин турмуш қуриб, иссиқ кўрпада ётган, у қамалиб, йўқ бўлиб, қабри устидан чакир тиканлар ўсиб чиққандан кейин унинг қабрини очиб, кафанини йиритиб, башарасига туфлаши нимаси?!

Мен қўқонлик бўлганим учун ўша даврда кечган яна бир нохуш воқеанинг гувоҳи бўлганман. Ҳозирги академик Муҳаммаджон Ўрозбоевнинг отаси 20-йилларда таниқли жамоат арбоби бўлган. У халқ орасида бўлиб, ташвиқот ишларини ўтказаётган вақтда тингловчилардан бири: «Лениннинг номи Қуръонда ҳам учрар экан, шу ростми?» – деб савол берган экан. Шунда Турсунмуҳаммад Ўрозбоев халқقا: «Ленин улуг одам, шунинг учун унинг номи Қуръонда ҳам учрайди», деган экан. Шу баҳона «Лениннинг номи Қуръонда бор», деди», деб бир мажлисда уни танқид қилиб чиқишиган. У шундан кейин шундай хор бўлиб ўлдики, вафотидан сўнг унинг тобути ёнига ҳеч ким ботиниб боролмади. Мен билан яна бир киши унинг тобутини қабристонга олиб боргунимизгача елкамиз ягир бўлиб кетган эди.

Мана, кўрдингизми, Сталин даврида шундай одамлар ҳам хор бўлиб ўлган эдилар. Нега энди биз Сталин ўлганидан кейин ҳам уларга ҳамон шундай муносабатда бўлишимиз керак?!

Партия XX съезди, ленинча коммунистик партиямизнинг қуёши эски музларни эритмоқда, у бизга бугун ўз меросларингни ўрган, деб даъват қилмоқда. Лекин ўша

эски қора қанотлар қүёшни тўсиб, соя солиб, эски музларнинг эришига ҳамон тўсқинлик қилиб туришипти. Мен ёшлигимда европаликми ёки америкаликми бир ёзувчининг ҳикоясини ўқиган эдим. Унда қадим Ҳиндистонда бир филнинг оёғига занжир солишиб, темир қозиққа боғлаб ташлашган экан. Темир занжир 100 йилдан сўнг занглаб, чириб узилган, фил темир қозиқдаги боғловдан озод бўлган экан. Лекин у шу темир қозиққа боғланган занжирдан узилса ҳам, азбаройи кўнниканидан темир қозиқ атрофида яна юз йил айланган экан. Биз ҳам Сталин қоқиб кетган темир қозиққа боғланган занжир бўйнимиздан узилганига шунча йил ўтган бўлса ҳам, озод бўлсак ҳам, ҳамон Сталин қоқиб кетган ўша қозиқдан кета олмай, унинг атрофида филдай айланиб юрибмиз. (Абдулла Қаҳҳор ўз нутқи давомида ўша даврнинг тарихий-сиёсий шароитидан келиб чиқиб, Абдулла Қодирий қаби қатагон қурбонлари бўлган ёзувчиларнинг оқланишида партия XX съездининг аҳамиятини таъкидлаган ҳолда, негадир Фитрат, Чўлпон, Усмон Носир қаби ёзувчилар ҳақида гапирмади.)

Кеча президиумида ўтирган профессор Воҳид Зоҳидов сўзга чиқмади. Бунинг сабаби, бизнингча, Абдулла Қодирий сингари ижодкорлар ҳақида илиқ гапни айтиш учун вазиятнинг етилмаганлиги эди. Қолаверса, Абдулла Қаҳҳорнинг ўзи ҳам 30-йилларда ёзган асарларидағи баъзи бир қарашлардан ҳали батамом қутулиб улгурмаган эди.

Мазкур адабий кечанинг ўтганига 40 йилдан ортиқ вақт бўлганига қарамай, Абдулла Қаҳҳорнинг бу унтилмас нутқи, худди куни кеча айтилгандек, ҳамон қулогим остида жаранглаб турибди. Ҳақиқатгўй адаб нутқининг айрим парчалари унинг «Асарлар»ида, айрим парчалари эса адабиётшунос Аҳмад Алиевнинг мақолаларида ҳам берилган бўлсада, улар тўлиқ эмас. Шунинг учун ҳам биз бу нутқни тўлиқроқ тиклашга уриндик. Агар ўша тарихий кечада иштирок этиб, Абдулла Қаҳҳорнинг мазкур

нутқини эшиштган ва ёдда сақлаб қолган кимсалар ҳаёт бўлсалар, менинг хотирамдаги қусурларни тўлдирадилар, деб умид қиласман.

Ортиқбой АБДУЛЛАЕВ
УНУТИЛМАС САБОҚЛАР

Талабалик йилларим омадли кечди. Факультетимиз биноси Хадрада, ҳозирги Ўзбек Миллий академик драма театри (у вактда «Ватан» кинотеатри) ёнида жойлашган эди. Учинчи қаватдаги катта мажлислар залида тез-тез адабий учрашувлар бўлиб турарди. Гафур Гулом, Абдулла Қаҳҳор, Уйгун, Комил Яшин, Назир Сафаров ва бошқа атоқли адилар меҳмон бўлиб келишар, ҳар бир учрашув қизгин баҳсларга, самимий мунозараларга тўла бўларди. Севимли адиларни кўриш, суҳбатини тинглаш биз учун катта бир баҳт, ўзига хос улкан маънавий мактаб эди. Айниқса, Абдулла Қаҳҳор билан ўтган учрашувларни ўша йилларда ўқиган талабалар бир умрга унутмасалар керак.

Лекин менга кўп талабаларга, курсдошларимга насиб этмаган улкан омад қулиб боқдан. Мен устоз Абдулла Қаҳҳор билан шахсан танишиш, бир неча марта уйида меҳмон бўлиб, суҳбатларини тинглаш баҳтига муюссар бўлганман.

Аниқ эсимда, 1964 йилнинг июль ойлари эди. Тўртинчи курсга ўтган пайтларим. Жазира маассиқ кунларда жияним Абдуҳамиддинг ҳужжатларини университетнинг география факультетига топшириб, унга «болелшик» бўлиб юрган эдим. Бир куни севимли домлам Озод aka билан кўчада учрашиб қолдик. Саломаликдан сўнг Озод aka мен учун сира кутилмаган бир таклифни айтди:

— Эртага Хумсонга бориб келишга тўғри келяпти. Менинг вақтим йўқ. Учраб қолганингиз яхши бўлди. Абдулла Қаҳҳор билан бирга бориб келасиз...

Қулоқларимга ишонмай домлага қарадим. У киши ҳолатимни сезиб, мийигида кулиб қўйди.

— Кибриё опа яқинда касалхонадан чиққан. Жигари оғрийди. Тог ҳавосидан нафас олиб, беш-үн кун дам олиб келмоқчи. Опани Хумсонга қўйиб келасизлар.

Озод ака бир неча йил олдин халқ оғзаки ижодини тўплаш учун борган талабалар билан Хумсонда бўлган эди. Икки кишининг уйини тилга олиб, ҳовлисидан сув оқиб ётади, боги яхши, тўгри шуларникига олиб борасиз, қайси бирини ёқтирса, шуникида турсин, деб тайнинлади.

Эртаси куни Озод аканинг машинасида Дўрмонга жўнадик. Домла машинани авайлаб ҳайдади. Ярим соатлар юргач, чапга бурилиб, аввал икки томони қатор тутлар, сўнг улкан тераклар шохлаб ётган кичкина кўча бўйлаб юриб, бир дарвоза олдида тўхтади. Атрофни тузукроқ кўриб улгурмадим ҳисоб. Чап томондаги bog ичидан аёл кишининг «Келиб қолиши», деган овози эшитилди. Улкан аргувон дараҳтлари, азим чинорларга анграйиб тикилиб турарканман, узум ишкомлари остидаги кичик йўлкадан биз томонга вазмин қадам ташлаб келаётган оқ кўйлак, қулранг шимли оқ соч кишига кўзим тушди. «Абдулла ака!» Юрагим гупиллаб уриб кетди. Дарслик китобларидағи суратларидан сал бошқачароқ, факультетда кўрганимдагидан кўра хийла озғинроқ туюлди. Қошлари ҳам оппоқ оқариб кетганига ҳайрон қолдим. Озод ака машинадан туша солиб, салом берди ва Абдулла ака билан қўл олишиб кўришди. Уларнинг самимий, илиқ муомаласидан бир-бирига жуда яқинлиги шундоққина сезилиб турарди. «Бизнинг студентлардан, хумсонлик» деб таништириди мени Озод ака. Абдулла ака очиқ чеҳра билан қаради. Кулимсираб қўл узатди. Шу орада тўладан келган, қуюқ пайваста қошли, қора кўзлари чақнаб турган ўрта бўйли аёл — домланинг умр йўлдоши — Кибриё опа йўл-йўлақай тез-тез гапириб истиқболимизга чиқди.

— Келдингизми, Озоджон? Мана, шай бўлиб турибмиз. — У менга бошдан-оёқ тез разм солиб чиқди. — Шу йигит бошлаб борадими?... Салқинда етиб ола-қолайлик бўлмасам...

Абдулла аканинг сутранг «Волга»си йўлга тахтқилиниб, юклар ҳам аллақачон жойлаб қўйилган экан. Кибриё опа Озод акани ичкарига таклиф қилди.

— Ҳали нонушта қилмагандирсиз? Биз чой ичиб олдик. Сўрига бораверинг. Аний бор...

Мен ҳам нонушта қилмаган эдим. Лекин севимли адибни кўриб, гапларини қулогум билан эшишиб турганимнинг ўзи ҳамма нарсадан аъло бўлиб турган бир дақиқада қорин эсга келади дейсизми!

Абдулла ака қишлоқдаги шароитни суриштириб, мева-чева, картошка, помидор топиладими деб сўрадилар. Мен бу нарсалар ҳовлимизда ҳам борлигини айтган эдим, у киши бирдан жонланиб кетди ва опага бир оз таъна оҳангидা:

— Ана, эшитдингизми, ҳаммаси топилар экан. Сиз бўлса, тегирмон тошидан бўлак ҳамма нарсани машинага босиб ўтирибсиз, — деб қолдилар. Кулиб юбордик. Домланинг бунчалик гапни қотириб, муболагали қилиб гапиришидан ҳайратга тушдим. Опа ҳам бўш келмади:

— Керакли тошнинг оғирлиги йўқ дейишади-ку. Ҳа, олиб бораверайлик-чи, зарари тегармиди?..

Хуллас, йўлга тушдик. Огироёқ бир жувон (Учқун Назаровнинг хотини— Диљбар опа) ҳам опага ҳамроҳ бўлган экан, иккаласи орқа ўриндиққа жойлашдилар. Мен йўл бошловчи сифатида домланинг ёнига ўтиредим. Озод ака хайрлашиб шу ерда қолди...

Бўстонлиқ тумани бошланиб, Галвасойдан ўтганимиздан кейин Абдулла ака, «машинага дам берайлик, мотори совисин», деб йўл чеккасига тўхтади. Асфалт йўлнинг икки томонига бир неча қатор қилиб экилган тераклар етилиб, кўзни қувнатадиган бўлган эди. Салқин бир жойни танлаб, майсалар устига газета ёзиб ўтиредик. Кибриё опа дастурхон ёзди. Қовундан бири сўйилди.

Абдулла ака атрофда савлат тўкиб турган тогларга хаёлчан тикилиб ўтириб, бу ёқларга биринчи марта ўттизинчи йилларнинг ўрталарида шоир Элбекнинг уйига Ҳамид Олимжон, Чўлпон билан чиққанини, шунда тог кўчиб, бир хонадонни босиб қўйганини, йўл бир неча кунгача тўсилиб қолганини эслади. Тог сурилган жойнинг ўрнини менга адам кўрсаттан эди. Ўша жойга яқин қолганимизни айтдим. Элбек ҳақида мактабда ўқиб юрганимдаёқ кўп гаплар эшиттан эдим. Биринчи, иккинчи курсда Навоий кутубхонасига қатнаб, лотинча, арабча имлони ҳижжалаб унинг китобларини ўқиган, аксари шеърларини дафтарга кўчириб олган ҳам эдим. Шоирнинг «Чирчиқ қурилишида» шеъридаги:

*Ҳой, нақадар гўзал, чиройли ерлар,
Қаранг, Ҳамид, Чўлпон, Абдулла Қаҳҳор!
Колхозчи ботирлар — аёллар, эрлар —
Ишлашаётирлар! Кўримли баҳор...*

мисралари беихтиёр ёдимга тушди. Шуларни сўзлаб бердим. Абдулла ака индамай эшитди-да:

— Элбек яхши болалар шоири. Катталарга ёзган шеърлари сал жўнроқ, лекин тил, имло, маориф соҳасида катта ишлар қилган, халқ қўшиқларини тўплаган, — деб қўйди. Бошқа бу ҳақда гап бўлмади.

Йўлда яна бир тўхтаб, моторни совитганимиздан кейин Хумсонга ҳам етиб бордик. Кўм-кўк сувлари тошларга урилиб, шовуллаб, мавжланиб оқаётган Угам дарёси устидаги кўприқдан ўтаётганимизда домла қумлоқ қирғоқни кўрсатиб:

— Бу ер ҳам ҳеч эсимдан чиқмайдиган бўлиб муҳрланиб қолган. Бир келиб дам олган эдик. Машина эшигини ёпаётганимда бехосдан тегиб кетиб, икки тишимни синдириб юборган, — деди. Домланинг гапини эшитиб, ялт этиб оғзига қарайману, худди ҳаммасига дарё, бизнинг қишлоқ айбдордек хижолат бўламан.

Машина тепаликка кўтарилиб, Хумсоннинг шу йиллардаги қумлоқ йўлларида қалдираб борар экан, аввал

бизнинг ҳовлига кириб, дам олиб, бир пиёла чой ичишни таклиф қилдим. Рози бўлишди. Ичимда бизницида қолишса қани, деб турибман. Домла оstonамиздан ўтиб, уйимизга қадам босганде севинчдан қай ҳолатда эканимни тасвирлаб бериш қийин. Адам, онам уйда экан. Абдулла аканинг дарагини эшишиб, улар ҳам питирлаб қолишли. Домла адамнинг исмини эшифтгач, «Адаш эканмиз», деб хурсанд бўлди. Ҳовлимиз торгина, сувдан узоқда бўлса ҳам, хоналаримиз кенг ва озода, саранжом-саришта. Уй олдида икки туп олма тагида катта супа бор эди. Онам кўклам келиши билан уни сомон қўшилган оқ тупроқли лойда яхшилаб суваб, атрофларига турли-туман гуллар, беҳисоб садарай-ҳонлар экиб қўярди. Ёз тунлари шу супада юлдузлар тўла осмонга қараб хаёл суринб ётиш жуда роҳат бўларди... Биз борган пайтда гуллар айни чаман очилиб, муаттар ҳидлар бутун ҳовлини тутиб кетган эди. Домланинг димоги чоғ бўлганини сездим. Кибриё опа ҳам ота-онамнинг очиқ чеҳра билан қаршилагани, хоналаримизнинг озодалигини кўргач:

— Ҳовли-жой bemalol экан. Бошқа уй деб овора бўлиб юрамизми? Шу ерда тураверамиз, — деди...

Абдулла ака бош иргаб қўйди. Машинадаги буюмларни бирпасда тушириб, адам иккаламиз ичкарига ташиб кирдик. Чой ичиб, бир оз ҳордиқ чиқаргач, Абдулла ака қишлоқни кўриш истагини билдириди. У вақтда Хумсонда янги, тунука томли участка уйлар кам, тор кўчаларнинг икки томонида аксари гувала ёки пахса деворлар бирбирига туташиб кетган эди. Қишлоқ гузари қўримсиз бўлса ҳам, ариқларда тиниқ сувлар оқиб тургани учун турли дараҳтлар яшнаб ўsarди. Магазин қаршисида танаси қучоқча сигмайдиган кекса тол бўлиб, одамлар кундузи унинг соясида ҳангома қилиб ўтиришни яхши кўришарди. Қишлоқдаги ёши катта кишиларнинг деярли ҳаммаси кунда ёки кунора шу ерга келиб, тенги-тенги билан тўп-тўп бўлиб сухбат қуришиб, вакт ўтказишар, гузардан одам сира узилмас эди.

Кўчада борар эканмиз, бошим осмонда, теримга сигмай қадам ташлайман. Шундай одам билан ёнма-ён юрганимдан фахрланаман, негадир у кишини ҳаммага кўз-кўз қилгим, «Қаранг, қишлоғимизга Абдулла Қаҳхор келди!» деб жар солгим келади.

Шу куни бир гуруҳ ўқитувчилар тўпланишиб туришган экан, улар Абдулла акани таниб, қишлоғимиздаги таомилга кўра навбатма-навбат келиб қўл бериб, кўришиб чиқдилар. Мен эса, юқорида айтганимдек, оғзим қулоғимда. Адабиёт ўқитувчимиз Олим aka Тўраев ҳам шу ерда экан, у кишини домлага алоҳида рўпара қилдим.

— Қариндош эканмиз, — деб домла ҳол-аҳвол сўради-ю, негадир бошқа ҳеч нарса демади. Тўгриси, бир оз хижолат тортдим. Кейинчалик Кибриё опа сўзлаб бергандан кейингина бунинг сирини англадим. Абдулла aka ўзини кўз-кўз қилишни, ортиқча мулозаматни сира ёқтирумас экан.

Йўлда давом этдик. Гузардан сал нарида илгари маҷит бўлган, кейин омборга айлантирилган томи қизил тунукали улкан бино (у ҳозир ҳам бор) олдигача келгач:

— Тасаввур ҳосил бўлди. Қайта қолайлик, — дедилар...

Яна озгина юрсак, қишлоқнинг энг манзарали, хушҳаво масқанларидан бирига дуч келар эдик. У ер ўз номи билан «Бог маҳалла» деб аталарди, бир тегирмон сув гувиллаб оқиб ётарди. Шу ергача бормаганимиздан афсусландим. Қишлоқ ободонлиги ўз ҳолига ташлаб қўйилганлиги Абдулла акага ёқмаганини пайқадим. Ўз манфаатидан бошқани ўйламайдиган, узоқни кўзлаб иш тутмайдиган begam раҳбарларимиздан ранжидим. Очигини айтганда, Хумсонда ободончилик ишлари ҳозир ҳам ана шу эски аҳволда. Гузарга кўрк бериб турган толу кўк тераклар аллақачон кесилиб кетди, уларнинг кўпчилиги кимларнингдир томига ёғоч бўлиб қадалиб кетган бўлса керак. Ажабланарлиси шуки, илгари техника деярли йўқ пайтда одамлар ҳашар йўли

билин катта ариқлар қазишиб, уни ҳар йили баҳорда яхшилаб тозалашарди, бузилган, қишида кўмилиб қолган жойларини тузатишиб, бутун қишлоқни сувга сероб қилиб қўйишарди. Ана шу сувда учта тегирмон кечаю-кундуз ишлаб, ун чиқараради. Хумсондаги чексиз-чегарасиз боғларнинг таърифини қўяверасиз. Энди улардан ном-нишон қолмаган, тегирмонлар ҳам аллақачон бузилиб, ўрни текисланиб кетган. Қадимда ҳалқимиз битта дараҳт кесадиган бўлса, ўрнига албатта иккитасини экар, бугун олимларимиз «табиат мувозанати» деб атаётган нарсани ўзи билмаган ҳолда бўлса ҳам сақлаб туради. Ҳозир одамларнинг меҳнатта ҳафсаласи қолмадими ёки уларнинг бошини қовуштирадиган тадбиркор раҳбар етишмайдими, хўжасизлик иллатими, ҳар нечук, қишлоқдаги ишларни қониқарли деб бўлмайди.

Мавзудан четта ҳам чиқиб кетдик. Хуллас, Хумсон кўчаларида Абдулла Қаҳҳор билан айланиб юрган ана шу ажойиб кунда қишлоғимиз «хуснбузар»ларидан қаттиқ хижолат бўлганман.

Кечки салқинда Абдулла ака билан Тошкентта қайтдик. Йўлда анча вақт индамай келдик. Мен ҳам «одамови»роқ бўлиб ўсганман, бирон нарса сўрашга, гапнинг очиги, ийманаман. Товоқсой қишлоғидан ўтганимиздан кейин Абдулла ака талабалар кўпроқ қайси асарни ўқишиди, деб сўраб қолди. Шу кезларда катта бир ёзувчининг романи босилиб чиқсан эди. Факультетимизда ҳам, курсимизда ҳам бу асар оммавий равища ўқилиб, қизғин муҳокамалар уюштирилмоқда эди. Шуни сўзлаб бердим. Домла анча вақт индамай борди, сўнг бирданига:

—Дуруст асару, лекин ўқиб бўлмайди-да... — деб қолди.

Ростини айтсам, худди миямда чақмоқ чаққандек бўлди. У кишига ялт этиб қарадим: йўлга хотиржам тикилганча кетяпти. «Нега ўқиб бўлмас экан?» Бу савол шууримга найза бўлиб санчилди. Ахир факультетда

бутунлай бошқа гапларни эшиштамиз. Ҳатто қайси курс роман муҳокамасини олдин ўтказган бўлса, мусобақа голибидек мақтовга сазовор бўлади-ку!

Мен ҳам унча-мунча газета кўриб юрар эдим. Яқин-гинада «Литературная газета»да ёзувчи Георгий Гулианинг ана шу роман ҳақидаги тақризини ўқиган эдим. Унда кўп мақтов сўзлари айтилган эди. Бир оз дадилланиб, шу ҳақда домланинг фикрини сўрадим.

— Эътибор берган бўлсангиз, тақризда романга хос иккита асосий камчилик айтилган, — деди домла вазминлик билан.

— Ҳа, биттаси — «газетный стиль» мавжуд дейилган...

— Ҳамма гап ана шунда-да! — деди домла бирдан жонланиб. — Ана шу газета тили туфайли уни ўқиб бўлмайди-да! Айрим ёзувчилардаги асосий иллат ҳам ана шунда...

Бу чинакам санъаткорнинг баҳоси эди! Адабиёт ҳақидаги тасаввурларим остин-устун бўлиб кетди ҳисоб. Сабаби, биз университетда шу пайтгача фақат чет эллар адабиёти, ҳалқ оғзаки ижоди ва ўзбек мумтоз адабиётини ўқиган эдик. Уларнинг ўзига хос муаммолари, ўрганилмаган нуқталари кўплиги учун мунозараларимиз бошқача кечар, замонавий адабиёт баҳсларига ҳали етиб келмаган эдик. Бадиий асар билан оддий воқеанавислик ўртасидаги фарқни домла лўндағина таърифлаб, тушунтириб бергандек бўлдилар. Мен кейинчалик бу хусусида кўп ўйладим. Абдулла Қаҳҳор ва бошқа кўп ёзувчилар ижодини ўзимча «танқидий кўз» билан қайта ўқиб чиқдим ва домла айтган «асосий нарса» — ҳақиқий санъаткорона тасвир билан сунъий тизмани ўзимча ажратишга ҳаракат қила бошладим. «Газета услуби» тайёргарлиги йўқ, савиаси, диди паст китобхонни дарров «алдаб» қўйишини, гўё равон ёзилгандек туюлса-да, аслида бадииятта алоқаси йўқлигини аста-секин ҳис қиласиган бўлдим. Бу мен — оддий талаба учун катта бир кашфиёт эди. Бу — Абдулла Қаҳҳор билан биринчи учрашувдан олган энг катта

мâънавий сабогим эди. Ким билсин, бу учрашув, бу суҳбат рўй бермаганда ана шу оддийгина кўринган, аслида эса жуда катта жумбоқ (ҳозир ҳам китобхонларни кўяверайлиг-у, аксари ижодкорлар ҳам буни яхши фарқдай олмай, аросатда юрадилар) бўлган улкан ҳақиқатни англашим учун кўп вақтлар керак бўлармиди?

Шу кунги таассуротларим таъсири остида қаттиқ ҳаяжонланиб юрдим. Абдулла Қаҳҳорнинг чинакам сўз заргари, қисқа ва аниқ тасвир устаси деб кўп ўқиган, эшитган эдим. У суҳбат чоғида ҳам фикрини лўнда, ихчам, образли, эсда қоладиган қилиб ифодалашига гувоҳ бўлдим. Бир куннинг ўзида олган бир олам таассуротларимни кейинчалик курсдош дўстларимга, ҳамқишлоқларимга қайта-қайта завқланиб, фахрланиб айтиб юрганимни яшириб ўтирумайман.

Кибриё опа Хумсонда ўн кун турди. «Уруш ва тинчлик»нинг З-китоби устида оз-моз ишлаганини ҳисобга олмасак, опа кўпроқ вақтини ўқиш, суҳбатлашиш, кечки салқинда дарё бўйларида сайр қилиш билан ўтказди. Опа моҳир пазанда ҳам экан. Қаттиқ парҳезда бўлгани учун тушликни нари-бери қилса-да, кечки овқатга ҳафсала билан тайёргарлик кўтар, ҳамма нарсани ўзи пиширарди. Бир марта чўзма лагмон қилди. Оқтош тогларида «Сурайё» кинофильмини суратга олиб юрган Учқун Назаров билан артист Тўғон Режаматов йўқлаб келишганда уларни чучвара билан сийлади. Супада ўтириб, мақтаб-мақтаб едик. Булар ўз йўлига. Мен қулагай фурсатдан фойдаланиб, опани кўпроқ гапга солишига, домланинг ҳаётига доир қизиқарли фактларни билиб олишга ҳаракат қилдим. Кибриё опанинг гапга чечанилиги, очиқ қўнгил, дилкашлиги учун унча тортиниб ўтирамадим. Шу пайтларда Абдулла аканинг Шароф Рашидов билан муносабатлари ҳақида ҳар хил мишишлар юрарди. Ҳамза номидаги театрда катта шовшувлар билан қўйилган «Тобутдан товуш» комедияси эса негадир газетада қаттиқ танқид қилиниб, саҳнадан олиб қўйилган эди. Табиийки, мен буларнинг сабабини

билишга жуда қизиқардим. Опа ҳам ўзи билган гапларнинг ҳаммасини оқизмай-томизмай бирма-бир айтиб берди...

Хуллас, ўша йилги ёзда мен тамомила янги бир оламга дуч келдим, Ҳаёт, одамлар, китоблар ҳақидағи тасаввурларим бутунлай ўзгариб кетди. Энг муҳими, Озод аканинг шарофати билан улкан ёзувчимиз Абдулла ака хонадони учун менга йўл очилди. Улар қайтаёттандарида ота-онамни шаҳарга таклиф қилишди, менга эса манзил, телефонларини ёзиб бериб, хоҳлаган пайтда торгинмасдан, bemalol бориб туришни тайинлашди. Шундай бўлса-да, ҳадеганда боришга ботинолмай юрдим. Катта ёзувчининг диққатини бўлиб, ишдан қолдирмайин деган мулоҳаза устунлик қилиб, иккиланиб юрдим. Лекин Абдулла аканинг уйини кўриш, гаройиб сухбатини эшитиш истаги фикру хаёлимни бутунлай эгаллаб олган эди.

Ниҳоят, пахта теримидан қайтганимиздан кейин якшанба кунларидан бирида домланикига боришга қатъий аҳд қилдим. Бир ўзимда барибир журъат етишмади, курсдошим Пўлат Тўраевга (у киши филология фанлари номзоди, Ўзбек совет қомусининг заҳматкаш ноширларидан бири эди, охирати обод бўлсин) бирга борайлик деган эдим, у жон деб рози бўлди. Ўзимизча роса ясанган, энг яхши кийимларимизни кийган бўлиб (талабанинг одати маълум нарса) йўлга чиқдик-да, сўраб-суришириб, Шелковичная (ҳозирги Юнус Ражабий) кўчасини қидириб топиб бордик. Эшикни Кибриё опа очиб, бизни хурсандчилик билан қаршилади. Абдулла ака иккинчи қаватдаги ижодхонасида ишлаб ўтирган экан, опа чақиргач, бир оздан кейин вазминлик билан юриб, пастга тушиб келди. У кишининг нуроний қиёфада, юзида ним табассум билан зинадан тушиб келаётгандаги ҳолати кўз олдимдан ҳали-ҳали кетмайди. Қачон Абдулла ака ҳақида гап кетса, ана шу дақиқа хаёлимда гавдаланаверади...

Бизни залга таклиф қилишди. Хонанинг кенглиги, мебеллар, катта биллур қандил ва опа бирпасда ёзиб,

ясатиб қўйган дастурхондаги нозу неъматларни кўриб, гапнинг очиги, оғзимиз очилиб қолди.

Ботирлик қилиб келишга келдигу, лекин иккимиздан ҳам садо чиқмайди. Гапириш у ёқда турсин, ҳатто сал қимирагани ҳам уяламиз. Абдулла ака аҳволимизни зийраклик билан пайқаб ўтиргани учун ўзи бизни секин-аста гапга сола бошлади. Дастрлаб, шаҳардаги аҳвол, нарх-наво устида гап борди. 1961 йилгача муомалада бўлган пулни эслаб:

— Баракали пул эди. Юз сўмлиги барқашдек келарди, — дедилар.

Кейин университетдаги таълим-тарбия ишлари, домлаларимизнинг савияси, ўқиётган китобларимиз ҳақида гап кетди.

— Бир талабаларинг Пиримқулни танқид қилган эмиш. Шу ростми? — деб сўради Кибриё опа.

Факультетда таникли ёзувчи Пиримқул Қодиров билан ижодий учрашув кечаси ўтказилганда журналистика бўлими талабаси Маҳмуд Саъдинов (ҳозир ҳамма танийдиган талабчан мұҳаррир, хизмат кўрсатган журналист Маҳмуд Саъдий) сўзга чиқиб:

— «Уч илдиз» катта роман. Ундан кейин ёзилган «Қадрим» ҳам яхши асар, аммо «Уч илдиз»га нисбатан пастроқ. Ундан кейин «Қалбаги қуёш» ҳикояси ёзилди. У ҳам ўзича яхши, лекин «Қадрим» даражасида эмас. Ёзувчининг маҳорати ана шу тарзда пасайиб бораётганга ўхшайди, — деб галатироқ гап қилган эди. Сиртдан чиройли кўринган бу ўхшатиш аслида ҳақиқатга мос келмасди. Пиримқул ака шу йилларда жиiddий изланиш босқичида эканлиги кейинроқ маълум бўлди. Кўп ўтмай ўзбек романчилигига ўзига хос ўрин тутадиган «Қора кўзлар» романни эълон қилинди. Абдулла ака бу асарга катта баҳо бергани маълум.

Мен учрашувда бўлган гапни айтиб бердим. Баъзи тафсилотларни Пўлат ака тўлдириди. Абдулла ака ниҳоятда эътибор билан тинглагач:

— Университетда билимли талабалар кўп, — деди. Сўнг биздан бир курс юқорида ўқийдиган Санжар Содиқнинг зукколигини айтиб, «Синчалак»даги ҳеч ким сезмаган камчиликни шу йигит топганига қойил қолганини алоҳида таъкидладилар.

Суҳбатимиз аста-секин жонланиб, шеърият масалаларига кўчди. Абдулла Ориповнинг катта самимият ва дард билан ёзилган шеърлари ҳақида мароқланиб гапирди. Шу пайтларда Эркин Воҳидовнинг «Гунча» газали ҳам яхши шов-шуввларга сабаб бўлаётган эди. Бу газалдан мамнунлигини билдириди.

— Мана, арузда ҳам эплаб ёзса бўлар экан-ку!

Кўпчилик газалнавис шоирлар ёзган газаллардан қониқмайтганини очиқ айтиб, уларда арузга хос бадиийлик етишмаслиги ҳақида куюниб гапирди.

— Бир газалда «овоза қил»га «парвоза қил» қофия қилинади. Бу нимаси? «Парвоза парвознинг женский родими?» Тилимизда бундай сунъий ифода йўқ. Сўзни пала-партиш ишлатиш шоирнинг обрўсини туширади. Буни китобхон кечирмайди...

Қуруқ ҳайбаракаллачилиқдан иборат сохта газаллар ҳақида анча куюниб гапиргандан кейин уларни ҳеч қандай мулоҳазага бормасдан пала-партишлигича босиб чиқараверадиган нашриётлар шаънига ҳам анча-мунча аччиқ таъналар айтди. Бу соҳада талабчанлик, масъулият ҳисси бўшашиб кетганига ачинди. Ўрнидан туриб, жавондан «Синчалак»нинг кичикроқ ҳажмда чиқарилган нашрини олиб кўрсатди. Китобнинг муқоваси қалин бўлиб, устида хунук бир аёлнинг расми чизилган эди.

— Мана бу суратни қаранглар, — деди у кўрсаткич бармоги билан ишора қилиб, — шунни Саида деб тасаввур қилиб бўладими? Кўрган одам қўрқиб кетади-ку!.. Домла китобнинг ичини очиб: — Буям майли. Энди муҳаррир ёзган мана бу кириш сўзни ўқиб кўринг. — Абдулла аканинг мазкур нашрдан қаттиқ ранжигани очиқ сезилиб туради. — Жумланинг охирига етгунча

нафасингиз қайтиб кетади. Ўқиб бирон нарса тушуниб бўлмайди. Шу — аннотация эмиш! Уни ўқиб кўрган ўқувчи китобни сотиб олади дейсизми? Бир куни Ҳадрадаги растада ўзим кўриб турдим, бир киши китобни қўлига олиб, у ёқ бу ёгини вараклади-ю, бояги киришни ўқигач, индамай қайтариб берди. Ичидаям шунаقا гаплар ёзилган деб ўйлади, шекилли. Олдига бориб: «Қўрқмай олаверинг. Бу китобнинг ичидагап кўп», — демоқчи бўлдим-у, яна ўзимни босдим, — дедилар.

Домла келтирган мисолларни, далилларни ҳайрат, ҳаяжон билан эшитиб ўтирибмиз. Унинг ҳар бир сўзи санъат оламига хос нозик сир-асрорлардан бир қиррасини жонлантириб, қўзимизни «ярқ» этиб очиб қўяётгандек. Чинакам мўъжизани бошдан кечираётгандек ғалати ҳолатда эдик. Улкан дарсхонада таълим олаётган баҳтли талаба ўрнида ҳис қиласдик ўзимизни. Ҳа, бу муқаддас ҳамда қайта такрорланмайдиган табаррук дарс, табаррук сабоқлар эди. Бир яrim-икки соатлик вақт қандай ўтганини сезмай ҳам қолдик. Кибриё опа тайёрлаган қўлбола паловдан кейингина қайтишга рухсат берилди...

Кейинги сафар курсдошим Саттор Маҳаматкулов (филология фанлари доктори, Термиз Давлат университетининг профессори, охирати обод бўлсин) билан бирга келдик. Домла шамоллаб қолиб, эндиғина тузалиб турган кезлар экан. Залдаги диванда оқ чойшабга солинган кўрпа-ёстиқлар йигилмаган. Абдулла ака ўзига хос қувноқдик билан:

— Диван битталиги учун Кибриё опангиз иккаламиз навбатма-навбат касал бўлиб турибмиз, — деб ҳазиллашдилар.

Пиқиллаб кулиб юборищдан ўзимизни зўрга тийиб қолдик. Дастурхон атрофига ўтирганимиздан кейин сұхбат худди аввалги галдагидек адабиёт, санъат мавзусида кечди. Бир таниқли драматург ва жамоат арбобининг замонавий мавзуда ёзилган драмаси Ҳамза номидаги (ҳозирги Миллий) театрда қўйилмоқда эди. Домла шу

спектакль ҳақидағи фикримизни сүради. Иккаламиз ҳам ҳали кўришга улгурмаган эканмиз, тўтрисини айтдик.

— Кўриб бўладиган асар эмас, — деди Абдулла ака қизишган оҳангда, норозилигини яшириб ўтирамай. — Ҳаётдан узоқ. Турмушда бутунлай бунинг тескариси бўлади. — Бир оз тўхтаб тургач, худди босқон билан ураёттандек дона-дона қилиб фикрини давом эттириди. — Амалдор одамнинг асар ёзиши хотинига ишонмасдан ўйнаш ортирган эркакнинг ишига ўхшайди. Бундай эр, хотиндан ажраб қолсан, ўйнаш билан бўлиб кетавераман, деб мўлжал қиласди. Амалдор ҳам мансабдан бўшасам ёзувчилик қиласвераман деб ўйласа керак...

Абдулла аканинг бунчалик заҳарханда билан гапиришини биринчи марта эшишишим эди. Аввал эшитганларим ҳолва экан. Нима дейишимизни билмай оғзига қараб жим ўтирибмиз. Адабиёт манфаати устида гап кеттанды у киши ҳеч кимни юз-хотир қилиб, аяб ўтирас, қўнглидаги бор гапни дангалига қўндаланг қўйиб айтаверар экан. Шу куни бунга гувоҳ бўлдик. Бу аччиқ гаплар замирида ҳасад, бироннинг ютугини кўролмаслик, ичиқоралик йўқ эди. Абдулла ака адабиётни ниҳоятда яхши кўрганидан, бу муқаддас даргоҳда ёлғон, сохта асарлар бўлишини хоҳламаганидан куюнчаклик билан аччиқ гапларни айтиб, юрагини бўшатиб олмоқда эди. Ўз асарларининг қадр-қимматини яхши биладиган, бошқалар олдида тили қисиқлик жойи йўқ, ўзига ва ҳамкасларига нисбатан ўта талабчан, ҳалол, покиза одамгина бундай гапларни бемалол айта оларди. Сўз заргари бўлган Абдулла аканинг бунга маънавий ҳуқуқи борлигини биз дил-дилдан сезиб ўтирадик.

Бояги асар ҳақида матбуотда мақтov мақолалар бирин-кетин босилиб турарди. Шулардан норозилигини билдирав экан, Абдулла ака бир жумла билан фаол домлаларимиздан бирини «тузлаб» ташлади:

— Бу йигитга ҳам ҳайронман. Туппа-тузук мақолалар ёзиб юрган эди. Яқиндан бери биронларнинг кўчада

тушиб қолган гапларини топиб олиб, ўзиники қилиб айтадиган бўлиб қолипти...

Талабалар ҳам синчков ҳалқ бўлади. Юқори курсларга чиқиб, «Литературная газета», «Вопросы литературы» каби нашрларни ўқийдиган бўлганимизда айрим домлалардаги фаоллик «сири»ни ўзимизча кашф қилган эдик. Марказий матбуотда бирон долзарб масала кўтарила, бир-икки ойдан кейин улар ҳам шунга ўхшаш мақола билан ўзимизда ярқираб чиқиб қолишарди. Қўйилган муаммо бир, фақат мисоллар ўзбек адабиётидан олинган бўларди. Абдулла ака ана шу одатни худди азалдан билиб, кузатиб юргандек, айни кўнглимизда тутун бўлиб ётган гапларни топиб, юзага чиқараётгандек туюлган эди ўшаңда...

Кўкламга яқин адам билан онам шаҳарга келиб, уларнида бир кеча ётиб кетишиди. Йўлда онам бензин ҳидига ўрганмагани учун кўнгли айниб, касал бўлиб қолипти. Адам таксига ўтқазиб, тўғри Абдулла аканикига олиб келибди. Бу ерда уй таъмиранаётган экан, онамни кабинетдаги диванга ётқизиб қўйишибди. Адам факультетга келиб мени бошлаб борганда онам анча ўзига келиб, Кибриё опа билан гаплашиб ётган экан... Шу баҳонада Абдулла аканинг ижодхонасини ҳам кўриб олдим. Жавонлар тўла жилд-жилд китоблар, машхур ёзувчилар билан тушган суратлар. Хона жуда оддий, камтарин жиҳозланган, диққатни чалгитадиган ортиқча нарсалар йўқ. Абдулла ака негадир кўринмасди.

— Нонга кетдилар, — деди Кибриё опа. — Ҳозир келиб қоладилар. Галати одатлари бор домлангизнинг. Магазинчи таниш. Шундай бораверсалар ҳам бўлади, лекин у киши йигирмата одам бўлса, албатта, энг охирида туриб навбат билан борадилар...

Катта ёзувчининг магазинга бориб у-бу нарсалар сотиб олиши, навбатда туриши, рўзгорга кўмаклашишини сира тасаввур қилмаган эканман, бу гапни эшитиб ниҳоятда ҳайрон қолганман.

Шу куни онам тузалгунча Абдулла ака билан Кибриё опа кўп меҳрибончиликлар кўрсатишиди. Кейинчалик

ошқозоним оғриб, шаҳарга келганимда Абдулла ака таниш докторларга тайинлаб, Кибриё опани қўшиб юборгани, то ташхис аниқ бўлмагунча тиниб-тинчимаганини бир умр унута олмайман.

Эртаси куни хоразмлик курсдош дўстим Янгибой Исмоилов (ҳозир Гурлан туманида тадбиркор) билан бу қутлуғ хонадонда яна меҳмон бўлдик. Шундан кейин ёлғиз ўзим тез-тез келиб турадиган бўлдим. Ҳар гал улкан бир сабоқ, маънавий ибрат олиб, кўнглим тордек кўтарилиб қайтар эдим. Мен учун университетдан олган билимларим бир мактаб бўлса, Абдулла ака суҳбатидан баҳрамандлик иккинчи тарбия мактабига айланган эди. Домланинг ҳам, Кибриё опанинг ҳам тўгрисўзлиги, одамшавандалиги, ҳалол ва камтарона турмуш тарзи ниҳоятда кучли таассурот қолдириди менда. Абдулла аканинг ижодига ихлосим ўн чандон ошиб кетди. Юқорида айтганимдек, у кишининг асарларини, айниқса, ҳикояларини қайта-қайта ўқидим. Бошқа ёзувчиларнинг китобларини ўқиганимда эса уларни тил, тасвир, образ яратиш усуслари жиҳатидан, айтайлик «Анор» ёки «Даҳшат»га қиёслаб кўрадиган бўлдим. Ана шу тарзда кейинги асарнинг ютуғи қаерда-ю, камчилиги қаерда эканини ўзимча топишга уринар эдим. Диплом иши учун мавзу олинадиган пайтда ҳеч иккиланмасдан «Ўтмишдан эртаклар»ни танладим. Л. Толстой, М. Горький, Ф. Гладков, Ойбек, С. Айнийлар яратган автобиографик мавзудаги асарларни ақлим етганча ўрганган бўлдим. Лекин битта муаммо жумбоқлигича қолаверди. «Ўтмишдан эртаклар»да воқеалар ёш бола тилидан ҳикоя қилинса-да, юқоридаги ёзувчиларнинг асарларига сира ўхшамас эди. Абдулла ака ҳикояларида асосан Н.В. Гоголь, А.П. Чехов каби рус ёзувчиларининг анъаналарини давом эттиргани маълум. «Ўтмишдан эртаклар»да кимнинг изидан борган экан? Мана шу жумбоқни аниқлаб олмагунча қиссадаги ўзига хослик сирини ечишим қийин эди.

Бир куни «Синчалак»нинг Москвада босилган янги нашрини кўтариб, Абдулла аканинг ҳузурига йўл олдим. Бояги саволларимни айтган эдим, Абдулла ака қисқагина қилиб гап нимадалигини тушунтириб бердилар.

— Сиз айтган китобларни ўқиганман, албатта. Лекин уларга эргашганим йўқ. Қиссадаги ҳар бир боб алоҳида ҳикоя эканига эътибор бердингизми? Асарга ўтмиш мавзусидаги ҳикояларимнинг мантиқий давоми сифатида қаранг. Шунда у қандай асар эканини билиб оласиз, — деди.

Мен, албатта, бу сўзлар моҳиятини бирданига англаб ололмадим. Қиссани қайта-қайта ўқиб, узоқ мушоҳада қилганимдан кейингина Абдулла ака айтган гапларнинг мағзини чақишга эришдим. Кўз олдимни тўсиб ётган туман тарқаб, атрофим ёришгандек бўлди. Абдулла ака ҳикоячилиқда бир умр давомида эришган юксак маҳоратини бу асарида ажойиб тарзда синтезлаштира олган, чинакам санъаткорлик, чинакам новаторлик намунасини кўрсатган эди. Ана шуларни англаб, ҳис қилганимдан кейин ишим юришиб кетди. Илмий раҳбарим, профессор Гулом Каримовнинг тавсиясига кўра, қисса ҳақида ҳамкорлиқда мақола ёзиб газетага бердим. «Тошкент ҳақиқати» газетасида май ойида чиқаришга мўлжалланган бу мақола зилзила туфайли орқага сурилиб кетди ва мен университетни битириб, ўз қишлоғимда ўқитувчилик қилиб юрган кезларимда (1966 йил 21 октябрь) босилди. Уни Абдулла ака ўқидими-йўқми, билолмай қолдим...

Шу куни хайрлашаётиб, дастхат ёзиб беришни илтимос қилиб, «Синчалак»ни узатдим. Абдулла ака китобни кўриб жуда хурсанд бўлиб кетди. (Москва нашри қалин муқовада, чиройли расмлар билан чиқсан эди.) Қўлига олиб, бирпас ўйлаб турди-да, дабдурустдан:

— Шоир бўласизми ёки олимми? — деб сўраб қолдилар. Бундай савонни кутмаганимдан довдираб қолдим. Қулоқларимгача қизариб кетганини сезиб турибман. «Шеър машқ қилишимни қаердан билиб

олдийкин?» деб ўйлайман нуқул. Кибриё опа Хумсонда бўлганида синчковлик қилиб сўраб-суриштирган, баъзи машқларимни ўқиб кўрган ҳам эди. Демак, иккаласи ўртасида бу ҳақда гап бўлган экан-да!... Нима дейишимни билмай, каловланиб турганимда Абдулла аканинг ўзи хижолатдан кутқазди.

— Келинг, олим бўлақолинг!.. — деди-да, кўк сиёҳ билан: «Бўлажак олим Ортиқбойга» деб ёзиб, имзо чекди. Китобни қўлимга тутқазар экан, «Ёш гвардия» нашриётида «Синчалак» нинг янги нашри чиқаётганини айтди ва: — Яхши китоб бўлган. Озоднинг мақоласиям бор. Уни ҳам оласиз, — деб қўйди...

Кейинчалик ўйлаб қарасам, Абдулла ака оддий дастхат эмас, аслида менга оқ фотиҳа берган экан. Шунча учрашувлар, суҳбатларимиз давомида синчиклаб кузатиб, қўлимдан нима иш келиш-келмаслигини билиб, чамалаб юрган ва тўғри йўлга солиш учун яхши тилаклар билдирган экан. Бу тилак замирида: «Вақтингни беҳуда ишларга сарфламасдан қўлингдан келадиган ишни қил, изланишдан, меҳнатдан эринмасанг, одам бўласан», деган фикр ётганини йиллар оша англаб етдим.

Кузнинг илиқ кунларидан бирида Дўрмондаги боқقا Маҳмуд Саъдинов билан чиқиб, уч-тўрт соат давомида домланинг адабиёт ва санъатга доир қимматли фикрларидан, мулоҳазаларидан баҳраманд бўлганмиз. Баҳтилизга, изма-из университетдаги катта домлаларимиздан бири, профессор Лазиз Қаюмов ҳам келиб қолиб, суҳбат ўз-ўзидан қизиб кетган эди. Гап аввал академик Румянцевнинг «Известия» газетасида босилган «Совет интеллигенциясининг ижодий кучи» номли йирик мақоласи устида борди. Унда долзарб мавзуларда ажойиб асарлар ёзган машҳур рус ёзувчиси Владимир Тендряковнинг «Умри қисқа иш» («Подёнка — век короткий») қиссаси асоссиз танқидлардан ҳимоя қилинган ва бу асар адабиётнинг ютуқларидан бири сифатида баҳоланганди эди. Дилидаги гаплар кўтарилгани

учун Абдулла ака бу мақоладан жуда хурсанд бўлиб ўтирган экан.

— Ҳақиқатни ёқладиган одамлар бор экан-ку, — деган эди у киши очиқасига кўчиб. Сўнг бир неча танқидчининг номини тилга олиб, мақолаларидағи оғаринчилик, хушомадгўйлик, ҳақиқатдан чекиниш каби ярамас иллатларни қаттиқ қоралаган эдилар. Айниқса, шу куни бир танқидчига берилган таъриф сира эсимдан чиқмайди:

— Бу одамнинг ё мияси ишламайди ёки миясидаги баъзи парракчалар қотиб қолган. Шунинг учун тўтри фикр юритолмайди... Мансабдорлиги пайтида мени олдига чақириб шундай буйруқ берди: «Совет оиласи ҳақида бир саҳна асари ёзасиз. Саҳнанинг бир томонида илгор совет оиласи бўлсин, иккинчи томонида қолоқ совет оиласи турсин...» Бунақанги қуруқ буйругу тайёр андаза билан асар ёзиб бўлмаслигини унга ҳеч тушунтира олмадим...

Бир қанча суҳбатда Абдулла аканинг мана шу тарзда дадил фикрлар айтиб, фақат ҳақиқатни ҳимоя қилганининг гувоҳи бўлдим. Унинг шунчаки эрмак учун ёки бирорвнинг кўнглига қараб ёлғон гапирганини кўрганим йўқ. Мана шу фазилати учун у кишига ҳамманинг ихлоси, меҳри баланд эди.

Усмон ҚОСИМОВ

ҲАҚГЎЙЛИК ИБРАТИ

Абдулла Қаҳҳор ҳаёти ва ижоди кўплаб замондошлиримизга ҳам, ёш ижодкорларга ҳам ҳақгўйлик ва жасоратнинг, ҳақиқатга садоқатнинг буюк бир намунаси бўлиб хизмат қила олади. Зотан, муҳтарам юртбошимизнинг адаб таваллудининг 100 йиллигини кенг нишонлаш тўғрисидаги тарихий қарори ҳам А. Қаҳҳорнинг адабиётимиз ривожидаги хизматлари

бекиёс эканлигидан ёрқин гувоҳлик бериб туришини алоҳида таъкидлаш керак. Шу муносабат билан адаб асарларининг нашри хусусида фикр юритмоқчимиз.

Абдулла Қаҳҳор асарларининг беш жилдик мажмуси нашр этилиши машҳур адабимиз хотирасига чуқур эҳтиром ифодаси бўлиши билан бирга, айни вақтда, республикамиз маънавий ва адабий ҳаётидаги муҳим бир воқеа сифатида баҳоланиши лозим.

Жумладан, ёзувчи асарларининг олдинги нашрларида бирмунча қисқартириб босилган ёхуд бутунлай киритилмай қолган қатор асарлари ҳам бу тўпламни нашрга тайёрловчилар ва таҳририят ходимлари томонидан эътиборга олинган.

Бироқ асосий гап янги нашрда адаб асарларининг сон ва ҳажм жиҳатдан анъанавий суратда қенгайтирилганлигидагина эмас, балки турли даврларда яратилган ва ушбу тўпламда деярли тўла қамраб олинган мазкур асарлар ёзувчи ижодий эволюциясини ва унинг гоявий-бадиий оламини янада тўлиқроқ тасаввур этиш имконини беришидан ташқари, ўзбек адабиёти ва танқидчилигининг мукаммал тарихини яратишда ҳам муҳим аҳамият касб этиши ўз-ўзидан равшан.

Шу ўринда Абдулла Қаҳҳорнинг адабиётимиз тарихидаги мураккаб бир даврни ўрганиш борасида сўзлаган ва илк бор ушбу тўпламнинг бешинчи жилдидаги нисбатан тўла эълон қилинган нутқидан қўйидаги бир парчани диққатингизга ҳавола этишни истардик: «Бизнинг 20-йиллар адабиётимиз тарихи ҳозирги туришида камбағал кўринади. Ўз вақтида фақат Абдулла Қодирийгина эмас, каттакон олиму ёзувчи Фитрат, зўр талант эгаси Чўлпон, жўшқин комсомол шоир Боту, сатира ва юморда тенги, тимсоли йўқ ва ўзига хос шоир Сўфизода, 20-йиллар поэзиясини безаган шоирлардан Рафиқ Мўмин, Гулом Зафарий, уста сатирик шоир Абдуҳамид Мажидий сингари қўп арбобларимизнинг ҳам номи ўчган эди. Кейинги вақтларда адолат юз кўрсатиб, буларнинг ҳаммаси бош кўтараётуб-

ди, адабиётимиз тарихига қайтаётибди. Бунга ҳар бир виждонли киши, ҳар бир зиёли бениҳоя хурсанд бўлиши керак. Афсуски, орамизда бу муҳтарам зотларнинг тирилиб, 20-йиллар адабиётимиз тарихини обод қилишига ғашлик қилаётган, ҳатто тўсқинлик қилмоқчи бўлган одамлар ҳам бор. Ҳолбуки, айтилган адид ва шоирлар сафига қайтса, ҳеч кимни ўрнидан тургизмайди, ўзининг бўш турган ўрнига ўтиради, чунки адабиётда ҳеч қачон бирор бирорнинг ўрнини ололмайди, ҳар ким қобилияти, қилган хизмати, қайдаражада китобхоннинг кўнглини олганига қараб ўз муносиб ўрнини ишғол қиласди».

Абдулла Қодирий таваллуди муносабати билан сўзланган бу нутқ, таассуфки, жуда озчиликка маълум эди. Муболагасиз айтиш мумкинки, хийла муракқаб бир вазиятда қаҳҳорона шижаат ва қатъият билан ирод этилган бу нутқ адабий жараён ва миллий тафаккуримизда бошланаётган инқилобий янгилинишнинг дастлабки намуналаридан бири сифатида тингловчиларда катта таассурот қолдирди. А. Қаҳҳорнинг мантиқан бой, самимият тӯла бу нутқи ноҳақ қораланган ва сталинча машъум сиёсатнинг қурбони бўлган қатор адиларимиз ҳаёти ва ижодиётини ўрганиш ва улар меросини ҳалқа қайтаришдек долзарб ва хайрли ишга қўл уришга ўша кезлари ботинолмай, ҳадиксираб турган кўплаб диёнатли олим ва тадқиқотчиларимиз учун жиддий бир туртки, асосли маънавий бир далда бўлиб хизмат қилган бўлса ажаб эмас.

Энг муҳими, атоқли адабиётшунос Озод Шарафиддинов тўғри таъкидлаганидек, Қаҳҳор сингари жасоратли адиларимизнинг бундай ёрқин нутқ ва мақолаларининг аҳамияти нафақат бадиий-эстетик тафаккуримиз ривожида, балки бутун ижтимоий-сиёсий ва маънавий ҳаётимиз тараққиётида ҳам муҳим бир омил бўла олганлигидадир.

Кези келганда, шуни ҳам алоҳида таъкидлаш лозимики, Абдулла Қаҳҳор сингари адиларимизнинг ибра-

томуз ҳақгўйлиги адабиётимизнинг кейинги авлоди вакиллари бўлмиш Асқад Мухтор, Одил Ёқубов, Пиримқул Қодиров, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов ва Ўткир Ҳошимов каби йирик санъаткорларимиз томонидан ҳаётбахш бир тамойил сифатида муваффақиятли давом эттирилаётганлигини мамнуният билан тилга олишимиз мумкин. Биз бу ўринда мазкур адиларимизнинг жаҳон адабиёти дурданалари билан беллаша оладиган гўзал бадиий асарларинигина эмас, балки уларнинг кундалик ва тундаликларини ҳам, фикрлари ва дафтар ҳошиясидаги битикларини ҳам, бир сўз билан айтганда, уларнинг ҳаёт, адабиёт ва бадиий ижод муаммолари ҳақидаги теран ўй-мушоҳадалари ва муҳтасар қайдларини ҳам назарда тутяпмиз. Бинобарин, бу ижодий анъана ҳам адиларимизнинг кундаликлари, ён дафтарларидағи қайд ва фикрларнинг ҳаётний зарурати, ижтимоий-эстетик аҳамиятидан ёрқин гувоҳлик бериб туради.

Абдулла Қаҳҳорнинг кўп йиллик ҳаётий кузатишлари асосида вужудга келган, маънодор ифода ва қочиrimларга бой бўлган бундай фикр ва қайдларни мароқ билан ўқир эканмиз, беихтиёр А.П. Чехов, Л. Толстой, М. Горький ва Ф. Кафка каби машҳур адиларнинг тўла асарлари мажмуаси ёдимизга келади. Дарҳақиқат, бу тўпламларга улуғ адиларнинг етук бадиий асарлари билан бир қаторда кундаликлари ва ён дафтарларидағи характерли фикр-мулоҳазалари ҳам алоҳида китоб ёки боб сифатида киритилиши анъанавий тус олган ва боз устига, улар адабиётшунослиқда ҳам маҳсус ўрганилган. Бинобарин, бу қонуний ва ибратли бир ҳодиса – кундалик ва ён дафтарлар ҳам улуғ адилар ижодий лабораториясининг ўзига хос нозик бир соҳаси, таъбир жоиз бўлса, санъаткор ўй-кечинмаларининг ва адабий-эстетик тафаккурининг ҳам инжа бир гўшаси дейиш мумкин. Қолаверса, ёзувчи маънавий-эстетик қарашларининг узвий бир қисми бўлган шаклан ихчам, мазмунан теран бу қайд

ва фикрлар мураккаб адабий-танқидий жараённинг маълум нуқталарини ёритишга ёрдам бериши билан ҳам дикқатни жалб этади.

Дастлаб шуни таъкидлаш жоизки, Қаҳҳор ижодида ҳам, адабий ҳаётимизда ҳам муҳим из қолдирган «Ҳамқишлоқлар», «Хуснбузар» ёки «Замона ва адабиёт» сингари асарлар ноширлар эътиборидан четда қолган кўринади. Албатта, битта-иккита ҳикоя ёки мақоланинг киритилиш-киритилмаслиги муайян тўпламнинг мазмуни ва гоявий йўналишини тубдан ўзгартириб юбормайди. Бироқ бу асарларнинг ижодий тарихи ва тақдири кўп жиҳатдан характерлидир. Чунончи, ёзувчинг адабиётшуносларимиз томонидан ўрганилмаган «Ҳамқишлоқлар» ҳикоясида ўз даврининг муҳри, аниқроғи, нуқси аниқ сезилиб туради. Яъни, урушдан кейинги даврда ҳукм сурган «конфликтсизлик назарияси» ва мадҳиябозлик каби иллатлар адабиётимиз ривожига, жумладан, Қаҳҳор асарларига қанчалар салбий таъсир ўтказганлигини мана шу биргина ҳикоя мисолида ҳам яққол кўриш мумкин.

Ҳикояда «Социализм» колхозининг урушдан кейинги оғир йиллардаги ҳаёти акс эттирилади. Лекин ҳикояни ўқиган ўқувчи кўз олдида эллигинчи йиллардаги оғир қишлоқ ҳаёти эмас, балки қандайдир замонавий бир шаҳар манзаралари гавдаланиши турган гап. Масалан, колхоз ҳаётининг кечқурунги манзараси бир ўринда шундай тасвирланади: «Биз боққа кирганда хиёбонларда одам кезар, қизил чойхона ва қироатхона гавжум, гулзорда икки одам бўйи отилиб, ранг-баранг чироқлар ёғдусида юз товланиб тушаётган фонтан атрофида болалар у ёқдан-бу ёққа югуришар эди». (Ҳикоя ва очерклар. Ўздавнашр, 1955, 10-бет.)

Ҳаёт ҳақиқатидан узоқ бўлган бундай «гўзал лавҳа»ларни ўқир эканмиз, беихтиёр бошқа адиллар ижоди учун ҳам муштарак бўлган нохуш бир ҳолат хаёлимиздан ўтади. Яъни, Қаҳҳордек ҳақгўй ёзувчинг ҳам баъзи асарларида санъатнинг муқаддас

реалистик принципларидан бир қадар чекинишга мажбур бўлганлигини ўша даврдаги ҳукмрон мафкурунинг ҳамда унинг дастёрига айланган танқидчиликнинг асоссиз талабларига ноилож ён берганлигини ва оқибатда шундай бўяб-бежашлар кўпайиб кетганлигини сезиш қийин эмас. Шунингдек, бу ҳикояда машҳур «Синчалак» қиссасидаги кўплаб воқеа ва характерларнинг дастлабки чизгиларини ҳам учратиш мумкинки, булар ҳам мазкур асарнинг ўқувчилар учун ва айниқса, тадқиқотчи-адабиётшунослар учун муайян адабий-тарихий қимматга эга эканлигидан гувоҳлик беради.

Баҳодир КАРИМ

БИР ТАҚРИЗ ТАЛҚИНИ

Абдулла Қаҳҳор ўзбек адабиёти тарихида талабчанлиги, адабий ҳодисаларга жиddий муносабатда бўлганлиги билан машҳур. У ўз даврида барча ёшу кекса адиллар ижодига доимо юксак талаб ва мастьулият билан қарагани маълум. Адаб ўзини шунга ҳақли санагани аниқ. Зероки, Абдулла Қаҳҳор ўз ижодига ҳам худди шу зайлда шафқатсиз қараган.

Абдулла Қаҳҳор «Ҳаёт ҳақиқатидан бадиий тўқимага» деган мақоласида: «Мен ҳаммаси бўлиб саксонга яқин ҳикоя ёзганман, лекин 1957 йилда чиққан танланган асарларим тўпламига шулардан фақат 26 тасини киргизиши лойиқ кўрдим, холос. Тўпламга кирмаган ҳикояларимнинг бир қисми ёзувчилик фаолиятимнинг дастлабки даврида ёзилган, уста кўрмаган шогирднинг машқлари, бир қисми ўзимга боғлиқ ва боғлиқ бўлмаган сабабларга кўра бўш, жуда бўш чиққан», деб ёзади. Адабий-эстетик қарашлари маълум даражада шакллангандан кейин ижодининг ilk даврига, хусусан, «Оlam яшаради» тўпламига ниҳоятда жиddий танқидий муносабатини баён этади. Мажмуудаги қўргина ҳикояларнинг «илҳомсиз,

дардсиз» ёзилганини тан олади. Зотан ёзувчининг ўзи айтмоқчи: «Нима бўлиб илҳомсиз ёзиб қўйган ёзувчи, ўзини билса ёзганидән пушаймон, хижолат бўлади».

1932 йилда нашрдан чиққан «Қишлоқ ҳукм остида» деган китобининг ноёб бир нусхаси ҳозирда Абдулла Қаҳҳор уй-музейида сақланади. Китобга «ноёб» сифати берилишига боис шуки, унда Абдулла Қаҳҳор қўлининг излари бор, унда адабнинг назари, нафаси сезилади. Энг муҳими, уни варақлаган киши адабнинг ўз ижодига, сўзга нақадар талабчан эканига гувоҳ бўлади. Китоб саҳифалари таҳрирдан лолазорга айланган ва охирги саҳифага айнан 1932 йил санаси ёзиб қўйилган. Қаҳҳоршунос О. Шарафиддинов гарчанд: «Қишлоқ ҳукм остида» қиссасининг энг муҳим томонларидан бири шундаки, асар ҳажман кичкина бўлса-да, унда колективлаштириш жараёнидаги синфий кураш тасвирига кенг ўрин берилган», дея андиша билан мулоҳазалар айтган бўлса-да, асарнинг жиддий камчиликлари борлигини, хусусан, бадиий савиянинг юқори эмаслиги, қаҳрамонни «бевосита ҳаракатда кўрсатиш ўрнига кўпроқ ўринларда унинг ҳақида оддий ахборот берилгани» каби нуқсонлар устида тўхталади. Бизнингча, «Қишлоқ ҳукм остида» ва «Оlam яшаради» китобларига энг одил ва энг тўғри баҳо – бу адабнинг ўз муносабатида, яъни уларни кейинги ўттиз йиллик ижод даврида қайта нашр этишини раво кўрмаганида намоён бўлса ажаб эмас.

Адабиёт майдонида маза-матрасиз, бадиияти саёз, мазмуни камбағал асарларнинг урчиб кетиши адабга маъқул келмайди. А. Қаҳҳор бу масалада энг аввало ўзини ўзи тафтиш, аёвсиз танқид қилиб, тергаб турган эди. Айни чогда бошқа қаламкашлар ижодига ёзган тақриз-мақолалар моҳиятида ҳам шу ҳолни кузатиш мумкин. 1940 йилда Сайд Аҳмаднинг «Тортиқ» номли ҳикоялар тўпламига, 1948 йилда ёзувчи ва журналистларнинг асарлари жамланган, «Тортиқ» номи билан нашр қилинган мажмууга тақриз ёзади.

Абдулла Қаҳҳорнинг адабий-илмий меросида, хусусан, тақризлар ичида Маъруф Ҳакимнинг «Ҳаёт қўшиғи» деган ҳикоялар тўплами хусусидаги мулоҳазалари мухим. Тақриз-мақоланинг ҳажми катта ва энг мухими, унда адибнинг адабий-назарий қарашлари ўз ифодасини топган. «Ҳаёт қўшиғи» тўгрисидаги мақола «Қизил Ўзбекистон» газетасининг 1940 йил 27 сентябрь сонида, шунингдек, «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» журналининг 5-сонида икки марта нашр қилинади. Мақоланинг қисқартирилган, давр тақозосига кўра таҳрирдан чиққан нусхаси 1968 йили «Ёшлар билан сухбат» китобида ҳам босилади. Абдулла Қаҳҳорнинг 1987 йилда чоп этилган беш жилдлик асарлари тўпламининг бешинчи жилдига Кибриё Қаҳҳорова мақоланинг 1940 йилги асл нусхасини қайта нашрга тайёрлаб киритади...

Абдулла Қаҳҳор адабий асарларни тадқиқ этганда ҳам адабиётнинг фойдасига, сўзнинг маъно-мазмунига эътибор бергани аниқ сезилади. Адибнинг уй-музейида Маъруф Ҳакимнинг 1939 йилда нашр қилинган «Ҳаёт қўшиғи» номли ҳикоялар тўплами бор. Ушбу тўплам шу номда ёзилган тақриз учун асосий манба бўлиб хизмат қилган. Бу ноёб китоб нусхаси А. Қаҳҳорнинг ўзи ёзмоқчи бўлган мақоласи устида қай тарзда қунт билан жиҳдий ишлаганини, мухокама қилинаётган адабий-назарий масаланинг кўлами кенгайиб, жаҳон адабиёти намуналари билан қиёслашга ўтиб борганини кўрсатади.

Бизнинг тасаввуримизча, А. Қаҳҳор ўша тўпламни камида уч марта ўқиб чиққан. Чунки бу китоб саҳифаларининг ҳошияларида унинг қизил қаламда, яшил ва сиёҳ рангли ручкаларда қўйган турли белгилари, ёзувлари муҳрланиб қолган.

Абдулла Қаҳҳор мақолани қўл учиди, йўлигагина ёки аллақандай ўткинчи мажбурият остида ёзган эмас. Унда ўттиз ёшдан эндиғина ошган ижодкорнинг адабий-эстетик концепцияси акс этган. Тақриз-мақола ана шу нуқтаи назардан аҳамиятлидир.

А. Қаҳҳор китобни чизиб ўқиган; пайдо бўлган дастлабки фикрни ўша саҳифа чеккасига ёзган. Шу маънода «Ҳаёт қўшиғи» китобида турли чизилган ўринлар, турли белгилар, сўзлар, сўз биримлари, гаплар, айрим ҳикояларнинг ҳошияларида, боши ёки охирида фикр-мулоҳазалар, баъзан русча, ўзбекча, баъзида арабий ёки лотин имлосида ёзиб қўйилган.

«Ҳаёт қўшиғи» китобига «Ҳаёт бошланиши», «Рашк», «Ҳаёт қўшиғи», «Яшасин дўстлик», «Учрашув», «Қаҳрамоннинг ўлими», «Назир», «Бўта» номли ҳикоялари киритилган бўлиб, мундарижадаги белгиларга кўра улардан иккитаси — «Бўта» билан «Рашк» тақризчига нисбатан маъқул келган (уларнинг тўғрисига қўшув аломати қўйилган), учтаси «Ҳаёт бошланиши», «Яшасин дўстлик», «Қаҳрамоннинг ўлими» маъқул келмаган (буларнинг тўғрисига айирув аломати қўйилган), қолган иккита ҳикоя тўғрисига ярим қўшув аломати қўйилганидан ўртacha муносабатда бўлганини англаш мумкин.

Абдулла Қаҳҳор тақризида ҳикояларни хронологик тарзда таҳдил қилмайди. Аввал «Қаҳрамоннинг ўлими»га эътибор беради. М. Ҳакимнинг биринчи ҳикояси эканини айтади. Бу ҳикоянинг биринчи эканини А. Қаҳҳор қаердан билган? Ҳикоя охирида ёзилган санаси кўрсатилган эмас. Аммо сарлавҳа тепасида қалам билан лотин алифбосида «Шу ҳикоя биринчи ёзган ҳикоям» деган бир ёзув бор. Хўш, бу китобни авторининг ўзи А. Қаҳҳорга тақдим этмаганмикин? Балки шунайдир. Аммо китобда муаллифнинг дастхати йўқ. Аввалги бетларидағи белгига кўра «Сигнальный» деган мухрдан кейин яна расмий руҳсатлар учун қўйилган иккита мухр, кейинги бетда эса «Личная библиотека Абдулла Каххара №544» деган ёзув бор. Бироқ дастхат йўқ. Фикримизча, китобнинг «Сигнальный» нусхасини А. Қаҳҳорга муаллифнинг ўзи олиб келиб берган кўринади.

А. Қаҳҳор китобни жиiddий ўқииди. «Ҳаёт бошланиши» ҳикоясини кўп чизгилаган эмас. Ўқиши жараёнида «Возможно», «Любовь», «Ну!» каби ёзувлар қўйилган.

Бир жойда (8-бетда) мантиқ бузилганини сезган Қаҳ-хор «доктор ифлос, хотинни уйни тоза тутиш учун ола-ди! (Посторонный факт)», дега ёзиб қўяди. Доктор Мурод билан Динор ўртасидаги муносабатларни тасвираётган М. Ҳаким доктор уйидаги «супуринди»ни, Динор уйининг покизалигини тасвирлайди. Юқоридаги тақ-қосни «посторонний факт» деган гапни А. Қаҳҳор шу гайритабиий тасвирдан келиб чиқсан ҳолда айтади. Ҳи-кояning охирги саҳифасида «Новая жизнь. Люди нового типа», «Ҳаёт занжирининг бир ҳалқаси бўлиш – қонун. Автор буни ўзи билмайди. Янги одамлар тўгрисида ёзdim деб ўйласа керак!» деган ёзув бор. А. Қаҳҳор қаҳрамон табиати билан тасвир ўртасида зиддиятни кўради. Шу боис «Автор ўз қаҳрамонига тўгридан-тўгри тухмат қиляпти», деб ёзади тақризда.

Бадий деталь ҳикояда ишлаши керак, ёзувчининг асосий гоясига хизмат қилиши лозим. А. Қаҳҳор Мурод-нинг табиатига тўгри келмайдиган бадий деталлар учун ёзувчини танқид қиласди. Аслида А. Қаҳҳор айнан мана шу ҳикоя мисолида танқидни яна кучайтириши мумкин эди. Бунга мисоллари ҳам бор эди. Масалан, Динорнинг отаси ҳикояning бир-икки жойида йўталади. Аммо йўтал ҳикоя учун хизмат қилмайди. Шуни сезиб турган А. Қаҳҳор «Чехотка! Зачем?» деб ёзади. Бу фактни тақризда ишлатмайди.

М. Ҳакимнинг «Рашк» ҳикояси сарлавҳаси ёнига «Синаш» сўзи ёзилган. Демак, А. Қаҳҳор бу ҳикояни шундай номлаш маъқул деган фикрга борган. Аммо тақриз-мақолада уни «Бахиллик» деб аташ тўгри бўлар эди, деган гапни айтади. Чунки икки ёш ўртасидаги ўзаро дўстлик, севгига ўхшаш нарсага рашкми, баҳил-ликми аралашади. Воқеликни ҳикоя қилувчи йигит қизнинг муваффақиятини кўра олмайди. Шу боис у: «Мени бутунлай ақлимни олган, газаблантирган нарса – рашк ва баҳиллик ўти эди», дейди. Покиза туйгули қилиб тасвирланаётган қиз бундай пасткаш йи-гитдан воз кечади. Шу хусусда мактуб ёзади. А. Қаҳҳор

М. Ҳакимнинг гоявий мақсади ноаниқлигини айтади. Агар адабнинг мақсади аниқ бўлганида гўзал бир қиз образи тасвири, унинг маънавий тозалигини бундан ҳам таъсирироқ қилиб берган бўларди. Чунончи А. Қаҳҳор айтмоқчи: «Мақсад аниқ бўлмагани учун ҳикоя ҳам хирароқ бўлиб чиқади. Ҳалиги қизнинг баъзи бир қилмишлари баҳил йигитга «кўп вақт мендан уни-буни сўраб ўз ишини битказаётган экан-да», дейиш ҳуқуқини беради ва шундай дейди ҳам. Бу қиз образини бузади, унга меҳр қўйган китобхонни хафа қиласди». Қиз образининг теранлигига йигит томонидан берилган ана шу ёрдам ортиқча. Зоро, Чеховдан таълим олаётган А. Қаҳҳор ортиқча деталлар, тафсилотларнинг зарарини ҳам яхши англайди. Ўша жойда Чеховнинг қуйидаги фикрларини келтиради: «Бир парча мармардан кишининг юзини ясаш учун шу юзга алоқаси бўлмаган бирон бўртиқни ҳам қолдириш керак эмас – ҳаммасини тарашлаб ташлаш керак».

Бу ҳикоя, гарчанд А. Қаҳҳорга нисбатан маъқул келган, айрим саҳифа ҳошиясига «яхши», «хорош» сифатларини ёзиб қўйган бўлса-да, ҳикоядаги камчиликларни юқоридаги тарзда кўрсатиб беради. Тилдаги нўноқ жумлаларни ҳам танқид қилиб ўтади. Ҳикоя охирида «Хорошее испытание человеческого качества. Новое в любви», деган сўзлар ёзилган. Ҳикояда камчиликлар бор. Бироқ қайсиdir маънода ҳикоя А. Қаҳҳорга маъқул келганини англаш мумкин.

Абдулла Қаҳҳор тўпламга ном қилиб олинган «Ҳаёт қўшиги» деган ҳикояни ўқиши жараёнида жуда кўп чизғиламайди. Ҳикоянинг ўзи ихчам. Унда Қипчоқ отанинг ўлим тўшагида ётиши тасвирланади. Ҳаёли пахта планини бажариш билан банд. Бунга раиснинг ёрдам бериши, отбоқарнинг от бермаслиги, ўғилларининг чойхонада эканлиги, докторни айтиб келиш каби ҳодисалар илова қилинади. Қаҳҳор ҳикоянинг структураси бузилган, деб ҳисоблади. Ҳикоянинг таҳлили

учун аввалги ўқишида бир оғизгина қилиб «Суть в чём?» деб ёзиб қўяди. Кейинги ўқишида эса «Идеяси аниқ эмас» ёзувидан кейин рақамлар билан учта нарсага диққат қиласди. «1. Чол план олиб алаклади. 2. Кампир бориб айтмагунча ҳеч ким ёрдамга келмайди. 3. Отбоқар доктор олиб келгани от бермайди (бу нимани кўрсатадиган факт)». Қаҳҳор томонидан ҳикояни ўқигандан кейин ёзиб қўйилган муҳим белгилар шу. Аммо бу фикр-мулоҳазалар тақриз-мақолада ҳар бири алоҳида аҳамият касб этади. Бу фактлар ўзига хос назарий моҳият билан сўзлайди. Қаҳҳор назарида план олиб ўлим тӯшагида алаҳисираб ётган Қипчоқ отанинг ҳоли ишонарли тасвирланган эмас. Ҳеч ким уни кўргани ҳам келмайди, бирор бу касалга нима бўлди ҳам демайди. «Холбуки, — деб ёзади тақризчи, — Қипчоқ отанинг жуда оғир аҳволда ёттани ҳақидаги хабар авторнинг тили билан айттанда «Уч кундан бери ёгаётган қордай бир текис бутун қишлоққа тарқалади». Бирор хабар олиш у ёқда турсин, докторга боргани от сўралганда колхоз отбоқари бермайди. Ҳикоя идеясини очишда отбоқарнинг от бермаслик фактининг қандай аҳамияти бор? Буни автор нима учун киргизган?» Бу саволнинг ўзида жавоб ҳам бор.

Энг муҳими, воқеликни тасвирлаётганда муаллиф ишонарли қилиб ҳақиқатни ёзиши лозим. Ёлгон ёзса, бирор ишонмайди. Қолаверса, «адабиётда ёлгоннинг катта-кичиги йўқ. Ҳаммаси ҳам баравар зарарли», деб ёзади Қаҳҳор ушбу тақризида.

Абдулла Қаҳҳор мазкур ҳикоялар тўплами ҳошияларига, ҳар бир ҳикоянинг охирига ёки аввалига ёзиб қўйган фикрларни кенгайган тарзда мақолада ўз мақсади йўлида ишлатган.

М. Ҳаким «Яшасин дўстлик» ҳикоясини «новелла» деб атаган. Бундай термин А. Қаҳҳор назаридан четда қолган эмас. Ҳикоянинг сарлавҳаси тепасига шундай жумлаларни ёзади: «Ҳикоя эканига ўзи ҳам шубҳа қиласди. Новелла деб қутулмоқчи. Новелла Декамерон

ҳикоялари маъносида бўлса тўғри келмайди. Ҳозир новелла ҳикоянинг ўзи».

Қаҳҳор бу ҳикоянинг таҳлилида ҳам асосли мулоҳазалар билдиради. Муаллифнинг бир қатор камчиликларини айтади. Авторнинг мақсади аниқ эмас. Айрим саволлар очиқ қолган. Бунга на авторнинг ўзида ва на китобхонда жавоб бор. Муаллиф ҳикоядаги ноаниқликларга унга «Новелла» деб ёзиб қўйиш билан жавоб бермоқчи бўлди. А. Қаҳҳор тақризида юқоридаги фикрни кенгайтириб ёзади: «Гўё новелла деган билан унга бир маъно киради. Гўё китобхон: «Э, бу новелла экан, новелла шунаقا бўлса керак», деб қўя қолади». Муаллифнинг ўз ҳикоясини новелла деб атагани А. Қаҳҳорда бундан бошқа жиддий назарий гапларни айтишга ҳам туртки беради. Жумладан ёзади: «Новелла нима? Ҳикоя эмасми? Фарбий Европа адабиётида бу термин биздаги ҳикоя маъносида юритилади. Чехов, Мопассаннинг ҳикоялари новелла эмасми? Горькийнинг, масалан, «Челкаш»и новелла бўлганидек, Боккаччо, Генрининг новеллалари – ҳикоя, Горький ҳикоялари билан, масалан «Баҳори дониш» ҳикоялари бир-биридан фарқ қиласа экан, унинг бири новелла, бири ҳикоя эмас. Бу фарқ конкрет тарихий шароит, адабий стиллардан келиб чиқади. Автор нима деяёттанини ўзи билмай чулдираса, новелла чиқмайди». Дарҳақиқат, М. Ҳакимнинг бир ҳикояси жанрини «Новелла» деб номлашининг ўзиёқ, А. Қаҳҳорнинг бир дунё фикр-мулоҳаза айтишига сабабчи бўлган. Бу фикрларда адабиёт учун фойда бор, албатта.

А. Қаҳҳор М. Ҳакимнинг бошқа ҳикояларини ҳам шу зайлда жиддий текширади. Айниқса, ҳикояларнинг тилидаги қусурларни кўрсатади. Айрим ўринларда матнданаги сўзлар ўрнига, масалан, «майин шамол» бирикмаси ёнига «ел, шабада» вариантларини, «юзини тўсди»нинг тагига чизиб, тагига «беркитди» сўзини, икки жойда «Ехе... Ехе» деган йўтални англатувчи товуш ўрнига «Кхе!» вариантини ёзиб қўйган.

А. Қаҳҳор шу тарзда, асосан, ҳикояларнинг камчиликларини кўрсатади. Тақризнинг хulosса қисмида эса қуидагиларни ёзади: «Ҳаёт қўшиғи»ни ҳозир майдонда бўлган кўп ҳикояларга таққослаб, қиёсий баҳо берадиган бўлсак, бугун айтилган гапларнинг охирига каттакон бир «аммо» қўйиб, анча мақташимиз ҳам мумкин эди. Маъруф Ҳаким бундай мулоҳазаларга, қиёсий мақтовларга муҳтоҷ эмас. Унинг кучи бор, лекин етилган эмас, у ишлай олади, лекин бир оз эринчоқ». Ўша 40-йилларда «ёш, талантли, умидли» деб қаралган Маъруф Ҳакимнинг адабиётимиз тарихидаги ҳоли барчага маълум...

1937 йилда «Сароб»га мукофот берилиши муносабати билан адаб Иттифоқни кезиб чиқиш имконига эга бўлган эди. Шунда Москвадан олти қутида жаҳон адабиётининг намуналарини олиб келади. Бу китобларнинг жиддий мутолаасидан кейин ўз ижодига ҳам, «Ҳаёт қўшиғи» каби тўпламларга ҳам шу мезон ва талаблар билан қаради. Шу боис тақриз аввалида, Гончаров, Добролюбов, Чехов ва Л.Толстойларни тилга олади. Таққослаш ўрни келганида Жек Лондон ва унинг қаҳрамонларига мурожаат этади.

Умуман айтганда, юқорида келтирилган далиллар А. Қаҳҳордек талабчан адабнинг ижод лабораториясини, оддий бир тақриз ёзиш учун манбани нақадар чуқур ўрганганини кўрсатади. Ёзувчи М.Ҳакимнинг ушбу «Ҳаёт қўшиғи» тўплами баҳонасида бадиий асар гояси, ҳикоя жанрининг хусусияти, бадиий асар тили, тасвирий воситалар, бадиий тасвирдаги ҳаққоният, бадиий деталларнинг ҳикоядаги ўрни, муаллиф, қаҳрамон ва китобхон муносабатлари, мотивировка, шунингдек, «ёзувчилик маҳоратининг энг муҳим жиҳати» (А.Қаҳҳор таъбири) бўлган психологик саҳналар юзасидан қимматли адабий-назарий фикр-мулоҳазаларни баён этади.

Абдулла Қаҳҳорнинг ушбу тақриз-мақолосидаги қарашларга келажақда ҳам мурожаат қилинади, албаттга.

МИЛЛАТПАРВАР

Адабиёт, Абдулла Авлоний таъбири билан айтганда, «ҳар бир миллатнинг дунёда борлигини кўрсатадургон ойнаи ҳаёти». Зеро, миллатнинг миллат эканини белгиловчи бирламчи омил – унинг тили ва адабиётидир. Буюк Чўлпоннинг «адабиёт яшаса миллат яшар» дейиши шундан. Модомики шундай экан, ўзини ҳурмат қилган миллат адабиёт равнақига эътибор беради, унинг ривожи учун куёнади. Мамлакатимиз раҳбари имзолаган «Ўзбекистон халқ ёзувчиси Абдулла Қаҳҳор таваллудининг 100 йиллигини нишонлаш тўғрисида»ги тарихий аҳамиятга молик қарор бизда миллий адабиёт тараққиётига бўлган эътибор давлат сиёсати даражасига кўтарилганининг яна бир далилидир.

Ижод аҳлига кундай аён: Абдулла Қаҳҳор буюк миллатпарвар эди, адабиёт тақдири учун қайгурган ҳақиқатпараст адаб эди. У миллат ўзлигини англамоги, тараққийга эришмоги учун, аввало, миллий адабиёт юксалиши зарур деб билди. Бунинг учун, биринчи навбатда, адабий танқид ривожини муҳим санади. «Сароб», «Қўшчинор чироқлари». каби бадиий савияси баланд романлар, «Оғриқ тишлар», «Тобутдан товуш», «Аяжонларим» сингари бетакрор пъесалар, наинки ўз даври, ҳатто бутунги кун учун ҳам аҳамиятли бўлган ҳикоялар ёзган адабнинг адабий танқидга алоҳида эътибор берганининг сабаби шунда. Ёзувчининг бу борадаги ижоди бугун ҳам аҳамиятини йўқотган эмас. «Поэзия юксак санъатдир», «Болалар адабиёти тўғрисида», «Ҳозирги сатирамиз устида», «Ҳаёт ҳодисасидан бадиий тўқимага» ва бошқа адабий-танқидий асарлари бунинг далилидир.

«Бизда адабий танқид ҳаддан ташқари заиф», деб ҳисоблаган Абдулла Қаҳҳор бунинг «адабиётимиз учун қанчалик зиён» эканини, шу боис «адибларимизнинг бор кучи ишга тушмай... қолиб кетаётгани»ни қуйиниб

таъкидлаган эди. Ёзувчининг фикрича, «Бу кучни ишга солиш учун адібнинг ижодига кўз-қулоқ бўлиш, шу асосда унинг даражасини белгилаш, шу даражага яраша унинг олдига талаблар қўйиш керак».

Абдулла Қаҳҳорнинг 1940 йили ёзилган «Ҳаёт қўшиғи» мақоласида акс этган бу фикрлар ўша кезлари нечоғлик аҳамиятли ҳисобланган бўлса, бугун ҳам шунчалик долзарбdir. Аёнки, адабий танқид бундай мавқега кўтарилимоқ учун адабий жараёндан олдинда бормоги, унинг ютугини ҳам, айбу нуқсонини ҳам очиқ-оидин кўрсатадиган ойна вазифасини ўтамоги зарур. Абдулла Қаҳҳорнинг мунаққид тутумини белгиловчи мазкур қарашлари шу жиҳатдан ҳам муҳим.

«Танқид сараламоқдир» деган эди Маҳмудхўжа Беҳбудий. Абдулла Қаҳҳор ҳам танқидни миллий адабиёт ривожида муҳим ўрин тутувчи ҳодиса деб билди. Бу соҳа вакиллари олдига улкан талаблар қўйди. Адібнинг савиясиз танқидчиларга танбеҳ ўлароқ битилган қўйидаги сўзлари ҳам бунинг исботидир:

— Бу ерда нима иш қиласман? — деб сўрайди қаҳрамон.

— Мана бу шланг, — дейишади унга, — қаерда ўт ва тутунни кўриб қолсанг, дод деб сув сепаверасан.

Қаҳрамон бу ишга ярайди, лекин унинг олдида на чироқ ёқиб бўлади, на папирос чекиб — дод солиб сув сепаверади.

Фаросатда шунга teng келадиган танқидчидан Худо сақласин.

Абдулла Қаҳҳор ҳақиқатпараст эди. Бунинг замирида ҳам адібнинг миллатпарварлиги турган. Унинг 1967 йили ёзган мана бу сўзлари ўша замон учун жасорат бўлганини тан олмаслик мумкин эмас: «Кўпгина оиласларда болалар ўз она тилисини мутлақо билмайди! Бу ота-онани заррача ҳам ташвишга солмайди. Баъзи бир оиласларда бола ўз она тилисида гапиргани номус қиласи! Баъзи одамлар шуни интернационализм дейишади. Бунинг нимаси интернационализм?».

Барча тиллар бирлашиб, умумшуро тилига айланиши ҳақидағи сохта назариялар ишлаб чиқылған, миллияттага доир нимаики бўлса, йўқ қилишга зўр берилган бир замонда она тилини бу тарзда ҳимоя қилиш учун чинакам фидойилик керак эди, миллатпарварлик зарур эди. Абдулла Қаҳҳорда ана шу фазилатлар мужассам бўлгани аён. Адібнинг қуйидаги фикрлари ҳам буни тасдиқлайди:

«Кўчада бирор одам қоидани бузса, дарров милиционернинг ҳуштаги «чур»иллайди, қоидабузар мўмайгина жарима тўлайди. Нега энди тилимизни писанд қилмайдиганлар, уни ҳар қадамда бузиб расво қилаётгандарнинг мушугини ҳеч ким «пишт» демайди?».

Абдулла Қаҳҳорнинг миллатпарварлиги фақат публицистик мақолаларидағина ифодаланмаган, бадий асарлари замирига ҳам сингиб кетган. Адібнинг биргина 1956 йили чоп этилган «Минг бир жон» ҳикояси таҳдили ҳам ушбу фикрни тасдиқлайди. Бизнингча, бу ҳикоядаги кўп йиллар давомида қасаллиқдан азоб чекиб келган, асар қаҳрамонлари таъбири билан айтганда «ичига ботиб кеттан кўзларини катта очиб ётган хаста, хаста эмас, ўлик..., сап-сариқ терию суяқдан иборат бўлган мурда» – Маствура Алиева сиймоси рамзий маънога эга. Бу қаҳрамон тимсолида, бизнингча, Абдулла Қаҳҳор фақат пахта даласию кетмондан бошқани билмайдиган, бутефослар, турли химикатлар таъсирида ранги заъфарон бўлган, етти пушти номини ҳам билмаган қасалликларга гирифтор қилинган, мустамлака шўролар сиёсати боис ҳақ-хукуқидан, эркидан мосуво этилган миллатни тасвирлаган. Лекин шундай оғир аҳволга тушган бўлишига қарамай, ўзбек ҳаётта муҳаббат билан яшади. Маствура унинг ўлимини қутиб тобут кўтариб кирганларида ҳам яшашдан умидини узмагани сингари, таназзул гирдобида туриб ҳам, миллат ёргу кунларга, нурли истиқболга ишончини йўқотмади.

Ҳикояда бир лавҳа бор. Ундаги ровий – ҳикояни сўзлаб берувчи қаҳрамон узоқ сафарга кетади ва бир неча йил давомида Маствуранинг тақдиридан бехабар

қолади. «Лекин уни (Мастурани – Н.Ж.) тез-тез эслар эдим, – дейди ровий, – бу тоқати тоқ, жони темирдан инсоннинг тузалиб кетишини, яшашини, узоқ умр кўришини унинг ўзидан ҳам кўпроқ тилар эдим. Шунинг учун орадан уч йил ўтгач, Акрамжонни бир бегона хотин билан кўрганимда дод деб юбораёздим».

Ровий назарда тутган бу «бегона хотин», аслида, у яхши танийдиган ўша «...сап-сариқ терию суяқдан иборат бўлган мурда» ҳолида ҳам ҳаётга муҳаббатини ўйқотмаган Мастура эди.

Ўзбек Ватанни онага менгзайди. Тарихда ҳам шундай бўлган, бугун ҳам. Фитратнинг «Бир ўзбек йигити тилидан» мансурасида Ватан бош-оёғи яланг, танасида ададсиз қамчи излари, кўксидаги яраларидан қон томаёттан ҳолсиз, дармонсиз аёл тимсолида тасвирланади. Бу тимсол, бу хаёл ўзбек йигитини ташида ҳам, ўнгида ҳам таъқиб этади. Ўзбек йигити «ғамли она» – «муқаддас Турон» хаёли билан муроқабага киришади. Ундан айрилмоқни ўзи учун ўлим, унинг учун ўлмоқни эса тириклик дея ҳисоблайди. Уни қутқармоққа онт ичади. Шеърнинг якуний мисралари қўйидагича:

*Устимга инсонлар эмас, шайтонлар қўшуни келса,
Оёғумга занжирлар эмас, жаҳаннам илонлари сорилса,
яна сен сари кетарман.*

*Дунёнинг бутун балолари бошимга тўкулса,
Зулм тифининг темир тиконлари кўзларимга кирса,
яна сени қутқарарман.*

*Мен сенинг учун тирилдим,
Сенинг учун яшарман...*

*Ўлим, сенинг ўлимингни истаганларга!
Нафрат, сени кўмгани келганларга!*

Шу биргина мисол ҳам кўрсатиб турибдики, Ватани, аёл, она тимсолида тасвирлаш миллий адабиёти-мизнинг хос хусусиятларидан. Ушбу муқояса ҳам тасдиклайдики, Абдулла Қаҳҳорнинг «Минг бир жон»да хаста аёл образига мурожаат этиши бежиз бўлмаган.

Лекин у аёл зоҳирдагина хаста. Ботинда эса ҳаётсевар, матонатли, қудратли.

Ёзувчи некбин кайфият билан тасвиrlаганидек, хаста аёл – она-Ватан дардини итқитиб ташлай олди. От устида лочиндай учиш даражасига етди. Шунинг ўзиёқ адаб «Минг бир жон»да дарду изтиробдан – истибдоддан озод бўлиш салоҳиятига эга она-Ватан тимсолини тасвиrlагани далилидир. Ёзувчининг орзулари ушалди. Адаб умид қилган истиқлол бутунги баҳтиёр авлодларга насиб этди.

Абдулла Қаҳҳор, барча мутахассислар яқдил эътироф этганидек, чинакам сўз заргари эди. Бу ҳам унинг миллатпарварлигидан. Негаки, миллатни ҳурмат қилган ижодкор унинг мавжудлигини тасдиқловчи «хужжат» бўлган тилини ҳам ҳурмат қилиши, эъзозлаши шарт. Шунинг учун ҳам адаб сўзни исроф қилишдан бениҳоя эҳтиёт бўлган. Асар матнини қайта ишлаш заҳматидан лаззат олган. Романлари, ҳикояларининг тили ҳам унинг сўзга эътибори, эҳтироми исботидир.

Таъкидлаш керакки, сўзга бўлган юксак масъулияти туфайли Абдулла Қаҳҳор асарларида ишлатган жуда кўп сўзлар афоризмга айланиб кетган. Мана, улардан айримлари:

– Шеър – кўнгилнинг ойнаси, кўнгилда нима бўлса, шу акс этади.

– Ёзувчи бирон ҳодисага ўқувчида муҳаббат ёки нафрат ҳисси қўзгатиши учун аввал ўша ҳис ўзида бўлиши керак.

– Куйдириш учун куйиш, ардоқлаш учун ардоқланиш шарт. Бусиз бўлмайди. Ҳис қилинмасдан ёзилган нарса қофоздан қилинган гулга ўҳшайди.

Ёки адаб мақолаларига сарлавҳа қилиб олган мана бу қуйма сўзларга эътибор беринг: «Яхши журналнинг қулоги ҳалқ қўксига бўлиши керак», «Ҳақ сўз кучи», «Талант – ҳалқ мулки».

Биз улуғларимиз билан кўп фахрланамиз. Уларнинг бетакрор сиймолар бўлганидан ифтихор қилишни хуш

кўрамиз. Бироқ, таассуфларки, улардаги яхши фазилатларни ўзимизда ҳам тарбиялашга, улар каби ҳалқнинг вижданни даражасига кўтарилишга, улар сингари элпарвар бўлишга кўп ҳам жиҳду жаҳд қиласермаймиз.

Бу муаммо ҳар бир фикр эгасини ўйлантириб келган. Устоз Озод Шарафиддинов қуидаги фикрларни бежиз айтмаган эди: «Ўтмишдаги шон-шуҳрат, муваффақият ва парвозлар яхши нарса, албатта! Аммо улар шунаقا нарсаки, ҳар бир янги авлод бу шуҳратга шуҳрат қўшиб турмаса, эски ютуқлар қаторини янгилари билан бойитиб бормаса, миллатнинг қаноти қайрилиб, парвози сусайиб қолади».

Абдулла Қаҳҳор таваллудининг 100 йиллигини нишонлаш ҳақидағи қарор бу каби нуқсонларни, муаммоларни муолажа этишга, бизда улуғларимиздаги сингари фазилатларни тарбиялашга муносиб ҳисса қўшади. Қарорда «Абдулла Қаҳҳор ижодий меросининг ёш авлодни Ватанга муҳаббат ва садоқат, миллий ва умуминсоний қадриятлар руҳида тарбиялаш борасида муҳим аҳамиятга эга экани»нинг таъкидлангани ҳам фикримизни қувватлайди.

Улуг адид бутун ижодий салоҳиятини миллий адабиётимиз равнақига, шу орқали миллатнинг юксалиши йўлига багишлади. Ишонч билан айтиш мумкинки, ёзувчининг асарлари истиқболда ҳам миллатпарварларнинг янгидан-янги авлодларини тарбиялашда ўзига хос мактаб вазифасини ўтайверади.

Рустамжон ТОЖИБОЕВ

АДИБНИНГ УСТОЗИ

Таваллудининг 100 йиллиги мамлакатимизда кенг нишонланаётган Ўзбекистон Халқ ёзувчиси Абдулла Қаҳҳор – оташнафас шоирлар ва зукко олимлар шаҳри Хўқанди латиф фарзанди. У 1960 йилда ёзган «Озгина ўзим ҳақимда» номли мақоласида бу ҳақда шундай деб

баён қилган эди: «Мен 1907 йил кузда, чоршанба куни – 17 сентябрда Қўқоннинг Кўмир бозори маҳалласида туғилганман».

Улуғ адабнинг отаси уста Абдуқаҳҳор темирчи бўлган. Шу сабабли у тирикчилик ўтказиш мақсадида Қўқонда ва шаҳар атрофларидағи Яйпан, Нурсух, Қудаш, Бувайда, Оққўргон, Юлунгузор қаби қишлоқларда яшаган. Унинг нима сабабдан бир жойда муқим яшай олмагани адабнинг «Ўтмишдан эртаклар» автобиографик қиссасида атрофлича ёритилган.

Абдулла Қаҳҳор турли жойларда турли савиядаги муаллимлар қўлида таълим олган: савод чиқарган, ўқишишни ўрганган. Улуғ адаб ўзининг юқорида зикр этилган автобиографик қиссасида, бир неча мақолаларида устозлари ҳақида завқ-шавқ билан ёзган. Улардан Муҳаммаджон қори, Абдулаҳоб Ибодий, Ҳакимжон домла, Пўлатжон домла Қаюмов, Абдулвосе Қаюмий, Мелибой домла, Носир Зокирий, Абдуллажон Каримов, Субҳий домла, Т.Н. Қори-Ниёзий, Бисиров домла, Карпова опой, Муҳаммаджон Холиқийларнинг номлари адаб асарларида ҳурмат билан тилган олинган.

Ушбу мақоламида улуг адабнинг устозларидан бири – Муҳаммаджон Холиқий ҳақида сўз юритмоқчимиз. Чунки Муҳаммаджон Холиқий, адабнинг эътирофича, ундаги ёзувчилик қобилиятини пайқаган ва ёш Абдулла Қаҳҳордаги истеъдоднинг ўсишига ижобий таъсир кўрсатган. Бу ҳақда адабнинг ўзи юқорида зикр этилган «Озгина ўзим ҳақимда» мақоласида қуйидаги фикрларни билдирган:

«Менинг адабиётта майлимни пайқаган ва бунга эътибор қилган киши она тили муалими ва мураббийимиз Мамажон домла Холиқий бўлди. Бу одам адабиёт муҳлиси бўлиб, ўзи ижтимоий ва адабий, хоҳлагандаги чиқадиган деворий «Адаб» журнали чиқарар, журнални ўз қўли билан ёзиб чиқар эди. Мен «адаб» журналида босилган бир адабий масалани тўгри ҳал қилганим учун домладан шу сўзлар ёзилган бир китоб олган эдим:

«Фаргона музофот дорулмуаллимин иҳзорий синф талабаларидан Абдулла Қаҳҳор билим юртида чиқадиган «Адиб» журнали тарафидан берилган қийин бир риёзияни адабияга маҳсус бир манзарани яхши тасвир этдики учун «Адиб» журнали томонидан ато этилмишдир» (Қаранг: Адабиётимиз автобиографияси. Тошкент, 1973, 189-бет.).

Адибнинг 1965 йилда ёзилган «Хат» номли мақоласида ҳам устози Муҳаммаджон Холиқий ҳақидаги самимий хотиралар баён этилган:

«Техникумнинг тайёрлов бўлимига киргунимча ҳар хил мактаб ва ўқитувчида ўқиб хатим жуда хунук бўлган экан, буни шу ерда, биринчи дарсда пайқадим.

Биринчи дарсга Муҳаммаджон Холиқий деган новча бир ўқитувчи кирди, биз билан саломлашди-ю, индамай бориб, тахтага икки қатор шеър ёзди.

Ўқитувчининг хати шундай чиройли эдикни, бутун синф бараварига «У-ув!» деб юборди.

— Нима гап?

— Хатингиз жудаям чиройли экан!

— Бундан чиқдики, сизларнинг хатларинг хунук экан-да! Хатларинг хунук эканини билсаларинг, демак, мендай чиройли ёзадиган бўласизлар.

Одатда янги ўқитувчидан бола бегонасирайди, унинг феъл-авторини билиб олгунича тортинади, ҳатто қўрқади. Биз бу ўқитувчига дарров эл бўлиб қолдик: шундай чиройли ёзадиган ўқитувчи, назаримизда, фақат хуш-феъл, фақат меҳрибон бўлиши керак эди.

Бу ўқитувчига меҳримиз туцди. Унинг оқ оралаган чўққи соқоли, кулганида кўзлари атрофида пайдо бўлдиган майда ажинлари, ҳатто бурнининг ўнг томонидаги биринкита чўтири ҳам ўзига жуда ярашар эди.

Бояги икки сатрни ўқитувчидай чиройли ёзишга уриниб бирон юз марта кўчиргандирман!

Она тилига доир ҳамма ёзувларни чиройли ёзадиган, бу дарсдан ҳамиша аъло баҳо оладиган бўлдим. Кейинчалик шуни пайқадим: қайси дарсни чиройли ёзмасам, ўша дарсдан пастроқ баҳо олар эканман. Мен авваллари,

«Бу дарсни хушлаганим учун чиройли ёзишга ҳафсала қилсан керак», деб ўйлаган эдим, йўқ, чиройли ёзишга уриниб қайта-қайта қўчириш дарсни яхшироқ ўзлашибдиришга ёрдам берар экан.

Шундан кейин бошқа дарсларни ҳам чиройли ёзишга, дарсда шошиб ёзган ёзувларимни чиройли қилиб қўчиришга ҳаракат қиласиган бўлдим, бора-бора шунга одатланиб: ҳамма дарсдан аълочи бўлдим.

Бир йилга қолмай хатим хийла чиройли бўлиб қолди.

Иккинчи ўқиш йилининг бошида мени деворий газетага «мудир ва муҳаррир» қилиб сайлашди.

Бизнинг синфдагина эмас, бутун мактабда хунук ёзиш айб бўлиб қолди. Кимдир хунук хатга «Чуволчанг» деб от қўйипти. Хунук хатни кўрсак, «Бир бетчуволчанг», «Бир дафтарчуволчанг» деб кулар эдик. Бу гапни эшитиб ўқитувчимиз хўп қулдилар, кўзларидан ёш чиқиб кетди.

Ҳали-ҳали қўлимга қалам олсан, тепамда Муҳаммаджон домла «чуволчанг» деб турганга ўхшайдилар». (Қаранг: Абдулла Қаҳҳор. Асарлар. Олти томлик. VI том. Тошкент, 1971, 463 – 464-бетлар).

Демак, Абдулла Қаҳҳорни чиройли ёзишга ўргатган, хуснихатининг гўзал бўлишига сабабчи бўлган муаллим ҳам Муҳаммаджон Холиқий бўлган экан. Адибнинг эътироф этишича, у умрининг охирги йилларида ҳам устозини унутмаган. Мақоладаги сўнгги гап бунинг исботидир: «Ҳали-ҳали қўлимга қалам олсан, тепамда Муҳаммаджон домла «чуволчанг» деб турганга ўхшайдилар».

«Ўтмишдан эртаклар» автобиографик қиссасида ҳам адид устози ҳақида ёзиб ўтган:

«Яна бир куни Муҳаммаджон Холиқий деган домламиз она тили дарсида араб алифбеси дунёдаги ҳамма алифбелардан чиройли эканини, бунга сабаб унинг ҳамма ҳарфи мусулмон одамнинг юзидан олингандаригини, мусулмон одам қандай қиёфага кирмасин, дарҳол таниб олиш мумкин эканини айтди. Бунга

мисол қилиб кеча бўлиб ўтган бир воқеани гапириб берди. Кеча Субҳий афандининг олдига рус қиёфасидаги бир мусофири келиб, бир кеча тунагани жой сўрабди. Субҳий афанди уни Муҳаммаджон домлага «Ўз тилини йўқотган мусулмон» деб таништирибди ва бирон ётоқдан жой беришини сўрабди. Муҳаммаджон домла Субҳий афанди айтмасданоқ меҳмон мусулмон эканини дарров билиби: юзидан шундоққина фаришта ёғилиб турган эмиш». (Абдулла Қаҳҳор. Асарлар. Олти томлик. II том, Тошкент, 1967, 147 – 148-бетлар).

Хўш Абдулла Қаҳҳорнинг адабиёт йўлидаги илк устози бўлган Муҳаммаджон (Мамажон) Холиқий ким ўзи? Унинг тақдиди қандай кечган? Бу саволларга XX аср бошларидағи ўзбек адабиёти, жадидчилик ҳаракати, матбуоти ва маърифатпарварларимизнинг ижодий фаолиятини ўрганиш жараёнида бир оз бўлса-да, жавоб топгандек бўлдим.

Муҳаммаджон Холиқий халқимизнинг асл фарзандларидан, асримиз бошларида Туркистанда кенг ёйилган жадидчилик ҳаракатининг таниқли вакилларидан, фидоий муаллим ва ўткир публицистларидан биридир.

У 1890 йилда Хўқанди латифда Мавлонбой мадрасасининг мударриси Абдулхолик Абдулваҳоб ўғли оиласида дунёга келган. Ўз даврининг таниқли ва илгор қарашли мударрисларидан бўлган Абдулхолик домла (айтишларича, у ҳатто машҳур Ризоуддин Фахриддин билан ҳам хат ёзишиб турган экан) ўғлининг яхши таълим олишига алоҳида эътибор берди. Ўткир зеҳнли Муҳаммаджон тез орада бошлангич мактабда савод чиқариб, мадраса таълимини олди. Аввал Ҳўқандда, сўнг Бухорода ўқиди, диний ва дунёвий илмларни пухта ўрганди, хаттотликка меҳр қўйди. У ҳам отаси каби муддарис бўлиши мумкин эди. Бироқ тобора кенг доирага ёйилиб бораётган жадидчилик ҳаракати, тараққийпарвар ёшлар фаолияти Муҳаммаджонни ҳам ўз ичига олди. У тез орада Ҳўқанднинг илгор жадид муаллимлари Абдулваҳоб Ибодий, Салоҳиддин Мажидий, Ашурали Зоҳирий,

Маҳмудхўжа Ризоий, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, Пўлатжон Қаюмов, Исмоил Жумъабой ўғиллари сафидан ўрин эгаллади. 1910 йилларда ўзининг муаллимлик фаолиятини бошлаган Муҳаммаджон тез орада шаҳарнинг таниқли зиёлиларидан бирига айланди.

1913 йилда Муҳаммаджон Холиқий Хўқанднинг Галчасой маҳалласида «усули жадид» – янги усулдаги мактаб очади. Домланинг ўз маблаги ҳисобига ташкил бўлган бу мактабда нафақат диний дарслар, балки дунёвий, яъни ҳисоб, жуғрофия, табииёт, ҳатто рус тили фанлари ҳам ўқитилар эди. Шунинг учун ҳам мактабнинг шуҳрати тезда шаҳарга ва атроф қишлоқларга ёйилиб, ўқувчилари ой сайин кўпайиб борарди. Маҳаллий халқни зулм ва истибодод, жаҳолат ва гафлат исканжасида тутишни истаган чор Россиясининг мустамлакачи маъмурлари мактабга тез-тез келиб синфҳоналарни тинтиб, бирор айб тополмай кетган пайтлари кўп бўлган экан. Бироқ чор маъмурлари мазкур мактабда рус тили ва жуғрофия ўқитишни тақиқлаб қўядилар. Муҳаммаджон домланинг ушбу мактабдаги шогирдларидан бўлган Ўзбекистон халқ шоири марҳум Аскарали Чархий (1900 – 1979) хотираларига кўра, Муҳаммаджон Холиқий бундай таъқиб ва тазиикларга қарамай фаолиятини давом эттираверган, мактабини кенгайтирган, Россиянинг Вятка шаҳридан парталар олдириб келтирган. Сўнгра у қизлар мактабини ҳам ташкил қилган. Унда синглиси, ёш отинча Солиҳон Абдухолик қизи муаллималик қилган.

Ўша йиллари Муҳаммаджон Холиқий Туркистон матбуотсеварлари орасида ўткир мақоланавис сифатида ҳам танила борди. У 1914 йилдан бошлаб «Садойи Фарғона», «Садойи Туркистон» газеталарида маърифат-парварлик руҳида ёзилган фельветон ва мақолалари билан қатнашди. У бу асарларида мустамлакачилик асорати, жаҳолати ва кишанларида мазлум Туркистон халқининг оғир аҳволдан чиқиши йўлларини излади. Чунки адабнинг «Олтун тараф» фельветонида («Садойи Фарғона», 1914 йил 11 май) туркистонликлар илм-маърифат риво-

жи, ўзаро ҳамжиҳатлик туфайлигина ўз ҳаётини яхшилаши, тараққиётида илгор халқлар қаторидан ўрин олиши мумкин, деган фикр илгари сурилган.

«Ховлимиздан бир лавҳа» мақоласини («Садойи Туркистон», 1915 йил 12 февраль) кўрайлик. Бу мақола ҳам маърифатпарварлик руҳида, илм нурларидан бебаҳра қолаётган мазлум халқ келажаги тўғрисида қайғуриб ёзилган. «Туркистонда мингларча қишлоқлар, ўнлар ила санарлик шаҳарлар мактабдан (янги усулдаги мактабдан – Р.Т.), тарбия ва таълимдан маҳрум бўлиб ётадир. Милийўнларча ятим ва ятимларимиз ҳимоясиз, нимасиз турадир», деб таъкидлаган муаллиф бу камчиликларни бартараф этиш масаласини кун тартибига қўяди. Унинг фикрича, «бизлар учун бу кунда ёлғуз мактаб эмас, мактаблар керак». Фақат шундагина – ўн минглаб мактаблар ташкил қилингандагина халқимиз тараққиёт ҳақида орзу қилиши мумкин, деб ҳисоблаганди Мұҳаммаджон домла.

«Заҳарли ҳақиқатлар» мақоласида («Садойи Туркистон», 1915 йил 19 февраль) эса тараққиёт йўлида катта тўсиқ бўлиб турган турли иллатлар ва бидъатлар кескин танқид қилинган. Жумладан, ҳаддан ташқари катта сарф-харажатларга сабаб бўладиган тўйлар қилиш қаттиқ танқид остига олинган. Адивнинг ёзишича, «Бошда бундог тўй берушни бойлар расм қилгон бўлсалар ҳам, энг фақир ва йўқсил кишиларга ҳам таъсир этуб, бойларга ўхшаш тўй беруб уйланиш ва уйлантиришни орзу ва ҳавас қилиб, онга етиша олмай» умрларини маъносиз ўтказмоқдалар. Бундай бидъатлар миллатни ҳалокатта олиб боради, деб ҳисоблайди муаллиф. Унинг бу қарашлари ҳозирги кунда ўз аҳамиятини йўқотмаган.

Мұҳаммаджон Холиқийнинг «Ўқумоқ керак» мақоласи эса Самарқандда чоп этилган «Ҳуррият» газетасида эълон қилингани маълум.

1917 йил февраль тўнтариши – Оқподшонинг таҳтадан қулаши, Россиянинг демократик тузум сари ташлаган илк қадамлари туркистонлик бошқа жадидлар сингари Мұҳаммаджон Холиқийда ҳам умид ва ишонч уйғотди.

Февраль тўнтаришининг «Хуррият», «Адолат», «Мусовот» каби шиорларидан руҳланган қўқонлик жадид муаллимлари 1917 йил апрелида бирин-кетин «Кенгаш» ва «Хуррият» номли журналлар чиқара бошлайдилар. «Кенгаш» журналининг безакчи рассоми Муҳаммаджон Холиқий эди. Журнал муқовасининг бизгача етиб келган айрим сонларининг муқовасидаги безаклар, расмлар муаллифи Муҳаммаджон домла бўлган. Жумладан, журналнинг 2-сони муқоваси ўртасида доира, унинг ичига «Кенгаш» деб журнал номи ёзилган; учта байроқнинг асоси доирада турибди: байроқларда «Хуррият», «Адолат», «Мусовот» деган шиорлар битилган. Муқованинг ўнг томони юқорисида янги чиққан 5 – 6 кунлик ойнинг шакли, унинг ичига саккиз қиррали юлдуз тасвири; чап томонида Ватан манзаралари ва она-заминдан ўсиб чиққан гул расми. Бундан ташқари, муқовада 3 жойда адолат, тенглик рамзи бўлган тарозу расми ҳам бор. Расм тагига «М. Халиков» деб имзо қўйилган.

Қўқонлик илгор муаллимлар журналлар чиқариш билан тўхтаб қолмадилар. Улар 1917 йилнинг май ойида «Таъмими маориф» («Маориф тарқатиши») жамиятини туздилар. Бу жамиятни ташкил этишда фаоллик кўрсаттанлардан бири Муҳаммаджон домла бўлган. Бу борада қизиқ фактлар бор. Жумладан, ўша йили Тошкентда чоп этилган «Нажот» газетасининг 10 июнда чиққан 19-сонида «Туркистон хабарлари» рукнида шундай сатрлар бор:

«Ҳўқанд – 30 майда шаҳримизнинг машхур муаллимларидан мулла Муҳаммаджон мулла Абдулхолик ўғлининг мажлислари бўлди. Мажлисда муаллим ва зиёли кишилардан ҳам бор эди. Шул мажлисда «Таъмими маориф» жамиятига иона йигмак масаласи қўзголуб, мазкур жамият фойдасига 83 сўм (рубль – Р.Т.) иона йигилди. Хабар муаллифи Маҳмуджон Мирзажон ўғлининг ёзишича, шу куни жамият фойдасига Муҳаммаджон Холиқий 15 сўм, қайноналари 10 сўм, синглиси – муалимма Солиҳа хоним 8 сўм иона берганлар.

Жамият аъзолари Муҳаммаджон Холиқийни «Таъмими маориф»нинг саркотиби вазифасига сайлайдилар. «Таъмими маориф» ўлкада жадид мактабларини кўпайтириш, уларга зарур илмий-педагогик тайёргарлиги бўлган муаллимларни етишириш мақсадида Қўқонда дорилмуаллимин ташкил этишга киришади. Натижада 1917 йилнинг кузида Қўқонда дорилмуаллимин иш бошлайди. Унинг илк ўқитувчиларидан бири Муҳаммаджон домла бўлган. У дорилмуаллиминда бўлажак муаллимларга она тили ва адабиётдан сабоқ берди, ётоқхонада мураббийлик қилди. 1918 йилги Қўқон фожиаси дорилмуаллимин фаолиятини маълум муддат тўхтатиб қўйди. Бироқ қўқонлик муалимлар дорилмуаллиминнинг қайта иш бошлашига эришдилар. 1920 йилда дорилмуаллимин вилоят таълимтарбия техникумiga айлантирилди.

Ўша йиллари Фаргона вилояти таълим-тарбия техникуми (ҳозирги Қўқон педагогика колеји)да таҳсил олган талабалар орасидан таниқли олимлар, адилар республикамиз тараққиётига ҳисса қўшган яхши инсонлар етишиб чиққан. Улар орасида академиклар Теша Зоҳидов, Жўра Саидов, профессорлар Улуг Турсунов, Раҳим Отажонов, адилар Шариф Ризо, Малик Раҳмон, Фаттоҳ Раҳмон, Мехнат Қаҳрамони Фахриддин Шамсиiddинов каби машҳур зотлар бор. Абдулла Қаҳҳор 1921 – 1924 йилларда шу илм масқанида ўқиган, бошқа устозлари қатори Муҳаммаджон домладан ҳам сабоқлар олган. Устозининг тавсияси билан техникумда чиқиб турган деворий газета муҳаррири бўлган. Илк мақолаларини шу газетада ва «Адаб» журналида эълон қилган.

Дорилмуаллиминда ишлаш билан бирга шаҳар халқ таълими тизими фаолиятида жонбозлик кўрсатган Муҳаммаджон домланинг ташаббуси билан 1918 йилда ўз маҳалласидаги Охунддевон мадрасаси таъмирланиб, янги усуздаги катта мактаб ташкил қилинди. Тез орада шаҳар мактабларида, ҳатто саводсизликни битириш курсларида ишлашни ҳам ман қилдилар. Натижада, Муҳаммаджон домла 1929 йилнинг кузида Учкўприк туманидаги Катта

Қоракўл қишлоғи мактабига бориб ишлашга мажбур бўлди. Бироқ, шўро маъмурлари домлани ана шу ердан ҳам қидириб топиб, 1929 йилнинг кеч кузида уни миллатчиликда айблаб, қамоққа оддилар. Муҳаммаджон Холиқий қийноқларга мардона чидаб, бўйнига қўйилган айбларга рози бўлмайди. Шундан сўнг 1930 йил охирида уни озодликка чиқариб юборадилар. Лекин унга бундан бўён муаллимлик қилишга рухсат берилмайди. У шундан сўнг Ўзбекистон туманидаги «8 март» жамоа хўжалигида боғбонлик қилди. Ўз уйида яхши bog яратди, асаларичилик билан шугулланди. 1937 йилнинг мудҳиш кунларида домла яна қамоққа олинди. Бу сафар у машъум «учлик» ҳукми билан ўн йил қамоққа ҳукм этилди. Маҳбуслиқда 1938 йилнинг 18 ноябрида ҳаётдан кўз юмди.

Муҳаммаджон Холиқийдан халқимиз маънавий хазинасига кўплаб мақолалар, бошлангич мактаблар учун ёзилган «Туркий алифбо» (1916) дарслиги, у таржима қилган «Жумҳурият нима?» рисоласи қолди. Кези келганда шуни таъкидлаш лозимки, адабнинг ўғли – ажойиб инсон, ҳозиқ табиб ва истеъдодли шоир Мидҳат Муҳаммаджон ўғли (1915 – 1994) отаси хотирасини тиклашда эзгу ишларни қилди. У 1962 йилда тегишли идораларга мурожаат қилиб, отасининг ишини қайта кўрдиришга муваффақ бўлди. Суд қарори билан Муҳаммаджон Холиқий «айбсиз» деб топилди. Кейинчалик отасининг ҳалок бўлган жойини ва у дафн этилган умумий қабристонни топди. Шоир сифатида қатагон қурбонлари хотирасига багишилаб «Даҳшатли гоялар» манзумасини ёзди. Унда ота тимсоли ҳам яратилган.

Сўнгти йилларда Муҳаммаджон Холиқийнинг пок номини тиклаш йўлида бир мунча ишлар қилинди. Қўқон шахридаги кўчалардан бирига бу фидойи инсон номи берилди. Унинг хотирасига багишиланган анжуман ўtkазилди. Матбуотда мақолалар эълон қилинди. «Муштум» журналида эса адабнинг «Олтун тараф» фельетони қайта чоп этилди.

Хуллас, Абдулла Қаҳҳорни адабиёт йўлига ҳавас-лантирган устози Муҳаммаджон Холиқийнинг сермаз-мун ҳаёти ва фожеали қисмати ана шундай кечган эди.

Абдулла УЛУГОВ

ИНСОНПАРВАР АДИБ

Жаҳон адабиётининг айрим мумтоз асарларида инсонлар орасидаги зиддият кўрсатилади. Ўзбек адабиётида қашшоқ кишиларнинг ночор аҳволи, жирканч пасткаш кимсаларнинг қиёфасини кўрсатиш жиҳатидан Абдулла Қаҳҳор асарлари алоҳида эътиборни тортади. Унинг ҳақоратланган кишилар образи яратилган қатор ҳикоялари жаҳон адабиётининг шу жанрдаги мумтоз намуналари билан бир қаторда туради. Адигнинг «Ўгри», «Бемор», «Анор», «Даҳшат» ҳикояларида қаламга олинган инсоний муносабатлар барча халқлар ҳаётида кузатилади. Ушбу ҳикоялардаги воқеалар ўтмиш қаърида қолиб кетмаган. «Ўгри»даги Қобил бобо, «Анор»даги Туробжон, «Бемор»даги Сотиболдининг аҳволига тушган одамлар фан-техника, ишлаб чиқариш мислсиз тараққий этган, инсон ҳақ-хуқуқлари ҳимояси назарий жиҳатдан мукаммал ишлаб чиқилган бугунги кунда ҳам ҳар қандай мамлакатда миллионлаб топилади. Абдулла Қаҳҳор Қобил бобо образида «неча замонлар қозонини сувга ташлаб қўяди» ганларнинг ночор аҳволини ҳаққоний акс эттиради. Қобил бобонинг элликбоши олдида таҳқирланишию кўнглида умид пайдо бўлиши, приставнинг ҳузурида титраб-қалтираши, туваққанча чиқиб кетишини аниқ манзараларда кўрсатади. Адиг ихчамгина жумлаларда, саноқли сўзларда камбагал одамларнинг хўрланган аҳволини ҳаққоний гавдалантиради. Ҳўқизини ўгри уриб, амалдорларга таланганд бечора одам тўгрисидаги

ҳикоясида Абдулла Қаҳҳор сўз заргари эканини намоён этади.

Ҳикоядаги «Чолнинг бутун бўғинлари бўшашиб кетди, кейин тутокишиди, аммо гўрда бир нарса дея оладими?» деган жумла эътиборни тортади. «Ўгри»нинг айни ўрнида руҳан горат бўлиш оқибатида итоаткор қул ҳолига келиб қолган, инсонга номуносиб ҳаёт кечиришини англамайдиган, уни таҳқирлайдиган бойлар, амалдорлар қархисида ўзининг ожиз эканига кўниккан, қалбида адолатсизликка қарши норозилик руҳи буткул сўнган муте кишиларнинг ожизлиги ҳаққоний акс эттирилган.

А. Қаҳҳор «Ўгри» ҳикоясида тақаббур амалдорлар қиёфасини чексиз истеҳзо билан кўрсатади. Ҳикояда ҳўқизини ўгри урганидан нима қилишини билмай «дагдаг титраб, тиззалири букилиб-букилиб кетаётган, кўзлари жовдираб ҳаммага қараса-да, ҳеч кимни кўрмаётган Қобил бобо» ҳузурига илтижо билан келганида амин уни «оғзини очмасдан қаттиқ кекириб, бақбақасини осилтирганча қулиб» беписандлик билан қарши олади. Адид узундан-узун тафсилотларсиз бу амалорнинг бўкканича мириқиб овқатлангани, кунлари еб-ичиш, майшат билан ўтганидан семириб, боқилган ҳўқиздай бақбақаси осилиб кеттанига эътибор қаратади. Қобил бобо илтижо қилиб, қўл қовуштириб рўпарасида турган пайтда уят, андишани, камбагал-бечораларни ҳурмат қилишни унуттан амин «чинчалогини иккинчи бўгинигача бурнига тиқиб кулди» деган. Камбагал-бечора чол билан тақаббур амалорнинг мулоқот-муносабати, ҳаракат-ҳолатлари романлардагидек кенг, батафсил тасвиrlанмаса-да, «Ўгри»да бечора бир инсоннинг таҳқирланиши манзараси аниқ намоён қилинган.

«Ўгри», «Бемор», «Анор», «Даҳшат» ҳикоялари ёки «Сароб» романидаги қаҳрамонлар ҳаракат-ҳолатларини кўрсатувчи деталлар ўзининг бетакрорлиги билан хотираада муҳрланиб қолади. «Ўгри», «Бемор», «Анор», «Даҳшат» ҳикояларини мутолаа қилиш ҳамиша ўқувчини маҳзун қилиб қўяди. Чунки уларда инсоний муносабатлар

мураккаблиги гавдалантирилади. Аммо санъаткор адид ман-ман зотларга қаҳр-газабини ҳам, камбагал бечораларга ачиниш туйгусини ҳам ошкора изҳор қилмайди. У воқеликни, одамлар муносабатидаги зиддиятни холис туриб гавдалантиради. Бечора одамларга ачиниш, уларга меҳр-мурувват кўрсатиш, қўлидан келганча кўмаклашиш ҳар бир инсон учун шараф саналади. Абдулла Қаҳҳор барча асарларида ана шу азалий ҳақиқатни таъкидлайди. Адибнинг «Үгри», «Даҳшат» ҳикояларида инсонга ачиниш, меҳр-шафқат туйгусидан маҳрум кимсаларнинг бечора кишиларни хўрлашдан чексиз лаззатланиши бетакрор манзараларда, таъсиран деталлар асосида кўрсатилади. «Үгри» ҳикоясида элликбоши, амин, приставнинг Қобил бобони таҳқирлаши уларнинг беписанд гап-сўзлари, хатти-ҳаракатларида гавдалантирилса, «Даҳшат»да доддохнинг ўз хотинларини беҳад азоблаши хусусида «Доддохнинг саволи жавобсиз қолиши мумкин эмас. Шунинг учун биттаси гуноҳ қилса, ҳаммаси баравар калтак ейдиган кундошлар Унсинни турткилашди» дейилади. Унсин – доддохнинг саккизинчи хотини. У – тегирмончининг қизи. Унсиннинг исми у ота-онасининг тилаб-тусаб олган, не азобу машаққатлар билан ўстирган фарзанди эканини билдиради. Доддохнинг катта хотини – Нодирмоҳбегим. Бу хотиннинг исми эса унинг аслзода, бой-бадавлат хонадонда ўсанлигидан далолат беради.

«Доддоҳ» – ўтмиш замонларда қолиб кетган мансаб, лавозим. Бу мансабдаги киши фуқароларнинг шикоят, аризаларини кўриб чиқиб, белгилаб қўйилган қонунлар асосида ҳукм чиқарган. Доддоҳ хизмат вазифасига кўра жиноятчиларни жазолаб, жабрдийдаларни ҳимоя қилган. Абдулла Қаҳҳор Унсиннинг ота-онаси камбагал-қашшоқ эканлиги, у ноиложлик орқасида доддоҳга мажбуран берилгани тафсилотларини баён этмайди. Нодирмоҳбегим бой-бадавлат, ўзига тўқ хонадон қизи эканлигини ҳам таъкидламайди. Адиб қаҳрамонларининг ижтимоий аҳволини биргина сўз – уларнинг исмига жойлайди. Саккиз хотинли кимса нима иш билан шугулланиши, у

қай тарзда рўзгор тебратиши учун қанчалик маблаг сарфлаши хусусида ҳам тўхтадмайди. Саккиз хотинни зириллатиб турган бу кимсанинг катта мансабдор эканлиги ҳақидаги фикрни «доддоҳ» деган биттагина сўзга «сигдиради». Хотин-қизларга паст назар билан қарайдиган амалдорлар номини шу сўзда умумлаштирган.

Заргарлар нинанинг учидай жойга турфа хил нақш шакларини ўйгани сингари Абдулла Қаҳҳор ҳам қаҳрамонларининг исмига, мансаб-лавозимига уларнинг ижтимоий аҳволи, характеристи хусусиятларини жойлаштирган. Бу ҳам улуғ адабнинг бетакрор истеъдод соҳиби бўлганлигини билдиради.

Бетакрор истеъдод соҳиби Абдулла Қаҳҳор бирорнинг уйида хизматкорлигидан бошқоронги хотинига бир дона анор сотиб олиб беришга қурби етмаган Туробжоннинг хонадонидаги аянчли аҳволни: «Қозоннинг занги чиқиб қорайган гўжага қатиқ ҳам ранг киритолмайди» деб тасвиirlайди. Бу бечора йигит: «Умримда бир марта асал еганман: Шокирхўжа қандолатчи асал қиём қилдираётганда қозонига аммамнинг жўжаси тушиб кетганди, шу жўжани ялаганман» дейди.

Унинг уйи шипининг қаериидир «қирс» этади, қаердадир калтакесак чирқиллайди, дарчасидан хира шуъла тушади. Абдулла Қаҳҳор бошқоронги хотинининг табиий истагини қондиролмаётган бечоранинг қашшоқлигини анор, яктак, гўжа, қозоннинг занги, уйи шипининг қирсиллаши, қаердадир калтакесак чирқиллаши, уй дарчасидан хира шуъла тушиши каби фожеий деталлар орқали таъкидлайди. Туробжон ва унинг хотини етишолмаётган анор ҳикоядаги асосий детал ҳисобланади. Бу детал ҳикоя сюjetи марказида туради. Анор ушбу ҳикояда рамзий маънода қўлланади.

«Анор»да адаб камбағал кишилар ночор аҳволда қолган пайларда давлатмандларнинг ҳашамат тўла ҳаётига ҳасад қилишини Туробжоннинг Муллажон қози бешик тўйида отилаётган мушакларни пулга чақиши орқали таъкидлаган. Уйининг хира шуъла тушаётган

Дарчаси олдида ўтирган Турабжон тун қоронгисида Муллажон қозининг богидан кўқда оловли из қолдириб, жуда юқорига кўтарилиб, гўё осмонга урилгандай чилпарчин бўлиб «пўп» этиб тушаётган мушакларни «Битта мушак уч мири. Юзта мушак отилса... биттангадан юз танга. Бир миридан кам – етмиш беш танга бўлади» деб ўзича ҳисоблаб, уф тортади. Турабжон Муллажон қози хонадонидаги бу тантанадан хурсанд бўлганидан ёки исрофгарчиликка ачинганидан эмас, балки ночор аҳволи алам қилганидан, ўзига заррача нафи бўлмасада, қозининг богида ҳашамат учун отилаётган мушакларга пул сарфланишини ҳисоблайди.

Камбағал бечораларга худди Ф. Достоевский, А. Чехов, Р. Тагор, Л. Толстой сингари чуқур ачиниш ҳисси билан қараган бу улуғ адаб такаббур зотларнинг ҳашаматли ҳаёти бошқаларни руҳан эзишини шу тарзда ифодалаган. Бу билан Абдулла Қаҳҳор бутун ижодида инсонни таҳқирилашни энг мудҳиш жиноят сифатида қоралаб келган улуғ инсонпарвар ижодкорлар даражасига кўтарилган.

«Даҳшат» ҳикоясида додҳоҳ хотини Унсинни: «Оббо, тегирмончининг қизи!.. Битта қўйни назарлари илмайди!» дея масхаралаганча тун қоронгисида «Гўристонга пичоқ эмас, қумгон олиб борасан. Онҳазратим саганаси олдида қумгон қайнатиб, битта чой дамлаб келасан» деб буюради. Қабристонда тун қоронгисида қайнатилган чой ҳовлида ёки бошқа жойда қайнатилган чойдан бўлакча таъм бермайди. Додҳоҳ узоқ юриб ҳориганидан чанқаб қолган эмас. Кеч кузнинг изгиринли шамоли эсиб турган рўза пайтида унинг қайноққина чой ичгиси ҳам келмаган. Шафқатсиз додҳоҳ қабристон чироқлар чарақлаб турган жой эмаслигини билгани ҳолда, Унсинни жазолаш учун унга тунда якка ўзи қабристонга бориб, чой қайнатиб келишни буюради. «Даҳшат»да додҳоҳнинг қабристон тўғрисидағи тасаввuri ҳақида: «Ўзбек қабристони ўзи хунук, бунинг устига, гўристон тўғрисида айтилмаган хунук гап, тўқилмаган ваҳимали миш-миш қолган эмас. Ҳақиқатан бундай кечаларда гўристон эсига тушган ҳар

қандай одам, айниқса, додхоҳ сингари пайғамбар ёшидан ошиб, қафанилигини сандиққа солиб қўйган киши ўлишдан ҳам кўра, гўристонда ётишни ўйлаганида тилигача совуқ тер чиқаради» дейилади. Адид додхонинг қабристондан қўрқишини «тилигача совуқ тер чиқаради» деб таърифлайди. Оғиз ичида, қалъа деворларида үраб турадиган зич тишлар орасида, тананинг ўттиз олти градусли мўътадил ҳароратида турадиган тил аслида ҳеч қачон совуқ қотмайди. Инсон вужудининг бу нозик аъзоси саратоннинг энг жазира маҳалла пайтида ҳам терламайди. Аммо Абдулла Қаҳҳор додхонинг қабристондан қўрқишини образли тарзда «тилигача совуқ тер чиқаради» деб таъкидлайди.

Намоз ўқиб, рўза тутадиган, «ҳар кеча таровеҳ намозидан кейин ҳалқага қоладиган», қўлидан тасбеҳи тушмайдиган додхоҳ ҳам мусулмончиликнинг бу шартини билади. Аммо у саккизта хотинининг «биттаси гуноҳ қилса, ҳаммасини баравар қалтаклайди, қўлига қамчи олиб, «қаеринг қичиди»га солади». Додхоҳ хотинларига бу каби зулмлар қилгани етмагандай янада даҳшатли жазо усулларини ҳам ўйлаб топади. Унсин қоронги тунда дўмпайган қабрлар, ўйилиб тушган сағаналар орасида юрган пайтида кутилмаганда унинг елкасига «каттакон бир сағананинг ичиданми, нарёғиданми нимадир келиб, елкасига миниб олади, афтидан, бўғмоқчидаи бўлиб қўл узатади». Бу қабристонда титраб турган Унсинни баттар қўрқитиш ниятида додхоҳ томонидан бирор орқали юборилган маймун бўлиб чиқади. Табиийки, «Ўгри»даги Қобил бобо, «Анор»даги Туробжон, «Бемор»даги Сотиболди сингари бечора кишилар, ҳар қанча тиришса ҳам, бирорни азоблашнинг бундай шафқатсиз усулини ўйлаб тополмайди. Чунки улар бирорга бундай зулм қилишдан, ноҳақ озор етказищдан жуда қўрқади.

Адид «Сароб» романидаги ҳам Муродхўжа домла образида мол-давлат орттириш ҳирси билан яшайдиган кимсаларнинг қиёфасини яратади. Адид ўз манфаати учун ҳар қандай пасткашликка тайёр худбинлар тоифа-

сининг бу вакили ташқи кўринишини ҳам истеҳзо билан тасвирлайди. У Муродхўжа домла портретини: «Мўйловга ўхшаган қошлари кўзининг устига тушиб турар, кичкина дўпписи қоплай олмаган тепакал боши ҳозиргина пардозланган сариқ этикнинг тумшугидай ялтирас эди. Домла ҳаракатда айиқ, юришда ўрдакни хотирлатарди» деб чизади. Муродхўжа домла Саидийга: «Одам дунёга бир келади. Кишининг дунёга келиб тортадиган ташвиши ўз ҳузур-ҳаловати йўлидаги ташвиш бўлмаса ва бунинг кетидан бир роҳат кўрмаса, дунёга келди-ю, келмади нима бўлди... Мулк керак, бойлик керак! Ота-она, ёр-дўст, шуҳрат-фазилат – ҳаммаси бир чақа. Бойлик, мулк-амлок орттириш керак» деб уқтиради. У ўз манфаати йўлида ҳар қандай пасткашликка қўл уради. Муродхўжа домла Тўпа исмли хотинни хонадонида етти йил ишлатади. Аммо унинг ҳақини бермайди. Бир рус хотин келиб, Тўпанинг ҳақини талаб қилганида Муродхўжа домла: «Э, унинг бизда қанақа ҳақи бўлади? Етти йил ишлагани йўқ, биз уни тарбия қилдик, бир бечора кўчада хор-зор бўлмасин, деб одамгарчилик қилдик» дейди. Муродхўжа домланинг хизматкор Тўпага ҳақ тўлаш муаммоси юзага келган пайтдаги кечинмалари қуидагича баён этилади: «Домла ўзи ёлгиз қолиб, янги план тузди: Тўпага икки йиллик ҳақ тўлайди, аммо қолган беш йиллигини тан олмайди, Саидийнинг бўйнига ағдаради. «Мен ишлатганим йўқ, Саидий ишлатган» дейди. Зўр келса, иш судга тушар. Жавобгар Саидий бўлса, суд ҳеч вақт руҳий касал кишини жавобгарликка тортмаса керак».

Адид ўз манфаати йўлида бошқаларга шафқатсиз Муродхўжа домланинг даврадошлари ҳам у каби пасткаш эканлигини турли воқеалар орқали очиб беради. Масалан, улардан бири Ёқубжонни «Пул» деганда ўт кечиб бўлса ҳам югурадиган, сандалга тушиб куйган бир сўм учун хотинини уриб кар қилган киши» деб таърифлайди. Муродхўжа домланинг даврадошларидан яна бирининг хотини – Саидийнинг опаси эрининг

устидан ҳасрат қилиб: «Эртадан кечгача оч-оч ўтираман. Кўчадан келиб, «ҳолинг нима?» демасдан, уйга кирадикетади. Уйдаги озиқ-овқатни сандиққа солиб, қулфлаб олди» дея ҳасрат қилади.

Адид «Сароб» романида Муродхўжа домла «эрталаб гулқанд билан нонушта қилишни, пешинда кобили шўрва ва қизил гулнинг барги солинган мусаллас ичиши»ни таъкидларкан, у уйдаги оқсоч хотин Тўпага баъзи кунлари овқат бермай, оч қўйишини аниқ воқеаларда гавдалантиради. Очлиқдан қўнгли озиб, ҳушидан кетиб қолган хизматкорга Муродхўжа домланинг хотини бир пиёла сут бермайди. Саидий ҳушсиз ётган хизматкор хотиннинг устидан кулиб, Тўпа «Қорним оч дейди!» деса, «эрталаб гулқанд билан нонушта қилишни яхши кўрадиган», «ўзбек тилида софликни сақлашни севадиган», ўзини «миллат фидойиси» деб биладиган Муродхўжа домланинг «булбулигўё» хотини «кеча пешиндан бери туз татимаган» хотинни «Ху қорни ёрилиб ўлсин!» деб қаргайди. «Сутни пишириб, оқлик солиб қўйган эдим. Қатиқ бузилади! Ҳаммаси зардобга айланади!» деб зиқналик қилади. Адид инсонга ачиниш туйгусидан маҳрум Муродхўжа домла сингари худбин кимсаларнинг бу каби аёвсизликларини кўрсатиш билан чекланмасдан, уларга ҳам худо феълига яраша жазо бериб қўйганини таъкидлайди.

Адид асарларида такаббур, ман-ман кимсаларнинг ҳашамат тўла ҳаётида ҳам ўзига яраша фожиа, бечора одамларнинг турмушида озгина бўлса-да, қувонч борлигини таъкидлаш орқали ҳаётнинг ҳаққоний манзараларини гавдалантиради. «Даҳшат» ҳикояси қаҳрамони Унсин доддоҳ дастидан жабр тортса-да, «Эртагаёқ Ганжиравонга жўнаш, ота-онасини, дугоналарини кўриш умиди билан худди дадасидан катта ҳайитлик олиб, бозор бошига кетаётган ёш боладай чопқиллаб, қаршиисидан эсаётган шамолга сўз бермай, баъзан иргишилаб» тун қоронғисида гўристонга югуради. У «ота-онасини, дугоналарини кўриш умиди» қувончини

қабристон зулмати қўрқувидан устун кўради. Додҳоҳ эса қабристонга борищдангина эмас, қабристонда чой қайнатиб келган Унсинни кўришдан ҳам худди жони чиқадигандай қўрқади. Ҳикояда инсонга ачиниш туйгусидан маҳрум, бечора одамларни хўрлаб, ҳақоратлашдан лаззатланадиган кимсанинг бу жирканч ҳолати қуийдагича тасвирланади: «Унсин Нодирмоҳбегимнинг оғир эшигини зўрга очди, остонаядан ўтиб, бир неча қадам босганидан кейин ҳолдан тойиб чўққалади ва не машаққат билан интилиб, жўмрагидан чой оқиб, бугланаётган чойнакни сандалнинг бир чеккасига қўйди, умрлик орзуси ушалгандай, ҳордиги чиқиб, ўзини ерга ташлади. Сандалга ўтириб, пинакка кеттан додҳоҳ уйгониб тамшанди, бошини кўтариб, Унсинни кўрди-ю, «жон берәётиби» деб ўйлади, шекилли, кўзлари олайди, ундан кўзини олмай, секин ўрнидан турди, худди ўлим хавфидан қочгандай, бир иргиб сандалдан ошди-да, ўзини эшикка урди». Абдулла Қаҳҳор асарларида бечора одамларнинг ачинарли аҳволини, золим, такаббур кимсаларнинг жирканч қиёфасини шу тарзда қарама-қарши қўяди. Бу улуг адабнинг бутун қалби билан инсонпарвар бўлганини, у ҳамиша инсонга чуқур ачиниш билан қараганини кўрсатади.

Ўтган икки-уч аср оралигидаги жаҳон адабиёти ўзининг чуқур инсонпарварлик гоясига асосланганлиги билан барча даврлар адабиётидан устун туради. Бу даврда барча ҳалқлар адабиётида камбагал-бечора одамлар асосий қаҳрамон сифатида кўрсатилди. Шарқ адабиётида ҳам, Гарб ижодкорлари асарларида ҳам ноҷор одамларнинг уқубат тўла ачинарли турмуши асосий мавзуга айланди. Ф. Достоевский, Л. Толстой, А. Чехов, Р. Тагор сингари улуг адиллар хўрланган ва таҳқирланган одамларнинг ёрқин образларини яратишиб, такаббурлик инсон шаънига номуносиб эканлигини таъкидлашди. Абдулла Қаҳҳор шу улуг ижодкорлар илгари сурган инсонпарварлик гояларига мос бетакрор

асарлар яратди. Унинг асарлари миллий турмушнинг ҳаққоний манзараларини гавдалантириши, инсоннинг ташқи кўриниши, ички дунёсидаги ўзгаришлар жараёнини нозик илғаб кўрсатиши, сўзнинг сирли-сехрли, бекиёс имкониятларини намоён этиши, ҳар бир сўзга бир олам маъно жойлаганлиги билан ажralиб туради.

Зиёдулла ҲАМИДОВ

АБДУЛЛА ҚАҲХОР – СЎЗ ЗАРГАРИ

«Кишилар орасида алоқа воситаси тил» бўлганидек, адабиётнинг биринчи элементи, асосий қуроли ҳам тил эканлиги таърифланади. Ваҳдоланки, тил обьекти борлик, ижтимоий ҳаётдаги барча ҳодисаларни аниқ англатишга қодир. Буни, айниқса, ижодкорлар яхши ҳис қила оладилар. Шунинг учун сўзни ўз ўрнида қўллай олиш ҳар қандай ёзувчининг бадиий маҳорати, санъаткорлигига боғлиқдир.

Ҳаётда рўй берадиган ҳодисаларни ёритища ёзувчи ҳар икки томонлама: илмий ва ижодий ёндошади. Буюк мутафаккир ижодкорлар доимо тилнинг ички тизими (структураси)ни маҳсус ўрганиб келганлар, тил илмига оид бир қатор маҳсус тадқиқотлар ёзиб қолдирганлар. Бу борада Алишер Навоийнинг «Муҳокаматул-лугтатайн» асарини, Бобурнинг доимо «садда тиљда» ёзишга ундашини, Абдулла Қодирийнинг «Ёзишѓувчиларимизга», Ойбекнинг «Ўзбек поэзиясида тил», Ҳамид Олимжоннинг «Навоий – ўзбек адабий тилининг яратувчиси»,Faфур Гуломнинг «Атоий эмас, Отойи» сингари асарларини айтиб ўтиш мумкин.

Абдулла Қаҳҳорнинг ҳикоя, қисса, портрет, фельетон, мақола ва суҳбатлари каби барча асарлари, шунингдек, «Қандай ёзиш ярамайди», «Палағда гаплар», «Поэзия юксак санъатдир», «Ёшлар семинарида сўзлаган нутқдан», «Ҳақ сўзнинг кучи», «Муштум» тўгрисида

(«Тил маданияти учун кураш»), «Шакл ва мундарижа ҳақида», «Радио ходимлари билан сұхбат», «Илҳом ва маҳорат самараси», «Хиндистон хотираларидан», «Хат» каби алоҳида тилга муносабат, тилнинг ютуқ ва камчиликларини очиб берувчи асарлари шулар жумласидандир.

Улуг адебнинг сўз хазинаси ниҳоятда бой. У ўз асарларида реал тасвирий ҳолатни ишончли равишда баён этиб, сўзни ниҳоятда саралаб, айрим иборалар, ташбеҳлар каби эмоционал бўёқдор сўзлардан фойдаланиб, айни бир тушунчани турли хил лугавий бирликларда ифодалай олган. Абдулла Қаҳҳор «тилнинг энг кичик асосий бирлиги – товуш, сўз»га, аслида мураккаб эканлигини ҳис этиб, ниҳоятда эҳтиёткорлик билан ёндошади. Шунинг учун Абдулла Қаҳҳорни замондош қаламкашлари «сўзга хасис», «сўзни тежаб ишлатадиган», «ўзига хос қисқа-қисқа жумлаларда аниқ ва таъсири қилиб (гапирадиган) ёзадиган ёзувчи», (Сайд Аҳмад) деб бежиз таъриф беришмаган. Ҳатто сўз заргари ўз асарларида сўроқни билдирувчи «а» ёки ачиниш, афсусланиш маъносини англатувчи «э» каби бир товушдан иборат қисқа сўзларни матнда ўринли қўллаганлигини кўп учратамиз. Ижодкор маълум бир фикрни баён қилишда, алоқа-аралашув (коммуникация) жараёнида, ўз асарларида қатор тегишли сўзларни танлаб ишлата олишда ўзининг чуқур илмий мулоҳазаларига таянади. Сўз заргари асарларининг ҳар бири ўзига хос услубда ёзилган. Ижодкор доимо сўз ва унинг моҳияти, истеъмол доираси, яъни умумистеъмоллиги ва чегараланганилиги, унинг бош ва матний маъно тушенчалари, диалектал, маҳсус профессионал, жаргон, эскирган типдаги сўзларни ишлатишда ҳам илмий, ҳам бадиий маҳоратини ишга солади.

Улкан адаб асарлари барча жумлаларида стилистик қатлам, яъни эмоционал-экспрессивлик, бўёқдорлик ўзига хос ранг-баранглик касб этган. Ижодкор услубининг алоҳида бир жиҳати бадиий тасвир воситаларидан маҳорат билан фойдалана олганлигиадир. Адаб Жек Лондон,

Гоголь асарлари тили, услубига тўхталиб, муболага, ўхшатишларнинг оригиналлиги, аммо баъзи ёзувчилар услубидаги «новвойдан бир қадоқ нон олсан, ичидан бир курак мих билан иккита олти газлик арқон чиқди» сингари «муболагани қинидан чиқариб юбориш ҳар қандай асарни совуқ қилиб юбориши», шу билан бирга «Ижодкорлар ўхшатишда бир мунча бепарво бўладилар» тарзидаги илмий-танқидий фикрларини баён қиласр экан, бунда сатирик асарлар тилидан қониқмаслик руҳи сезилади. Санъаткор пейзаж тасвирида, қаҳрамонларнинг инди-видуал хусусиятларини беришда, типикалаштиришда, сифатлаш, образли ифода воситалари тузишда, воқеа-ҳодисалар, конкрет деталлар, ҳаётда зарур нарса ва ҳодиса тафсилотларини англатувчи сўзлардан, айниқса ҳалқ жонли тили элементларидан моҳирона фойдаланган. Ўхшатишлар тасвирланаётган обьектни конкретлаштириб, асар қаҳрамонларининг кўринмас қирраларига ўқувчи дикқатини тортади. Масалан, аллақаерда чалинаётган ногоранинг така-туми, эчкининг товушига ўхшаш сурнай садоси ҳаммани саҳарликка уйғотади. Учармаҳсум ҳақиқатан елдай келиб, уйга кирди, юзига дока тутган аямдан берироққа чўккалаб бешиктебратар сингари тебраниб майин товуш билан ўқий кетди.

... Айвонга қўйилган сандал устида қоп-қора қўнғизга ўхшаган, лекин уёқ-буёғи ялтироқ бир нарса турар эди. Ёки Мен болаларнинг ялинганидан ўзимда йўқ суюниб чопқиллаганимча уйга кирдим ва қалдирғочдай чуғурлаб, аямга қайта-қайта: – Болалар Зингерингни кўрсат, дейшишаётпти, – дедим каби. Ёзувчининг «Ўтмишдан эртаклар» асарида гўжа оши ичгандай, кўршапалакдай, дадамдай чўққисоқол, уввос тортиб йиғлагандай ваҳимали товуш, бемор озиб чўп бўлиб кетган, чақчайиб турган кўз, мўйлаби сабза урган, пешонаси тор, кўзлари катта-катта, паст бўйли бўлса ҳам, ҳар елкасига тўрттаган одам сиғадиган йигит, «босқончимисан, босқончи» каби келтирилган жумлаларда муболагали ўхшатиш – «паст бўйли бўлса ҳам, ҳар елкасига тўрттаган одам

сигадиган йигит», диалоктализмга хос жаргонли сўзлар – «босқончимисан, босқончи», сифатлашга эса «бемор озиб чўп бўлиб кетган», «чақчайиб турган кўз», «ваҳимали товуш», диалектализмга хос «уввос тортиб, чақчайиб» ҳамда *аврод, толмоз, сичқон сурди, гулгул* каби ўхшатиш усуllibаридан фойдаланилган.

Аслида ўхшатиш категорияси логика, адабиёт-шунослик ва тилшунослик фанларини ўрганиш объектидир. Айниқса, ўхшатишларни лингвистик аспектда текширганда, уларнинг қандай воситалар орқали юзага келиши, стилистик турлари кузатилади. Адабий асарларда, жумладан Абдулла Қаҳҳор ижодида ҳам ўхшатишларни юзага чиқарувчи тил воситаларининг морфологик, морфологик-синтактик ҳамда синтактик-композицион усулидан кенг фойдаланиш асосий ўринни эгаллайди.

Абдулла Қаҳҳор маҳорат билан қўллаган бир қатор сўзлар асардаги воқеаларга нисбатан сўзловчининг ижтимоий нуқтаи назаридан ижобий ёки салбий баҳоланадиган ҳодисаларни жамиятда қораланувчи ёки аксинча мақтовга лойиқ бўлган жиҳатларини атовчи лексика сифатида ишлатилган: *Жунбушга келган, асаларининг уясидаи гувимлаган қишлоқ яна жимжит бўлди, қолди*. Ушбу жумлада *асаларининг уясидаи гувимлаган* сўз бирикмасини алоҳида олганда салбий маъно тушунчаси борлиги сезилади, аслида матн мазмуни ижобийликни англатади. Бу эса ёзувчининг ўзига хос услуби, албатта.

Бадий асарда қўлланган сўзлар бирор нарса, ҳодисаларни баён этибгина қолмай, айни пайтда улардан сўзловчининг ифодаланаётган тушунчага ўз баҳоси, муносабати ҳам англашилади. Эмоционал-экспрессивликни ҳосил қилишда салбий маъно оттен-каларини ифодаловчи сўзлар ижодкор услубига хос алоҳидаликни қасб этган. Бу муносабат доирасига газаб, эркалаш, қойил қолиш, нафрлатаниш, киноя каби хилма-хил эмоционал муносабатлар киради: *Бу қизталоқ оқпошшо келиб-келиб кўкламда, ер тобига келиб, ҳансираф турганда тахтдан тушганини қара!*

Ушбу жумлада киноя, нафратланиш салбий маъно оттенкаси бор. Бундай сўзларни айниқса «Ўтмишдан эртаклар» матнида тез-тез учратиш мумкин: *тутоқиб, хархаша-машмаша, тошдек чўкиб ётган, қора ер бағри, салласи қозондай, бойнинг ити каби, дўзахт, чўтири, хода ютган, қиринди, чўққисоқол ва бошқалар.*

Ижодкор асар бадиийлигини оширишда, айниқса, ўхшатишларнинг инкор, кинояли каби мураккаб кўринишларидан усталик билан фойдаланган. Бу борада ёзувчи ўхшатишларнинг барча усулларини адабий тил нормаларига риоя қилган ҳолда асар матнида ўринли қўллай олган. Асар тилида ўхшатишларнинг аффиксация услуги билан ҳосил бўлган воситалари энг кўп учрайди: *-дай, -дек, -дак, -симон, -она, -нома, -омуз, -ча* каби. *Юраги ёрилгуудай, туш кўргандаи, қабристондай, жиркангандай, тўқмоқдай, одамсимон қора ҳўкиз, дўппидаккина* ва бошқалар.

Адид асарларида синтактик усул билан ўхшатишларни юзага чиқарувчи тил воситалари анча фаол: *ўхшаган биноиши, садақайрагочга ўхшар, одамга ўхшаган, жувозқундага ўхшаган, гўё* каби сўзлар иштирокида, билан сингари бир қатор кўмакчилар, гўё, ёки ва бошқа боғловчилар ўхшатиш оттенкасини кучайтириш учун хизмат қилган. Юқорида келтирилган синтактик усул билан ўхшатишларни юзага чиқарувчи айни ўша сўзлар асар матнида ўхшатиш мазмунини англатувчи эркин ҳолда қўлланувчи ўхшатишлар гуруҳини ташкил этади.

Тадқиқотларда «Ҳар қандай тилнинг тараққиётида, унинг энг ўзгарувчан, энг тез ҳаракатдаги қисми лексика ҳисобланади, деб таъкидланади. Абдулла Қаҳҳор ўз асарларида воқеа тафсилоти, манзара тасвири, қаҳрамон хатти-ҳаракатини баён этишда кўп ўринларда «Аудиторияни ўлим чиққан ҳовлига» ўхшатиши каби индивидуал сифатлашлар, предметлар, ҳодисалар орасидаги нисбий ўхшашлик, яъни метафоралар, синекдоха ва метонимиянинг алоҳида бир тури сифатида қисмни бутун ёки бутунни қисм асосида сўзнинг бош маъносидан ташқари,

яна бир неча ясама маъноларга эга бўлиши, сўзлардаги маъно тараққиёти қонуналрига асосланади.

Хуллас, Абдулла Қаҳҳор асарлари тили ниҳоятда ранг-баранглиги, лугат таркибини ташкил этувчи сўзларнинг ҳаётийлиги, воқеа-ҳодиса тафсилотини беришда эски сўзлар, историзм ва архаизмлар, ўз даврига хос янги кириб келган сўзлар – неологизмлар ўринли ишлатилганлиги билан ажралиб туради. Ижодкор ўз ижодий лабораториясида тилнинг эмоционал-экспрессив бўёқдорлигига алоҳида эътибор бериб, унинг метафорик, маънонинг функциядошлик жиҳатдан кўчиши, метонимия, синекдоха, шунингдек, бадий тасвир воситаларидан ўхшатишлар, ўхшатишларнинг морфологик, яъни аффиксация синтактик усулидан моҳирлик билан фойдалана олган. Сўз заргари асарларининг тили ҳанузгача мукаммал тадқиқот манбай бўлган эмас. Шунинг учун, А. Қаҳҳор асарлари тили бўйича маҳсус тадқиқот олиб борган етук тилшунос И. Қўчқортойев ва Р. Қўчқортова лар ҳам ўз изланишларида улуг адаб асарлари тили ҳар томонлама маҳсус илмий ўрганилмоғи лозимлигини таъкидлаганлар.

Нодира ЖАЛОЛОВА

АБДУЛЛА ҚАҲҲОР УЙ-МУЗЕЙИ ҲАҚИДА

Азизлар, сизга тақдим этмоқчи бўлганимиз ушбу мақола Абдулла Қаҳҳордек табаррук зот яшаган, унинг излари қолган, сўнмас меҳнати хотирага бош қўйган, унинг руҳи кезиб юрган хонадон – адаб яшаган уй ҳақидадир.

...Ёғоч зинаю Абдулла Қаҳҳорнинг иш кабинетига олиб чиқади. Бу ерда ҳамма нарса адаб ҳаёт чогида қандай бўлса, худди шундай ҳолатдадир. Китоб жавонлари шифтга етади. Адебнинг энг севикли сўз усталари – Гоголь ва Чеховнинг асарлари алоҳида токчаларга тахланган. Уч оёқли чогроқ думалоқ столда чет эл

сафарларидан бирида совга қилинган баҳт-саодат ва фаровонлик тимсоли – ҳинд маъбудаси – шиванинг бронзадан ишланган ҳайкали турибди. Ёзувчи уни Раж Капур ва Ҳиндистоннинг бошқа санъат усталари билан бўлган учрашувлардан хотира тариқасида сақлар эди. Шунингдек, Раж Капур киностудиясининг рамзий ҳайкалчаси ва эсдалик суратлари, 1955 йилда Ўзбекистон делегациясига раҳбар сифатида борилганда Ҳиндистонга олиб келинган «Тожмаҳал» мақбараасининг макети хонадаги энг қимматли экспонатлардан биридир.

Ундан нарироқда кенг ёзув столи жой олган бўлиб, унда ёзув машинкаси, адибнинг кўзойнаги ва ручкаси, қўлёзмаси, календарь ва чойнак турибди. Бурчақдаги столда эса дугор ва украиналик меҳмонлар совға қилган чолғу асбоби. Ушбу дугорни Абдулла Қаҳҳорнинг илтимоси билан унга қўшни бўлган мусиқа илмининг алломаси Юнус Ражабий буюртириб берган эканлар.

Адибнинг бўхтон ва иккюзламачиликни, сохталик ва жаҳолатни – яшашга халақит бераётган барча нарсаларни фош қилган ўлмас сатрлари айни мана шу ерда дунёга келди.

Қўлёзма дафтарлар ва русча-ўзбекча олти томлик лугат билан ёнма-ён олтида ён дафтарчаси турибди. Уларнинг ҳар вараги фикр хазинасиdir. Мана ана шу қайдлардан бир нечтаси : «Агар яхшилик гараздан холи бўлмаса, ёмонлиқдан фарқи қолмайди», «Ёзувчи кела-жакнинг маҳсус мухбири».

Севимли адибимиз Абдулла Қаҳҳор 1958 йилдан то умрининг охирига қадар шу файзли хонадонда яшаб, ижод қилган. Унинг кейинги йилларда ёзилган асарлари мана шу бинода «йўргакка» ўралган. Бу бинони адибнинг уй-музейига айлантиришда унинг турмуш ўртоги, мумтоз адабиёт билимдони, зукко таржимон Кибриёхоним Қаҳҳорованинг хизматлари катта. Адибнинг жонбозликлари сабаб бу ер маданиятимизнинг кутлуг қадамжоси бўлиб қолди. Кириё опа музей ташкил қилингандан (1987 йил 6 май) то умрларининг

охиригача музей катта илмий ходими вазифасида ишлаб, ўзларининг адиб ҳақида хотираларини матбуотда, учрашувларда, давра сұхбатларида сўзлаб берардилар.

Музей хоналари адиб ҳаёти ва ижодини акс эттирувчи кўргазмалар билан безатилган. Уй-музейни томоша қилар экансиз, кўргазмага қўйилган суратлар, китоблар сизга азизлигини сезасиз.

Уй-музей тўртта хона, айвон ва асосий кириш йўла гидан ташкил топган бўлиб, ёзувчининг шахсий буюмлари, ҳужжат, орден ва медаллари, қўлёзма ва китоблари, фотосурат ҳамда санъат асарларидан иборат.

Мехмонхона ва кутубхона мемориал хоналар ҳисобланиб, уларнинг барчаси адиб ҳаёт чогида қандай бўлса, ҳозирга қадар ҳам шундай сақланиб келинмоқда.

Мўъжазгина меҳмонхонага ташриф буюрсангиз, у ердаги катта думалоқ стол, атрофида стуллар, диван, телевизор, сервантта кўзингиз тушади. Бу хонада адиб доимо ёзувчи ва шоирлар билан қизгин сұхбатлар қурган. Шу билан бирга, ўзбек адабиётида дунёга келган янги асарлар, адабий жараёнга оид муҳим воқеалар ҳам айнан шу жойда муҳокама қилинган, қизгин баҳсу мунозаралар ўтказилган. Кичик столда эса адиб бўш вақтларида кўп бор шахмат ўйнаган. Бундан ташқари, Абдулла Қаҳҳорнинг шкафдаги «Зоркий-4» маркали фотоаппаратига кўзингиз тушади. Бу эса сурат олиш адибнинг энг севимли машғулоти бўлганлигидан далолатdir. Хонадаги адиб томонидан сотиб олинган ва фойдаланган телевизор, радио, магнитофон ва турли мебеллар ҳам ташриф буюрган зиёратчиларда ўзгача таассурот ва қизиқиш уйготиши табиий. Аниқроги, мазкур жиҳозлар бевосита 60-йиллар муҳитини ҳар бир зиёратчи тасаввурида гавдалантиради.

Уй-музейга келувчи зиёратчиларда, айниқса, адибнинг бебаҳо кутубхонаси ажойиб таассурот қолдиради. Бу бежиз эмас, албатта. Кутубхонада беш юздан ортиқ журналлар ва уч мингга яқин китоблар сақланиб келинмоқда. Булар ёзувчининг бутун умри давомида ийққан бойлигидир.

Бурчакда деворга осиб қўйилган дуторга кўзингиз тушади. Адабнинг кутубхонасида ўзбек ва форс-тожик мумтоз адабиёти намуналарининг ноёб нусхалари, XIX асрнинг иккинчи чорагида Москва ва Санкт-Петурбургда чоп этилган қадимий китоблар жой олган. Уларнинг аксарият қисмини Абдулла Қаҳҳор «Сароб» романни учун ёш қаламкашлар конкурсida ғолиб чиқиб, собиқ иттифоқ бўйлаб қилган сафари чогида олиб келган.

Бу ҳақда адабнинг ўзи шундай ёзади: «Москвадаги эски китоблар дўконини роса айланиб, шу кунгача қайси бир ёзувчини татиб қўрган бўлсан, тўла асарлар тўпламини сотиб олишга ҳаракат қилдим. Бунга қисман эришиб, Толстой, Чехов, Гоголь, Тургенев, Лермонтов, Достоевский, Писарев, Белинский, Горький, Ж. Лондонларнинг асарларидан олти яшик китоб билан қайтдим. Шундан кейин рус адабиёти дарёсига шўнгиб кетдим. Бу вақтларда мен ҳар бир ёзувчини чуқурроқ ўрганишга, унинг мартабасини улуг, асарларини гўзал қилган сирлардан воқиф бўлишга кирищдим. Шу мақсад билан ишни Чеховдан бошладим... Чеховдан кейин Толстой билан жиiddий шугулландим».

Кутубхонадаги В.Шекспир, Э.Золя, В.Скотт, М.Твен, Т. Драйзер, Р. Роллан, Ч. Диккенс, Стендаль, Ж. Верн ва бошқа қўплаб таниқли чет эл адабиёти намояндаларининг турли даврларда чоп этилган кўп томли асарлари тўплами бир неча юз китобни ташкил этади.

Қаҳҳорнинг ilk китобларидан тортиб бугунги кунгача турли йилларда чиқарилган китобларининг нашрлари, қардош халқлар ва чет тилларда чоп этилган асарлари, адаб ҳаёти ва ижоди ҳақидаги илмий-танқидий ишлар, хотиралар алоҳида жавонда сақланади.

Уй-музей кутубхонасига буюк адига бўлган ҳурмат-эҳтиромлари нишонаси сифатида ёзувчи ва шоирлар, адабиётшунослар ўзларининг дил сўзлари ёзилган китобларини тақдим этганлар. Шунингдек, адабнинг

шогирдлари учун махсус жавон ажратилган бўлиб, уларда муаллифларнинг дастхатлари битилган. китоблари жамланган.

Раҳмат Файзий ўзининг 1959 йилда нашр этилган «Кишиларимиз қиссаси» китобининг муқовасида шундай жумлаларни ёзиб қолдирган эди: «Хурматли устоз Абдулла ака! Шу вақтгача китоб ҳадя қилолмаганман. Бу гал шунга журъат этдим. Гашингизни келтирадиганлари бор, албатта. Койиманг. Маслаҳат, насиҳатларингизга ҳамиша муҳтожман. Чуқур ҳурматим сизга. Таъзим билан Р. Файзий».

Ёзуви Асқад Мухторнинг 1964 йилда нашр эттирилган «Давр менинг тақдиримда» китобидаги сўзлар шундай бошланади:

«Қаҳрли ва меҳрли Қаҳҳор устозимга ва ҳурматли Кибриё опамга эсдалик учун».

Жумладан, Озод Шарафиддиновнинг 1962 йилда нашрдан чиққан «Замон. Қалб. Поэзия» китоби муқовасидаги ушбу сатрларга кўзингиз тушади: «Абдулла ака! Отадай меҳрибонлигингиз, устоздай талабчанлигингиз, чексиз инсонийлигингиз, ҳамма-ҳаммаси учун миннатдорлигимнинг кичик нишонаси ўрнида қабул қилгайсиз».

Шунингдек, кутубхонада адабнинг «Сароб», «Қўшчинор чироқлари», «Синчалак», «Ўтмишдан эртаклар» сингари асарлари нашрларини кўриш мумкин. Эътиборли томони шундаки, бу асарлар турли тилларда – рус, араб, форс, тоҷик, қозоқ, вьетнам, испан, инглиз, арман, озарбайжон, эстон, немис, француз, грек, молдован, румин, болгар, латиш, бенгал, корейс тилларида нашр этилган.

Мана, жигарранг муқовали китобча – «Шоҳи сўзана» комедиясини вараклаймиз. Бу асар ўзбек драматургларининг чет элларда саҳнага қўйилган биринчи пьесасидир. Мазкур комедия етмишдан ортиқ театрда, шунингдек, Прага, Пекин каби шаҳарларнинг нуфузли театрларида ҳам саҳнага қўйилди. Абдулла

Қаҳҳор ушбу пьесаси учун 1952 йилда собиқ иттифоқнинг Давлат мукофотига сазовор бўлган эди.

Бугунги кунда Абдулла Қаҳҳор йиққан китоблар фақат томоша учун қўйилган экспонатлар эмас. Ҳар йили музей кутубхонасидаги китоблардан мактаб, коллеж, олий ўқув юртларининг бир неча ўқувчи ва талабалари, илмий изланишлар олиб бораётган магистр, аспирант ва докторантларга маълум тартиб асосида фойдаланиш учун руҳсат берилади.

Уй-музей ташкил қилинганидан бери музей ходимлари адиб ҳаёти ва ижодини ўрганиб, зиёратчилар учун кўргазма режаларини тузадилар ва шу асосида сухбатлар ўтказадилар. Музей фондининг асосий ва ёрдамчи фонdlари рўйхат қилиниб, уларнинг картотекалари тузилган.

Шуни ҳам таъкидлаб ўтиш жоизки, Абдулла Қаҳҳорнинг жуда кўплаб қўлёзмалардан ташкил топган архиви адибнинг умр йўлдоши Кибриёхоним Қаҳҳорова томонидан 1972 йилда Алишер Навоий номидаги Давлат адабиёт музейининг фондига тақдим этилган ва ҳозирги кунда бу қўлёзмалар музейнинг бебаҳо дурданаси ҳисобланади. Адиб ижоди билан алоҳида қизиқувчилар учун шуни маълум қилишимиз мумкинки, юқорида айтиб ўтилган қўлёзмалар мазкур музейда 1986 йилда каталог тартибида чиқарилган.

Айни пайтда, Абдулла Қаҳҳорнинг 100 йиллик юбилеи муносабати билан уй-музейнинг янги экспозициясини яратиш устида иш олиб борилмоқда.

Бу ишга адабиётшунослар, малакали рассом-дизайнерлар жалб этилган бўлиб, 2007 йилнинг сентябрь ойигача тугатиш режалаштирилган. Бўлажак экспозиция уч бўлимдан иборат бўлади. «Абдулла Қаҳҳор ҳаёти» деб номланган биринчи бўлимда адиб ҳаётининг турли босқичлари, муҳим воқеалар ҳакида ҳикоя қилинади. Шубҳасиз, «Ўтмишдан эртаклар» қиссасини ўқиган зиёратчилар

Абдулла Қаҳҳорнинг болалиги билан кўпроқ қизиқишиади. Шуни назарда тутиб, экспозициянинг бу бўлимида XX аср бошларидағи ҳалқ турмуш тарзини, маданиятини, давр муҳитини жонли равиша кўрсатишга ҳаракат қилинмоқда. Темирчилик асбоб-ускуналари, қадимий кийим-кечаклар, уй-рўзгор буюмлари, фотосуратлар ана шу ниятни рўёбга чиқариш учун хизмат қилади. Экспозициянинг навбатдаги қисмига адабнинг Қўқон педагогика билим юртида ўқиб юрган даври ҳаётига оид ҳужжатлар, маршлар ва шарқиялар битилган, турли фанлардан тутилган конспект дафтарлари, суратлар ва билим юртининг деворий газетаси қўйилади. «Билим юрти» ва унинг ҳажвий иловаси «Қўмортқи» деворий газеталарининг 1922 йилда Абдулла Қаҳҳор муҳаррирлиги остида тайёрланган сонлари адабнинг талабалик давридан ноёб эсадликдир. Шунингдек, бу бўлимда Абдулла Қаҳҳорнинг севимли машгулоти – фотографияга бўлган қизиқиши ҳам ёритилади. Фотоаппарат ва адабнинг ўзи суратга туширган фотосуратлар мазкур бўлимдан жой олади. Адабнинг эллик, олтмиш йиллик юбилейларига доир материаллар билан ҳам шу ерда танишиш мумкин. Бўлимдан ёзувчи билан чорак аср ҳамнафас бўлган, унинг шахсий котибаси, таржимони, беминнат ёрдамчиси бўлган Кибриё Қаҳҳорованинг ҳаёти ва ижодини ёритиш учун маҳсус витрина ажратилади. Тожик ва рус тилларидан ўзбек тилига, ўзбек тилидан тожик тилига қилган таржималари, нуктадонлик ва ҳозиржавоблик билан ёзилган илмий, публицистик мақолалари ҳақида маълумот берилади.

Абдулла Қаҳҳор билан видолашув, сўнгги йўлга кузатиши маросими пайтидаги суратлар ҳам шу бўлимда намойиш этилади.

«Абдулла Қаҳҳор ижоди» деб номланган иккинчи бўлимда адабнинг журналистик фаолияти ва ижоди-

нинг илк даврларига тегишли ҳикоя, фельветонларнинг қўлёзмалари, улар эълон қилинган вақтли матбуот нашрлари ўрин олади. Бу бўлимда «Сароб» романни ва унинг мураккаб тақдирини ёритишга алоҳида эътибор қаратилади. Романнинг турли йиллардаги нашрлари, у ҳақида эълон қилинган мақолалар, тақризлар, илмий ишларнинг авторефератлари кўргазмага қўйилади. Адидининг қиссалари, таржималари, пьесалари ва чет тилларга таржима қилинган асарлари ҳақида ҳам шу бўлимда маълумот берилади. Бўлим Абдулла Қаҳҳор ижодининг тадрижий такомилини кўрсатиш учун даврлаштирилган ҳолда ташкил этилади. «Абдулла Қаҳҳор ва кино» мавзусига багишланган бўлим ҳам зиёратчиларда катта қизиқиш уйготиши кутилмоқда.

«Абдулла Қаҳҳор мероси» деб номланган учинчи бўлимда адигга ҳурмат ва эҳтиром намунаси сифатида тухфа этилган совгалар, мукофотлар, орден ва медаллар, дипломлар, эсадалик буюмлари жой олади. 60 йиллик юбилей муносабати билан қирғиз ёзувчилари томонидан совға қилинган миллий услубда ясалган шахмат, украин дўстлари тухфа қилган бандура, «Муштум» журнали ва Ҳамза театри жамоаси томонидан тақдим этилган эсадалик вазалари ва турли миллатга мансуб дўстларининг совгалари бу бўлимдан жой олади.

Шунингдек, 2000 йилда Абдулла Қаҳҳорнинг халқимиз маънавиятини юксалтириш ва адабиётимиз ривожига қўшган улкан хизматлари учун берилган «Буюк хизматлари учун» ордени ҳам экспозициянинг ушбу бўлимидан жой олади. Шу билан биргалиқда, киши эътиборини ўзига оҳанрабодек тортувчи, ноёб ишланган ҳинд миллий лагани, эсадалик суратлари ҳам экспозицияни анча бойитади.

Бу нур тўла файзли даргоҳ адабиёт аҳлини, қолаверса адигга муҳаббати чексиз мухлисларни ҳамда ёзувчининг ижодига бефарқ бўлмаган китобсеварларни ҳамиша ўз қучогига чорлайверади.

ЗИЁРАТ

Саргиш баргдек чўкаётган қуёшга боқиб,
Қонли-қонли ёлқинларга ўраниб турдик.
Тантаналар совуғидан чўчиб, тош қотиб,
Андуҳларнинг пўстинига бурканиб турдик.

Сен бошингга кўтарган халқ мунча бош эгди,—
Сени бошда тутиб элтмоқ шунча оғирми?!
Ёш кўрмаган кўзларга ҳам у кун ёш тегди,
Во дариго! Шогирдларинг энди сагирми?!

Газетлар ҳам сифдиролмай бунча мотамни,
Зўрга-зўрга жой бердилар ўз бурчагидан,
Қодир Махсум сўйломайди такрор бу гамни,
Ҳатто «Гиря» йиглолмади беланчагида.

Асфалът эмас, мунг ястанган Чигатой йўли
Ўқсиб-ўқсиб бўзлагандек тўлғониб қолди?!
Наҳот у кун ростгўйликнинг қудратли қўли
Номард ўлим чилвирида чулғаниб қолди?!

Сени кўмдик. Қуёш ёнди, осмон кўкарди —
Юрагида қотиб қолган каби кўз ёши.
Ким у, ҳақни кўмдик, дея шовқин кўтарди?
Ҳақиқатни эзолмагай қабристон тоши!

Чиранмоқдик нечун? Ахир, буг пуркаб киши
Қилолмас-ку, абадийлик кўзгусини хира!
Дағдагадор увласа ҳам гаразлар қиши,
Дилда яшар гулбаҳордан яшил хотира!..

Икки уфқ неча бор тепдилар коптоқ,
Мана, бутун яна инграр тепилган қуёш,
Мана, бутун яна келдик юраклар чок-чок,
Устоз Қаҳҳор, бир дамгина кўтарсанг-чи, бош!

Бир дамгина! Шогирдларинг термулиб титрар,
Киприкларинг орасида заъфарон булоқ...
Тупроқ – тилсиз. Сен эса – жим. Юракни титар
Буюкларнинг руҳи кезган бу зиёраттоҳ.

Ва лекин биз кўзда ёш-у, қуёшга қараб,
Боқ, уфқнинг оловига ўранмоқдамиз.
Юрак билан совуқ тупроқ, тошни таталаб,
Ҳақгўйликни қабрингдан ҳам ўрганмоқдамиз.

Сирожиддин САЙИД

ҲАҚ СЎЗ

Улуг Ватан адабиёти
Улуг Ватан каби – улуг қурбонлар
Эвазига рӯёбга келган.
Эҳ, бунда ҳам тўкилган қонлар,
Лахта-лахта дилларнинг қони.
Дўстим, бу китобни авайлаб ўқи,
Бу – Абдулла Қаҳҳорнинг жони.

«Ёшлар билан сухбат» эмас, кўр,
Ниҳол истеъододнинг тилагидир бу.
Дўстим, бу китобни кўзларингта сурт,
Абдулла Қаҳҳорнинг юрагидир бу.

Фисқу фужурларга фаровон тузум,
Каттасидан тортиб кичигигача –
Душман деб санаган Қаҳҳорнинг ёзган
Асаридан тортиб кучугигача.

Замон шундоқ эди –
Мустабид замон
Адабнинг ҳақ сўзин кемиролмади.

Тоғдай вужудини емирди-ю, лек
Унинг иймонини емиролмади.

Ҳақ сўзни ҳар ким ҳам айтавермаган.
Ҳақ сўз алал-охир муҳтарам айлар.
У сўзлар ҳозир ҳам уйқу бермагай
Адабиётдаги муттаҳамларга.

«Чорак аср ҳамнафас» эмас,
Чорак аср дилдош, оғриқдош
Бўлиб яшагансиз, Кибриё опа.
Ёш шоирлар ўқир – кўзларида ёш.

Миллатни қўтаргай баъзан бир асар,
Озод мамлакатнинг осмонидир бу.
Адабиёт нима десалар агар –
Абдулла Қаҳҳорнинг виждонидир бу.

МУНДАРИЖА

<i>Абдулла Орипов. Абдулла Қаҳҳор</i>	3
<i>Ойбек. Абдулла Қаҳҳор</i>	4
<i>Константин Симонов. Абдулла Қаҳҳор</i> ҳақида сўз	4
<i>Леонид Ленч. Моҳир новелланавис</i>	10
<i>Борис Полевой. Замонамиз классиги</i>	11
<i>Саид Аҳмад. Устоз чироги</i>	11
<i>Шуҳрат. Устознинг сўнгги кунлари</i>	24
<i>Озод Шарафиддинов. Қалбида истиқлол ёлқини</i> бор эди	30
<i>Матёқуб Қўшжонов. Замонасининг фаол</i> фарзанди	35
<i>Оғил Ёқубов. Адабиётимиз фахри</i>	45
<i>Пиримқул Қодиров. Абдулла Қаҳҳор</i> мактублари	49
<i>Шариф Юсупов. Ажиб бир илтизмот</i>	60
<i>Ўлмас Умарбеков. Халқ вижданни</i>	71
<i>Эркин Воҳидов. Қарздорлик</i>	75
<i>Ўткир Ҳошимов. «Пардоз эмас, ҳусн керак»</i>	79
<i>Умарали Норматов. Университет</i> сабоқлари ва илҳомлари	89
<i>Наим Каримов. Армон</i>	105
<i>Бахтиёр Назаров. Абдулла Қаҳҳор бадий</i> ҳақиқати	110

<i>Иброҳим Гафуров.</i> Инсонийлик рисоласи	124
<i>Иброҳим Ҳаққул.</i> Абдулла Қаҳҳор жасорати	144
<i>Абдугафур Расулов.</i> Абдулла Қаҳҳор ва ёшлар	177
<i>Дилмурод Қуронов.</i> Илҳом билан ёзилган асар	192
<i>Ҳамидулла Болтабоев.</i> Теранлик	202
<i>Абдусалом Умаров.</i> Абдулла Қаҳҳор – таржимон	214
<i>Йўлдош Солижонов.</i> «Бошсиз одам»нинг такомиллашуви	229
<i>Ҳафиз Абдусаматов.</i> «Тобутдан товуш» комедияси- нинг тарихи	238
<i>Шерали Турдиев.</i> Бир нутқ тарихи	245
<i>Ортиқбой Абдулаев.</i> Унутилмас сабоқлар	252
<i>Усмон Қосимов.</i> Ҳақгўйлик ибрати	270
<i>Баҳодир Карим.</i> Бир тақриз талқини	275
<i>Нурбой Жабборов.</i> Миллатпарвар	284
<i>Рустамжон Тожибоев.</i> Адибнинг устози	289
<i>Абдулла Улуғов.</i> Инсонпарвар адаб	299
<i>Зиёдулла Ҳамидов.</i> Абдулла Қаҳҳор – сўз заргари	308
<i>Нодира Жалолова.</i> Абдулла Қаҳҳор уй-музейи ҳақида	313
<i>Абдулла Шер.</i> Зиёрат	321
<i>Сирожигдин Сайийд.</i> Ҳақ сўз	322

**Абдулла Қаҳҳор таваллудининг
100 йиллигига**

АДАБИЁТИМИЗ ФАХРИ

(хотиралар, мақолалар)

Муҳаррир *Б. Худоёрова*

Рассом *О. Фозилов*

Техник муҳаррир *У. Ким*

Мусаҳдих *М. Раҳимбекова*

Компьютерда тайёрловчи *Б. Душанова*

Босишига рухсат этилди 10.10.07. Қоғоз бичими $84 \times 108^1 / _{32}$. Таймс гарнитурасида офсет усулида босилди. Шартли б.т. $17,22 + 0,47$ (вклейка). Нашр т. 14,86. 1000 нусхада чоп этилди.

Баҳоси шартнома асосида. Буюртма № 07-134

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг
«O'zbekiston» нашриёт-матбаа ижодий уйи,
100129, Тошкент, Навоий, 30.

Адабиётимиз фахри. /Тўпловчи ва нашрга тайёр-
A15 ловчилар Умарали Норматов, Баҳодир Каримов. Таҳрир
ҳайъати: А. Орипов, Б. Алимов, ва б. — Т.: «O‘zbekiston»
нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2007. —328 б.+8 б.
(вклейка).

ББК 83.3(5У)6

ISBN 978-9943-01-154-0